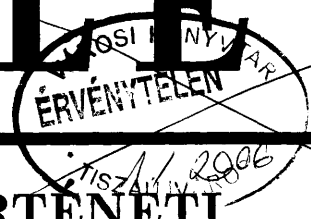

HA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. évfolyam

1999

3

ARCHIVEMENTUM KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. ÉVFOLYAM 1999/3. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÖDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példáyonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1999-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMİ KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MADAS EDIT

Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban¹

A XII–XIII. század fordulója az európai prédikáció történetében alapvető változást hozott: a korábbi homilia-típusú szentbeszédeket felváltotta az egyetlen bibliai citátumra épülő skolasztikus sermo. Ennek leírt változata egy szigorúan megszerkesztett váz volt csupán, amelynek tartó-elemei az alapidézetet, az ún. themát részekre osztó rímes divisiók, és e részeket változatos eszközökkel értelmező distinctiók voltak. A skolasztikus jelző a műfaji átalakulást előidéző egyetemi környezetre és a sermók tudós szerkesztésére vonatkozik csupán, e sermókban ugyanis a skolasztikus érvelésnek nyomát sem találjuk. Az érveket itt az auktoritásokra való rendszeres hivatkozás helyettesíti.² Ennek a technikának köszönhető, hogy a sermo-gyűjtemények – az említett divisiók és distinctiók rendszerébe beépítve – rendkívül nagyszámú idézetet tartalmaznak. A legfőbb hitatkozási alap természetesen a Biblia, ezt követik az egyházatyák és más egyházi auktoritások, de mellettük kisebb-nagyobb számban általában megjelennek az ókori klasszikusok is.

A XIII–XV. századból fennmaradt néhány magyarországi prédikációgyűjtemény szervesen illeszkedik a műfaj európai fejlődésvonalába. Ezúttal azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a klasszikus idézeteknek van-e valami önálló funkciója más idézetekkel szemben, s hogy e citátumok jellege, száma és összetétele milyen összefüggésben van egy adott sermonarium keletkezési korával, a szerző műveltségével és a megcélzott közönséggel.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a prédikátorok közismert tekintélyekre kívántak hivatkozni, tekintet nélkül arra, hogy egy idézet közvetlenül a jelzett műből, egy florilégiumból vagy egy másik sermonariumból származott-e. Természetesen az sem számított, hogy maga az idézet hiteles-e vagy sem. A prédikációkban szereplő hivatkozások nagy számából, több auktoritás összevont idézéséből, és abból, hogy az idézetek gyakran csoportosan vándoroltak egyik prédikáció-

¹ A jelen tanulmány a Fondazione Giorgio Cini és a Magyar Tudományos Akadémia által „L’eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento” címen 1998. november 9. és 11. között Velencében rendezett konferencián elhangzott előadás átdolgozott változata.

² D’AVRAY, D. L.: *The Preaching of the Friars. Sermons diffused from Paris before 1300*. Oxford, 1985. 163–180.

gyűjteményből a másikba, az az általános következtetés vonható le, hogy a citátumok legnagyobb része másodlagos átvétel. Nem tanácsos tehát a citátumok csapdájába esni, és rájuk támaszkodva rekonstruálni egy prédikátor műveltségét. Ennek megfelelően a klasszikus idézeteket sem lehet egy adott szerző műveltségével, klasszikus olvasmányaival közvetlenül összefüggésbe hozni, még akkor sem, ha az auktorok egy része iskolai anyag volt.

Az alábbiakban annak a néhány magyarországi eredetű sermonariumnak a klasszikus idézeteit hasonlítjuk össze, amelyek középkori vagy újkori kiadásban hozzáférhetőek. Ezek a következők: a *Pécsi egyetemi beszédek* címen ismert XIII. század végi domonkos sermo-gyűjtemény, a két példányban fennmaradt XV. századi, feltehetően pálos eredetű *Sermones dominicales*-ciklus és az obszerváns ferences Temesvári Pelbárt (1435 k.–1504) sermói.³ A fentiek mellett érdemes röviden kitérni az itáliai domonkos Jacobus de Voraginéra is, mert 1277 és 1281 között összeállított *Sermones dominicales*-kötete a magyar domonkoséval majdnem egykorú, a XV. századi magyarországi *Sermones dominicales*-nak pedig közvetlen forrása.

A legkönnyebb helyzetben a XIII. századi domonkos sermonariummal kapcsolatban vagyunk, ennek ugyanis megjelent a kritikai kiadása⁴, idézetanyagának pedig Timkovics Pál külön tanulmányt is szentelt.⁵ Timkovics a sermo-gyűjteményt – éppen az idézetek alapján – 1255 és 1275 közé datálta. Az eredeti corpus feltehetően a magyar domonkos provincia központi kolostorában, Budán készült, és az itt működő studium generálén szerepet kaphatott magában a prédikátorképzésben is. Ma a műnek csak egy kései, a XIV–XV. század fordulóján, német nyelvterületen készült másolata ismert, ami egy 199 sermóból álló sanctorale.⁶ Vízkelety András hívta fel a figyelmet arra, hogy a heiligenkreuzi ciszterci kolostor 292 sz. kódexében ugyanaz a két Szent László királyról szóló beszéd olvasható, ami sermonariumunkban is szerepel.⁷ Ezt követően sikerült a heiligenkreuzi kódexből a stílus és az idézetanyag segítségével több eddig ismeretlen beszédet is a budai domonkos személyéhez kötnünk,⁸ ami azt jelenti, hogy nemcsak a de tempore rész veszett el, hanem eredetileg a de sanctis ciklus is terjedelmesebb volt a fennmaradt változatnál.

³ Pelbárt prédikátor-társáról, Laskai Osvátról az említett konferencián Bárczi Ildikó beszélt. A két szerző idézetanyagának összehasonlítása – beleértve a klasszikus idézeteket is – önálló tanulmányt érdemel.

⁴ *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*. Ed. E. PETROVICH–P. L. TIMKOVICS. Bp. 1993.

⁵ TIMKOVICS Pál: A „Pécsi egyetemi beszédek” szellemi háttere. = ItK (83.) 1979. 1–13.

⁶ München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 22 363b. Ez a kódex őrzi a Pécsre utaló „Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi” címet. Az a példány, amiről a müncheni kódexet másolták, eszerint a pécsi domonkos studium generálén készült.

⁷ VIZKELETY András: Példaképzés és argumentáció a középkori Szent István prédikációkban. In: *Szent István és kora*. Szerk. GLATZ Ferenc–KARDOS József. Bp. 1988. 183.

⁸ MADAS Edit: *Ami a „Pécsi egyetemi beszédekből” kimaradt ...* In: *A középkori magyarországi prédikáció-irodalom forrásai*. Kandidátusi értekezés. Bp. 1992.

A domonkos beszédgyűjtemény idézetanyagának egyik szembetűnő sajátossága a klasszikus auktor-idézetek nagy száma: 22 – főként római szerzőtől – mintegy 280 citátum olvasható a kódexben. (Ezek nagy részét sikerült a kiadónak azonosítani.) Az idézettség sorrendje a következő: Ovidius (ő „a poéta”) 52, Cicero 31, Horatius 29, Vergilius 23, Seneca 23, Boethius 22, Statius 21, Lucanus 19, Juvenalis 16. Az Ovidius-hivatkozások kiugróan nagy száma már önmagában is az „aetas Ovidiana”, vagyis a XII. század felé irányítja a kutatót. Timkovics Pál a klasszikus auktorok arányait és a domonkos kompilátor természetfilozófiai érdeklődését a XII. századi chartres-i humanizmus örökségének tartja. Feltételezi, hogy a szerző olyan környezetben végezte tanulmányait, ahol ez az örökség elevenen élt. A mintegy 140 Arisztotelész-hivatkozást „a filozófusnak” a középkori gondolkodás és a skolasztikus teológia történetében játszott különleges szerepe miatt önállóan kell kezelni. Timkovics Pál említett tanulmányában megállapította, hogy az azonosított citátumok a Guillelmus de Moerbeka által kb. 1260-tól készített fordításokat megelőző verziókból származnak. Ez a kérdés további kutatást igényel, s jelen témánkat csak a sermonarium datálása és szellemi háttere szempontjából érinti.

A fent jelzett klasszikus idézetek a kötetben nem egyenletesen oszlanak el. Ha az idézetek szerepére vagyunk kíváncsiak, első megközelítésben érdemes olyan sermókat vizsgálni, amelyekben nagyszámú (hat vagy annál több) klasszikus citátum kapcsolódik egymáshoz. Az első példánk a Szent Mártonnak szentelt második sermo.⁹ A bevezető bibliai locus, a thema: „Obtulit sacrificium in igne Domino septem diebus” (Levit. 23,8) – (Hét napon át tűzben való áldozatot mutatott be az Úrnak.) Az „in igne” kifejezés úgy vonatkoztatható Mártonra – olvassuk –, hogy legendája szerint tüzes gömb jelent meg a feje felett, midőn szentmiseáldozatot mutatott be. A materiális értelemben vett tűz itt a szeretet tűzét jelképezi. A tűz keletkezését egy Ovidius- (*Metamorphoses*), két Vergilius- (*Aeneis*) és egy Statius-citátumon keresztül jeleníti meg a szerző, a láng megőrzésére, ébrentartására pedig a korban ugyancsak Vergiliusnak tulajdonított *Moretumból* választ ki szép példákat. A tüzet mint fizikai jelenséget ezek az antik költők ábrázolták a prédikátor számára elég sokszínűen ahhoz, hogy megfelelő alapot jelentsen a „szeretet tüze”-metafora kibontásához.

Szent Kelemen napján a thema: „Mare et meridiem possidebit” (MTörv. 33, 23).¹⁰ Kelemen „a tengert és a delet fogja birtokolni”. A „meridies” konkrét értelemben az a napszak, amikor a nap legmagasabban van, szinte megáll az égen, leghevesebben süt, legfényesebben ragyog, s a testeknek a legkisebb az árnyéka. A delet öt rímes distinctióval írja le a szerző, s ezeket egy-egy klasszikus idézettel illusztrálja (2 Ovidius, 1 Statius, 1 Lucanus, 1 Vergilius). A dél ebben a sermóban allegorikus értelemben az örök életet jelenti. A konkrét napszakot minél fényesebben kellett megjeleníteni ahhoz, hogy méltó előképe lehessen az

⁹ Idézett kiadás 287–290.

¹⁰ Uo. 301–304.

örökkévalóságnak. A prédikátor a költői megjelenítéshez klasszikus költőket hívott segítségül:

Per meridiem intelligitur vita eterna ...

In meridie enim:

1. Situs solis est alcior. Unde Ovidius (Met. 2, 64): „Medio est altissima celo, scilicet via solis...”

2. Motus solis est rarior. ... Statius (Theb. 5, 85–86): „Summo librabat Olimpo lucentes, ceu stare equos...”

3. Calor solis est fervidior ... Lucanus (1, 16): „Dies medius flagrantibus estuat horis...”

4. Lux solis est serenior ... Unde et dicta est (Isid. Etym. III, 42,3; V, 30,15): „meridies quasi merus dies id est purus. Nichil enim est in toto orbe clarius meridie, quando sol de medio celo rutilat et pari claritate totum orbem illuminat...”

5. Umbra corporis est brevior: Poeta (Ovid. Met. 3, 50): „Fecerat exiguas iam sol altissimas umbras.” E converso vero quanto sol recedit a circulo meridiano, tanto plus umbra prolongatur. Unde Vergilius (Ecl. 2, 66): „Et sol decedens crescentes duplicat umbras.”

Keresztelő Szent János ünnepén a thema: „Numquid producis Luciferum in tempore suo et vespere super filios terrae consurgere facis?” (Iob 38, 32).¹¹ Az égen felragyogó esthajnalcsillag (Lucifer) Keresztelő Szent János. A tematikus prédikáció lényegéhez tartozott a „képes beszéd”, hiszen csak így lehet az adott citátumot az ünnepelttel kapcsolatba hozni. Ez a metaforikus gondolkodás- és kifejezőmód azonban általában minden költőiséget nélkülözött. Szerzőnk azonban, mint az előző példánál is láttuk, esetenként költői tartalommal is megtöltötte az adott szóképet. Most az esthajnalcsillagot jellemzi nyolc klasszikus és több középkori költői idézettel. (A klasszikusok: 1 Vergilius, 3 Statius, 4 Ovidius.) Minden bizonnyal tisztában volt a költészet erejével: citátumai révén Keresztelő Szent János tettei kozmikus léptékűvé váltak. János Krisztus (a nap) előfutára: „Nascentis vexilla gerit solis in ortu Lucifer.”¹² Hírnevét csak Krisztus homályosíthatta el: „Solisque sui palleret in ortu Lucifer.”¹³ „Készítsétek az Úr útját zeng a pusztába kiáltónak szava” (Lukács 3, 4): „Ammonitorque operum coelo clarissimus alto lucifer ortus erat” (Ov. Met. 4, 663–664). Az ótestamentumi szentek sorát ő zárja le, s ő nyitja meg az újtestamentumi szentekét: „Diffugiunt stellae, quarum agmina cogit Lucifer, et coeli statione novissimus exit” (Ov. Met. 2, 114–115).

Röviden két más jellegű példa: A konfessorok második commune-beszédében¹⁴ az „Exerce te ipsum ad pietatem” (I Tim. 4, 7) citátumból az „edzés” szó szerinti értelemben a testedzést (exercitium corporale) jelenti a szerző számára, mint az ugrás, hajítás, futás, birkózás. Erre természetesen csak az antikvitásból lehet példákat hozni, amit 4 Solinus, 3 Lucanus, 1 Iuvenalis, 2 Horatius és 5

¹¹ Uo. 163–166.

¹² Cf. Alanus ab Insulis: *Anticlaudianus*. (Migne, PL 210, 501A)

¹³ Walter von Châtillon: *Alexandreis*. (Migne, PL 209, 465A)

¹⁴ Uo. 337–339.

Stadius idézet segítségével meg is tesz. A részletes és élvezetes leírások után visszatérve az aszkéta jelenbe a gyakorlati testedzést mégiscsak feleslegesnek (inutilis) és időnként károsnak is tartja (multum damnabilis), s mindezek lelki értelemben vett gyakorlását ajánlja.

Keresztelő Szent János ünnepén a harmadik sermo themájában¹⁵ az „amicus” szó a barátságról való hosszabb elmélkedésre indítja szerzőnket. Fő ihletője Cicero *Laelius de amicitia* című értekezése: tízszer idézi hosszasan, bár általában nem szó szerint. Feltehetően egy kommentált példányt használt vagy ő maga, vagy közvetlen forrása.

Az ismeretlen domonkos nagy biztonsággal mozgott az ókori irodalomban. Emellett – úgy látszik – nyugodtan hagyatkozhatott gyűjteménye közvetlen használóinak, a prédikátori pályára készülő fiatal szerzeteseknek az ókori mitológiában való jártasságára is. Szent Domonkos kapcsán¹⁶ csak így figyelmeztethet arra, hogy a rend vezetőinek vigyázniuk kell, nehogy olyanok legyenek, mint Phaeton a nap szekerén. Egy tanulatlan híveknek szóló prédikációban ugyancsak hiába óvna a kicsapongó élettől a következő bölcsességgel: „Sine Baccho et Cerere friget Venus.”¹⁷

Jacobus de Voragine a magyarországi domonkos szerzetesnek kor- és rendtársa volt, 1273-ban Pécsen is járt.¹⁸ A lombard provincia priorjaként, majd a rend vicarius generálisaként az 1270-es évek végén, 80-as évek elején írt egy teljes prédikációgyűjtemény-sorozatot (*Sermones dominicales*, *Sermones de omnibus sanctis*, *Sermones quadragesimales*). Ezúttal a *Sermones dominicales*-kötet téli részét néztem át, mintegy 160 nyomtatott oldalt.¹⁹ Ókori szerzőre mindössze tizenkétszer hivatkozik: Arisztotelész 3, Seneca 4, Plinius 2, Cicero 1, Valerius Maximus 1, Vergilius és Palladius összevonva 1. Az idézetek vagy exemplumként szerepelnek, vagy valami hasznos illetve szórakoztató megállapítást tartalmaznak. Senecára hivatkozva meséli el Jacobus Szókratész esetét veszekedős feleségeivel és a fejére öntött mosogatóvízzel.²⁰ A túlzott szerelemtől ugyancsak Senecát idézve óv, egy tekintélyes férfiú elrettentő példáját idézve, aki egy pillanatra sem tudott felesége nélkül meglegni.²¹ Cicerótól a diadalmenetet tartó konzulok példáját kölcsönzi, akiket folyamatosan zaklatnak, nehogy túlságosan elbizzák magukat. A tanulság: „Si igitur pagani suas sic laetitias temperabant, multo fortius nos christiani eas reprimere et temperare

¹⁵ Uo. 167–169. A thema: „Qui diligit cordis munditiam, propter gratiam laborum habebit amicum regem” (Péld. 22, 11).

¹⁶ Uo. 155: „Quibus cavendum est, ne sint sicut Feton, stultus auriga currus paterni, qui nec retinere valet transgressores coibendo, nec nomina novit equorum mores discernendo et qualitates cognoscendo” (cf. Ov. Met. 2, 150–192).

¹⁷ Uo. 154. (cf. Terentius, *Eun.* 732).

¹⁸ BERTINI GUIDETTI, Stefania: *I Sermones di Iacopo da Varazze*. Firenze, 1998. 33.

¹⁹ JACOBUS DE VORAGINE: *Sermones de tempore* ... I. Pavia 1499. (Bp. Egyetemi Könyvtár Inc. 732.)

²⁰ Dominica I post Oct. Epiphaniae, Sermo I.

²¹ Dominica I post Oct. Epiphaniae, Sermo III.

debemus.”²² Vergiliusra és Palladiusra hivatkozva a jó föld ismerveit sorolja fel.²³ Pliniustól a juhok elvetélésével kapcsolatban vesz át hasznos figyelmeztetéseket.²⁴ Valerius Maximusra hivatkozva pedig Nagy Sándor példájával int: aki gögösen az egész világot birtokolni akarta, annak is meg kellett elégednie végül egy szerény sírral.²⁵ Jacobus prédikátortársainak írta sermó-gyűjteményét prédikációs segédkönyvként, de tapasztalt és sokat utazó prédikátorként elsősorban a hívek igényeire volt tekintettel. Valamennyi hivatkozását közvetlenül fel lehetett használni az „ad populum” prédikációkban.

A XIV. századból nem maradt fenn magyarországi szerzőtől prédikáció-gyűjtemény. A magyar nyelvű rímes divisiókat, az ún. *Gyulafehérvári Sorokat* őrző ferences sermonarium XIII. századi francia és itáliai szerzők prédikációit tartalmazza.²⁶

A XV. századból két másolati példányban maradt fenn egy *De tempore* prédikációs kötet. Újkori kiadását annak köszönheti, hogy többszáz magyar glosszát tartalmaz.²⁷ Legutóbb Tarnai Andor foglalkozott a *Sermones dominicales* címen ismert kötettel, s tanulmányában megállapította, hogy szerzője nagy valószínűséggel a pécsi egyházmegyéhez tartozó pálos szerzetes lehetett.²⁸ A két kötetben 1200 nyomtatott oldalt kitevő gyűjtemény 123 sermót tartalmaz, s ezekből 45 Jacobus de Voragine sermóin alapul. Az egész műben mindössze 13 Arisztotelész, 2 Ptolemaiosz, 10 Seneca, 2 Plinius, 1 Vergilius, 1 Galenus, 1 Plautus és 3 Cato idézet olvasható. Ezek közül a Szókratész feleségeiről szóló történetet (I, 240), Vergilius tanítását a jó földről (I, 354–355), egy Plautus poétára²⁹ való hivatkozást (II, 409) és Plinius egy, a sasok termékenységeire vonatkozó megállapítását (II, 259)³⁰ Jacobus de Voraginétól vette át. A csillagok nagyságával kapcsolatban viszont Jacobus Origenész-hivatkozását Arisztotelészre és Ptolemaioszra cserélte.³¹ A magyar pálos egyébként nem exemplumokért fordult a klasszikusokhoz, hanem bölcs mondásokért. Egy-egy nagy név említése a bölcs mondás hitelét növelte, ami még a tudatlan hallgatót is megnyugtathatta. Arisztotelészről például: „Consuetudo est altera natura” (I, 430). Senecától: „Melius est opus non recipere quam ab incepto turpiter resilire” (I,

²² Dominica in Quinquagesima, Sermo III.

²³ Dominica in Sexagesima, Sermo III.

²⁴ Dominica II post Pascha, Sermo III.

²⁵ Dominica III post Pascha, Sermo III.

²⁶ MADAS Edit: *A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke*. = ItK (97.) 1993. 1–15.

²⁷ *Sermones dominicales*. Két XV. századból származó magyar glosszás latin kódex. Kiad. SZILÁDY ÁRON. I–II. Bp. 1910.

²⁸ TARNAI Andor: *A Budapest-Németújvári Sermones Dominicales*. = ItK (87.) 1983. 23–31.

²⁹ BERTINI GUIDETTI: i. m. 46.

³⁰ Cf. Jacobus de Voragine, Dominica III post Pascha, Sermo II.

³¹ Jacobus de Voragine, Dominica II Adventus, Sermo I. – *Sermones dominicales* 1/57. Az idézetnek később egy bővebb változata is előfordul: I/196.

91). Galenustól: „Abstinentia est summa medicina. Ego comedo ut vivam, non vivo ut comedam” (I, 383). Tarnai Andor mutatott rá, hogy mennyire érdekelte Nagy Sándor alakja, a vele kapcsolatos történetekre gyakran visszatért.³² Gondosan elmagyarázta tanulatlan híveinek a hónapok- (I, 382) és a hét napjainak római neveit is (II, 165). Kedvelt forrása volt Walter Burley angol ferences (†1344) *Liber de vita et moribus philosophorum poetarumque veterum* című könyve,³³ az idézett bölcs mondások egy részét közvetlenül innen vette át.

A magyarországi ferences prédikációs irodalomból csupán a XV. század végi obszerváns ferences reformirányzat két nagy prédikátor egyéniségének, Temesvári Pelbártnak és Laskai Osvátnak a sermonariumait ismerjük. Mindketten fontos feladatuknak tartották, hogy rendtársaikat színvonalas prédikációs segédkönyvekkel lássák el. A simplex prédikátor számára e kötetek a rendszeres stúdiumokat pótolták és egy jól felszerelt könyvtárat helyettesítettek.

A klasszikus citátumok szempontjából Temesvári Pelbárt *De tempore*-kötetét néztük át. A 127 sermóban 65 Arisztotelész, két Platon és három Galenus hivatkozás található. A római klasszikusoktól származó citátumok arányai a következők: Seneca 13, Cicero 8, Solinus 3, Vergilius és Plinius kettő-kettő, Horatius, Valerius Maximus, Quintilianus, Suetonius, Cato (*Disticha*), Macrobius egy-egy. Arisztotelész idézettsége híven tükrözi azt a fontos szerepet, amit a görög filozófus a skolasztikus teológiában és a középkori természettudományban betöltött. Senecának és Cicerónak a keresztény etikával jól harmónizáló erkölcsbölcséleti munkáit az egész középkorban ugyancsak szívesen idézték. A tőlük származó citátumok nagy száma ezért nem meglepő, Arisztotelésszel együtt a forrásként használt teológiai summákból, kommentárokból és igényesebb sermókból kerültek át – a kontextussal együtt – Temesvári Pelbárt beszédeibe. A többi auctor jelenléte vagy hiánya esetleges. Az előfordulhatott ugyan, hogy egy bibliai locus és egy klasszikus szerző kapcsolata némileg állandósult. A Vergiliushivatkozás a jó földdel kapcsolatban, ami Jacobus de Voraginénál és a pálos *Sermones dominicales*ban is szerepelt már, Temesvári Pelbártnál is olvasható. Mindhárom esetben a Sexagesima-vasárnapon elhangzó példabeszéd – ... „et aliud (semen) cecidit in terram bonam” (Lukács 8,15) – magyarázatának része.

Két alkalommal olyan kérdést vetett fel Pelbárt, melyekre válaszul egész csokornyai antik auktort idézett. Az első a tudásvágygal és a tanulással kapcsolatos:³⁴

„... hoc nature Deus indidit, quod scilicet omnes homines naturaliter scire desiderant prout patet *I Methaphisice*³⁵ et *Seneca ad Lucilium* Dociles natura nos edidit,³⁶ et secundum *Cicero in sua rhetorica*: is docilis est qui

³² TARNAI: *i. m.* 26.

³³ TARNAI: *i. m.* 30.

³⁴ Dominica Sexagesima, Sermo II/ Z.

³⁵ Arisztotelész, *Metaph.* 1,1 cf. Pécsi egyetemi beszédek, idézett kiad. 158, 14–16.

³⁶ Seneca, *Ep.* 49, 11.

vult attente audire.³⁷ *Idem I de officiis*: Omnes inquit trahimur et ducimur ad cognitionis et scientie cupiditatem in qua excellere pulchrum putamus.³⁸ Hec ille. Sed quia multi contrarium in hoc faciunt naturali sue legi, ideo contra tales clamant voces etiam philosophorum dicit quippe *Arestoteles I. Ethice*: Qui neque ipse intelligit neque alium audiens in animo ponit, scilicet verba, hic inutilis natus est. Et *Macrobius li. II Saturnalie* ait Sine doctrina vita est quamvis mortis imago, quia sine ratione et eius cognitionis usu non videtur homo stultus differre a bruto.³⁹

Az idézet-együtttest Pelbárt valószínűleg készen vette át, a probléma mint prédikátort, s mint tanárt egyaránt közvetlenül érintette.

A második esetben a lélek halhatatlanságáról van szó.⁴⁰ Itt először a pogány filozófusok érveit vonultatta föl, akárcsak Laskai Osvát a maga *Sermones dominicales*-kötetében és *Gemma fidei* c. önálló quadragesimálénában.⁴¹ Mindketten ugyanazt a forrást használták.

Az ókori szerzők idézésének, amennyiben az adott dictum a keresztény tanítással vagy erkölccsel nem állt szemben, nem volt elvi akadály: elfogadott tekintélyek voltak a középkorban. Erkölcsi megítélésük azonban pogányságuk miatt mégis egyértelműen negatív volt. Ezzel az ellentmondással a gyakorlatban ki-ki találkozott, a megnyugtató vagy óvatosságra intő toposzok erre nézve korán, az egyházatyák idejét követően kialakultak. A XIII. századi domonkos szerzetes szerint a pogányok mondásait nem az élvezet, hanem a tudás kedvéért kell olvasni, hogy tévedéseikkel szembe lehessen szállni, s ami hasznos bennük, azt a szent tudomány javára lehessen fordítani.⁴²

Temesvári Arisztotelészt tartja a legnagyobb ókori tekintélynek, afelől azonban nincs kétsége, hogy a pokolba jutott.⁴³ Ennél érdekesebb azonban az a kiemelt felsorolás, amit Antoninus Florentinus firenzei püspök (1389–1459)

³⁷ Cicero, *Rhet. Her.* 1, 7.

³⁸ Cicero, *Off.* 1, 18.

³⁹ Macrobius, *Satur.* ?

⁴⁰ Dominica V. post Pentecosten, Sermo I/P.

⁴¹ A kérdéssel Bárczi Ildikó bővebben foglalkozott: az idézetek jó része megvan Antoninus Florentinus *Summa theologicá*jában. A két hely összehasonlító elemzésére más alkalommal érdemes lesz visszatérni.

⁴² A 2. jegyzetben idézett kiadás, 121, 13–16: „Prima lux est scientia secularis, que debet esse in nobis, ut sciamus falsitatem repellere ex propriis, sicut avis sagittatur de pennis suis. Ideo dico, quod licet legere dicta gentilium, non ad voluptatem, sed ad erudicionem, ut errores gentilium legendo detestemur, et utilia, que in eis invenimus, ad usum sacre eruditionis convertamus, ut dicitur in Decretis distinctione XXXVII” (Dist. 37, c. 8.).

⁴³ Dominica IX post Pentecosten, Sermo III/A: „Unde exemplum legitur in meditationibus Bernhardi et sermonibus, quod scilicet Aristotiles apparuit post mortem cuidam suo discipulo, et ille interrogavit Aristotilem dicens: „Quid genus, quid species, quid differentia? Et Aristotiles respondit dicens: Non est apud nos inferos quid genus, species et huiusmodi, sed tantummodo quid ignis, quid dolor et quidquid pena esse potest.”

*Summa theologicá*jából vett át: a tudományok legjelesebb képviselői is sokmindenben tévedtek, s mint pogányok valamennyien elkárhoztak.

„Denique de aliis sapientibus mundi quid dicemus. Nam *Aristoteles* qui fuit totius philosophie monarcha, quem omnes sequuntur ut communiter moderni, utpote inter ceteros minus errantem et ipse erravit in multis... Preterea *Antonius Florentinus* in I parte summe ti. I c. III scribit, quod inventores artium liberalium et mechanarum ac philosophie ac poetrie auctores quoque librorum, earundem artium ut communiter fuerunt reprobi homines utpote ethnici id est gentiles, et damnati sunt. Et prosequenti dicit: in grammaticis principalis ponitur *Priscianus*. Item in rhetoricis *Tullius Cicero* qui ethnicus de divina providentia male sensit, ut dicit *Thomas I* parte q. XXII. Quem etiam malorum morum fuisse ostendit *Salustius* inter oratores precipuus. *Lactantius* fuit chisticola, sed erravit cum millevistis et de Spiritu Sancto minus bene sensit, ut patet libro suo divinarum institutionum. Inter poetas magnus fuit *Homerus* apud grecos, sed apud latinos maior *Virgilius*, infideles et mali in moribus erant, nec minus *Ovidius Naso* in doctrina sua lasciviis plena patet fore malus. Inter historiographos *Valerius Maximus* in prosa, *Lucanus* in metro ... Item in logicalibus *Aristoteles* et quot alii reprobi fuere ut *Averrois* commentator et ceteri. In metaphisicalibus *Plato* effulsit et super omnes theologus fuit, ut dicit *Augustinus* de civitate Dei. Moralissimus fuit *Seneca* sed cum vulgo idolatravit ab extra secundum Thomam. Item arismetricam dicitur primus invenisse *Pitagoras*, musicam autem *Thubalacaim*, geometriam vero *Euclides* et *Hermenides*, astrologiam *Athlas* et *Ptolemeus* multa addidit, omnes ethnici et reprobi. Item medicinam *Esculapius* primus docuisse refertur, sed auxit copiose *Ippocras* et *Galienus* et *Avicenna* ... Hec ex *Antonino* scripsi quatinus discamus ex his sapientibus reprobatis a Deo, ut iuxta *Ieremiam* c. IX, (23) non glorietur sapiens in sapientia etc.”⁴⁴

Temesvári itt abbahagyta az idézést, Antoninust azért érdemes tovább olvasni: az igaz és hasznos dolgokat a fentiek ellenére sem szabad megvetni, hanem – Gratianust idézve – a bölcsesség aranyát és az ékesszólás ezüstjét át kell venni a hitetlenektől, s az egyház hasznára kell fordítani.⁴⁵ Az „ad populum” sermókat azonban nem kell a pogányok tanaival megtölteni, mert ez a hallgatóságban hamis kíváncsiszkodást ébreszt, a prédikátorban pedig hiú kérkedést.⁴⁶

A mérvadó igazodási pont úgy látszik Gratianus Decretumának 37. distinctiója volt, erre hivatkozik a magyar domonkos és kétszáz évvel később Antoninus firenzei püspök is. Ez azonban nem befolyásolta azt, hogy a gyakorlatban ki

⁴⁴ Dca XVIII post Pentecosten, Sermo II/C–D.

⁴⁵ Antoninus, *Summa theol.* Pars I, Tit. I, cap. 3: „Verum doctrine tales quoad vera et utilia, que ibi sunt contemni non debent, ex eo quod auctores fuissent viciosi. Nam veritas, secundum Ambrosium, a quocunque dicatur a Spiritu Sancto est. ... secundum venerabilem Gratianum dis. XXXII quod aurum sapientie et argentum eloquentie licet accipere ab infidelibus quasi iniustis possessoribus ex suis doctrinis, et convertere in utilem usum ecclesie.” (Dist. 37, c. 7.)

⁴⁶ Antoninus, *i.h.*: „Verum in sermonibus ad populum nec videtur honestum nec pium eos implere doctrinis et allegationibus infidelium, quasi sacra scriptura, que est vera domina omnium facultatum ancillari videatur, tanquam insufficiens, et ille vere ancille dominari. Inde enim vilescit scriptura, augetur curiositas magis quam devotio in auditoribus et vanitas loquentibus. Sed sufficit aliquando ancillas vocare, ut sancti fecerunt ad magis confirmandum ea que sunt fidei, per testimonia inimicorum eius.”

mennyi klasszikust idéz. Ezt a szerző kora és hallgatóságának tanultsága együtt határozta meg. Később pedig a prédikátorok szabadon merítették a modell-sermókból: ki-ki a maga és hívei ízlésének, tanultságának megfelelően építhette vagy karcsúsíthatta őket tovább. Ezért voltak ezek olyan hosszú életűek. Ezért használhatták a XV. század végén egymással párhuzamosan a budai domonkos prédikációinak kései másolatát, Jacobus de Voragine és Pelbárt kinyomtatott köteteit és az idézett *Sermones dominicales*.

EDIT MADAS

Des auteurs classiques mentionnés et cités dans la littérature de sermon de Hongrie au moyen âge

Au cours de l'examen de quelques recueils de sermons de Hongrie subsistant des XIIIe et XVe siècles, l'étude essaie d'élucider, si les citations classiques ont une fonction autonome vis-à-vis d'autres citations, et quelle est la relation entre le caractère, le nombre et la composition de ces citations et entre l'âge de naissance d'un sermonnaire donné, la culture de l'auteur et le public visé. L'auteur de l'étude compare les citations classiques des sermonnaires suivants: un recueil de sermon dominicain du XIIIe siècle, un cycle des *Sermones dominicales* du XVe siècle, et les sermons de Pelbártus de Temesvár. A côté de ceux-ci, il est traité – comme matière à comparer – le recueil des *Sermones dominicales* de Jacobus de Voragine, qui date de la même époque que celui du dominicain hongrois et sert il de source directe au sermonnaire anonyme du XVe siècle.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban

Faludi Ferenc verseinek kritikai kiadását 1900-ban tette közzé Négyesy László.¹ Irodalomtörténészeink azóta gyakran foglalkoztak e versekkel, azok az utóbbi másfél évtizedben kétszer is megjelentek,² szövegkritikai problémák azonban Négyesy kiadása óta csak elvétve, érintőlegesen kerültek elő. Azt megelőzően Révai Miklós, Faludi verseinek első kiadója (1786, 1787) több saját kezű kéziratot használt, Batsányi Jánost és Toldy Ferencet is foglalkoztatta a Faludi-kéziratok sorsa. A századfordulón Négyesy két autográf verseskötetet vehetett kézbe: a kiadásának alapszövegét adó szombathelyi³ és az Országos Széchényi Könyvtárban őrzöttet.⁴ Gálos Rezső 1937-ben egy újabb verset (a Tavaszi üdő címűt) sorolt Faludi neve alá,⁵ erről a Faludi saját kezű verskézirataiból hiányzó költeményről azonban kiderült, hogy Faludi rendtársa, Bíró István jezsuita szerzetes írta.⁶ Nemrég egy 1800 körüli énekeskönyvben előforduló hét Faludi-vers másolatát vizsgáltuk meg, s arra a megállapításra jutottunk, hogy érdemes volna feltérképezni énekeskönyveink Faludi-verseit.⁷ A kutatás során egy újabb autográf verseskötet került kezünkbe, amelyet az alábbiakban ismertetünk.⁸

¹ *Faludi Ferenc versei*. Összeszedte és jegyzetekkel kísérte NÉGYESY László. Bp., Franklin Társulat, 1900. (A továbbiakban: Né)

² FALUDI Ferenc: *Fortuna szekerén okossan ül*. Vál., bev. VARGHA Balázs. Bp., 1983. – *Amadé László és Faludi Ferenc versei*. Utószó: MEZEI Márta. Bp., 1996. /A magyar költészet kincsestára/

³ Négyesi datálása szerint 1777–1779 között másolta Faludi. A szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban őrzött, egykor Szily János püspök tulajdonában volt kéziratról 1992-ben az Egyházmegyei Könyvtár hasonló kiadást jelentetett meg. A hasonmást kísérő füzet adatai: *Forgandó szerentse. Faludi Ferenc (1704–1779) kéziratosa versesfüzete*. Bev. DOBRI Mária és KOVÁCS Mihály. Szombathely, 1992. (A továbbiakban: Sz)

⁴ Kézirattár, Oct. Hung. 357. (A továbbiakban: M – azaz az Országos Széchényi Könyvtár korábbi elnevezésére – Magyar Nemzeti Múzeum – utaló, és Négyesy által is használt betű.) A kéziratot Négyesi datálása szerint 1773–1774-ben másolta Faludi.

⁵ GÁLOS Rezső: *Faludi Ferenc egy kiadatlan költeménye*. = ItK 1937. 297–299. alapján a 2. sz. jegyzetben említett kiadásokban 88–90. ill. 182–183.

⁶ SZELESTEI N. László: *Egy Faludi Ferencnek tulajdonított vers szerzője: Bíró István*. = ItK 1998. 534–535.

⁷ Uő: *Faludi Ferenc versei egy 1800 körüli énekeskönyvben*. = ItK 1995. 204–213.

⁸ Nagyszombat, Szent Adalbert Társaság Levéltára, Fasc. 134. č. 4. (A továbbiakban: Na)

Mindenekelőtt lássuk, hogy Faludi Ferenc saját kezű kézírataiban melyik versek és milyen sorrendben fordulnak elő. Kéziratonként (nagyszombati, OSzK-ban őrzött [1773–1774], szombathelyi [1777–1779])⁹ növekvő sorszámmal jeöltük az egyes verseket akkor is, ha azok nem tartalmaznak számozást, vagy a számozásuk eltér a versek sorrendjétől. Az első oszlopban feltüntetjük, hogy a szóban forgó vers (és a rá vonatkozó jegyzetek) Négyesy kritikai kiadásában hol kezdődnek. A versek címét Négyesy főszövegéből vettük át.¹⁰

Faludi versei és saját kezű verskéziratai

<i>I. Világi dalok</i>	Né	Na	M	Sz
1. Kiszű ének	17, 123	6	1	–
2. Felelő ének	18, 125	7	2	1
3. Tavasz	20, 129	4	8	2
4. Nádasdi	22, 130	10	7	3
5. Clorinda	23, 132	3	13	4
6. Addio!	26, 133	–	–	5
7. Szerencse	26, 133	18	6	6
8. Tündérkert	28, 134	–	14	7
9. Utra való	32, 136	14	15	8
10. Tarka madár	33, 137	2	11	9
11. A hajnal	34, 137	–	–	–
12. Nem mind vigaság a vigaság	38, 138	–	–	–
13. Erdő	39, 138	8	4	10
14. Cupido	43, 145	15	5	11
15. Szakácsének	44, 145	–	–	12
16. Páras ének	46, 145	11	3	13
17. Remete	47, 146	22	27	14
18. Phyllis	48, 147	19	9	16
19. Nincsen neve	51, 148	12	16	17
20. Forgandó szerencse	52, 149	24	10	18
21. A pipárul	54, 150	–	–	31
<i>II. Vallásos énekek</i>				
22. Szent István királyhoz	55, 150	25	19	–
23. Szent Imre hercegrül	56, 151	26	20	–
24. Az Úr Jézushoz	58, 151	1	21	32
25. A feszülethez	59, 152	16	22	33
26. A Szűz Máriához	60, 153	17	23	34
27. Szent Emidhez	61, 153	–	24	35
<i>III. Alkalmi és vegyes költemények</i>				
28. Gr. Batthyány Lajosnak	62, 153	13	25	20
29. Azon méltóságnak nevenapjára	63, 154	20	26	21

⁹ Nem foglalkozunk a Négyesy által kikövetkeztetett (*i. m.*, 1. j., 121.), fel nem lelhető további három, 1775–1779 közöttre datált kézirat adataival.

¹⁰ Érdekességgént megemlíjtük a Mészáros Ignác versgyűjteményében előforduló eltérő címeiket: Satyrica (= Nincsen neve), Pastoritia (=Clorinda), Erdei mulatság (=Erdő), De deliciis Sylvae (=Tavasz), Aurora (=A hajnal), Virágok tánca (=Tündérkert), Nádasdy marscha (=Nádasdi).

30. Mária Therezia királyné asszonyunkhoz	65, 155	—	18	19
31. Gr. Nádasdi Ferencz horvátországi bán koporsós versei	67, 156	23	28	22
32. Niczky György házasságára	69, 157	—	—	23
33. A tarcasai savanyó vizről	70, 157	—	—	15
34. Szily János püspöknek	71, 158	—	—	24
35. Bucsuzó ének	72, 158	—	—	—

IV. Pásztori költemények

36. Fekete Györgynek (Ide felénk pásztor...)	74, 159	—	29	25
37. Pásztorversengés (Minap egy kis kanász ...)	77, 160	21 fragm	12	26
38. Megint pásztorversengés (Egy mohos kősziklán ...)	79, 163	27	31	27
39. Az aggódó pásztor (Tátra hegye alján ...)	82, 166	—	30	28
40. Ismét pásztori versengés (Thyrsi, furuglyázzunk ...)	86, 168	—	17	29
41. A kesergő pásztorok (Pásztor, kinek fonod ...)	90, 173	—	—	30

V. Függelék

42. Nem szeretem, nem gyűlölöm ...	174	5	—	—
43. Felfuvalkodottnak megfordult szeren- cséje	174	—	—	—
44. A megfordult szerencsén való epekedés	175	—	—	—
45. Az újdón új politzia	176	—	—	—
46. Affectus ad Jesum ¹¹		9		

A nagyszombati énekeskönyv szövegváltozatai

Az alábbiakban először felsoroljuk, hogy a Nagyszombatban őrzött autográf énekeskönyv versei mennyiben térnek el Négyesy kritikai kiadásának alapszövegétől. Az írásképbeli változatokra csak akkor utalunk, ha segítettek a különböző változatok közötti tájékozódásban. Az a névelő és az s kötőszó mellé aposztrófot írt Faludi (a' és 's), a harmadik személyű személyes névmást eő formában rögzítette. Az ö-re, ü-re néha nem tett ékezetet. (A nyilvánvalóan lefelejtett eseteket nem tüntetjük fel.) A címeket kivetítjük, a Négyesynél közölt címet szögletes zárójelben mindig megadjuk.

[Címirat:]

Magyar Enekek.
Mindenikének meg vagy on az eő Nótája¹²

I. Affectus S. Xaverij¹³

[Cím Négyesynél: Az Ur Jézushoz] – 4 üdvezüllyon – 5 kerüllýon

p. 1.

¹¹ Szövegének közlését l. alább, a kötet leírásának megfelelő helyén.

¹² A másik két autográfnek nincsen címirata.

¹³ A továbbiakban lap alatt megadjuk a kötet számozását. Itt: N°. 1°. A vers szakozás nélküli, minden harmadik sor beljebb kezdve. (Mint az M-ben.) (Az Sz három soronként szakozott.)

2. *Turdus*¹⁴ pp. 2–3.
[Cím Négyesynél: Tarka madár] – 2 Egy virágos ... rőptében – 19 röpülnék¹⁵ – 21 nem bántották – 29 röpülnék

3. *Pastoritium*¹⁶ pp. 4–7.
[Cím Négyesynél: Clorinda] – a cím alatt: Chlorinda, Dorindo – 20 el hadsz – 49 Dianna – 52 lött – 57 vñ – 62 el-hattam

4. *Ver in Albano*¹⁷ pp. 8–10.
[Cím Négyesynél: Tavasz] – 1 járkálni – 2 sétálni – 4 Gyenge – 15 tömöllen – 25 Dianna – 31 nyögésit – 33 Gilitzéknek – 34 Társok – 42 furuglyáját – 43–48 [a nagyszombati kéziratból hiányzik]

5. *Arietta Concerto Alto con Alto*¹⁸ p. 10.
[A vers Faludi Caesar Aegyptus földjén című iskoladráma-fordításának második, Koltay-Kastner Jenő szerint¹⁹ a harmadik felvonását zárja le. Sem az M, sem az Sz nem tartalmazza.²⁰ Négyes kiadásában Függelékben, római I. szám alatt közölte.] Az első sor előtt 1. az ötödik előtt 2. sorszám áll. Négyes utolsó két sorát kéziratunk egy sorban tartalmazza. – A végére Faludi az alábbi megjegyzést írta: Producta Tyrnaviae et alibi.²¹

6. *Provoc[ans] Oda*²² pp. 11–12.
[Cím Négyesynél: Ora provocans. Kiszto ének] – 7 építménye – 9 villamlása – 13 pitziny – 16–20 [Faludi a nagyszombati kéziratban, miként az M-ben, ezt a strófát a Felelő énekben helyezte el. L. alább. Az Sz-ből hiányzik ez a vers, ezt a strófát ott a Felelő ének nem tartalmazza.] – 21 var

7. *Oda respondens*²³ pp. 13–15.
[Cím Négyesynél: Oda respondens. Felelő ének] – 4 mért [hogy helyett] – 15. sor után a fenti versből hiányzó strófa áll, az utolsó sor természetesen: de nem tetszik tudom mért. – 18 Evett – 26 nyájossága

¹⁴ N°. 2do. A vers ötsoros strófákba van írva, a 3–4. sorok beljebb, az ötödikek még beljebb kezdődnek.

¹⁵ Az M-ben ‚röpülnék’, az Sz-ben pedig ‚repülnék’ áll mindenütt.

¹⁶ N°. 3^{io}. A vers megfelelő helyein a megszólaló személyt jelzik külön sorban középre írva: Poeta, Chlorinda, Dorindo. A vers szakozás nélküli, négy soronként véve a 2–3. sorok beljebb, a negyedik még beljebb kezdődnek.

¹⁷ N°. 4°. A vers szakozás nélküli, de váltakozva 2 sor a lapszélen, kettő beljebb, további kettő még beljebb kezdődik, s ez a beosztás strófaszerűen ismétlődik hatsoronként.

¹⁸ Sorszámozás nélkül. Valószínűleg utólag bemásolt vers.

¹⁹ NÉGYESY 175. – [KOLTAY-]KASTNER Jenő: *Faludi Ferenc olasz versformái*. = ItK 1924. 21.

²⁰ Ezt és a többi ariettát az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Quart. Hung. 1073. jelzetű drámakézirat tartalmazza. Négyes a kéziratról nem tett említést. KOLTAY-KASTNER: i. m. 20–21.

²¹ STAUD Géza: *Magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I–IV*. (Bp., 1984–1994) szerint a darabot Nagyszombatban 1749-ben (I. 191), Kőszegen 1751-ben (III, 30), Győrben 1757-ben (II, 38) játszották.

²² N°. 5to. A vers ötsoros strófákba van írva, a 3–4. sorok beljebb, az ötödikek még beljebb kezdődnek.

²³ N°. 6to. Versformája azonos az előzőével.

8. *Sylvarum otia*²⁴ pp. 16–22.

[Cím Négyesy-nél: Erdő] – 4 Diánnának – 6 ujjulok – 9 gyöngén – 11 éleszti – 15 Tsendes – 19 illy – 21 puha – 23 nyoszoláját – 26 völgyet – 28 Szárnyos – 30 ágokat – 31 nyöstén – 32 álmokat – 34 Rút torhaját – 37 a' Musáknak – 41 nyájját – 45 Együtt – 46 károkat – 48 tántzokat – 50 Meg inditván –

52. sor után:²⁵

Másra bizz' a' nap járásit

Másra bizza lovait.

Itt keresi mulatásit,

Itt forgattya nyilait.

– 53 vñ ... személyében – 55 fegyvert tart – 56 Puskázza –

60. sor után:

Meg elégli a' mulatást,

Maga Phaebus jelt adat.

Ki ki keres árnyék szállást,

A' leveles fak alatt.

– 62 erdei [a két utolsó magánhangzó közt felül prozódiai összevonást feltüntető jellel]

– 69 frís – 71 sok gyöngge[!] – 72 költetik – 74 forgatyák inokat – 76 tanzokat – 79

bennek [bennük átjavítva] föl találak – 81 A' Napaeák – 87 És – 93 város – 96 vámot

9. *Affectus ad Jesum*²⁶

p. 23.

Szerelmes Jesusom,

Irgalmad nagy.

Te minden Bűnőshöz,

Kegyelmes vagy.

Már bánom vétkeket,

Jobbitom éltemet. rep.

Tsak el ne hagy.

Szerelmes Jesusom,

Irgalmad nagy. rep.

10. *Prosopopaea C. Nádasdi ad Milites*²⁷

pp. 24–26.

[Cím Négyesy-nél: Nádasdi] – 6 ölyveit – 8, 16, 24, 32, 40 [Ezen ismétlődő sorok a strófák végéről hiányoznak] – 10 Váktuk – 14 Pokolra üztük – 21 Rabb-szira – 23 ditsérjetek – 26 Hasétson – 33 Bajnakim – 35 fiaim – 37 Uyétsünk[!]

11. *Arietta duetto*²⁸

p. 26.

[Cím Négyesy-nél: Duetto. Páras ének] – 1 barátot – 2 társot – 4 tüle

²⁴ N°. 7°. [Tévedésből új lap kezdetekor, a 18. lap tetején, nem új vers előtt: N. 8] Nyolcsoros strófákba van írva, minden második sor beljebb kezdve. A strófák sorszámmal vannak ellátva.

²⁵ Az itteni és a 60. sor utáni négy-négy sort a M is tartalmazza.

²⁶ N°. 9°. [8-as felülírva]. Tévesztés a lap tetején a cím előtt: Phillide amabile. Ez a vers sem a kéziratokban, sem a kiadványokban nem szerepel.

²⁷ N°. 10mo. [9-es felülírva] Hétsoros, számozott strófákba van írva a vers, a strófák 2., 4. és 7. sorai beljebb kezdődnek. Az utolsó sorok nem ismétlődnek.

²⁸ Sorszámozás nélküli, utólag bemásolt vers. Faludi Caesar Aegyptus földjén című iskoladráma-fordításában az első felvonás végén szerepel discanto alto jelzéssel. KOLTAY-KASTNER Jenő szerint (19. j., 20–21) nem az első felvonás, hanem a II. végzés első jelenetének végére illik a vers; az ariettákat az autográf szövegbe bejegyző kéz „nem találta el Faludi szándékát”. A Na-ban

12 *Paradigma Satyrae Ungaricae*²⁹

pp. 27–29.

[Cím Négyesynél: Nincsen neve – Az M-ben a cím alatt: Pro paradigmata Satyrae] – 1 ag-lant – 2 Rút – 3 rántos – 5 otsmány – 6 istrását – 9 rothat májja – 22 fris – 25 Ahoz – 28 ki pörsölt – 31 Természetét – 32 mellyét ki feszétti – 33 ékesétti – 34 ki terétti – 35 nyerét – 36 Parrás – 39 Nyösztön

13. *M. G. Batthyáni Lajosnak, mikor Palatinussa lett*³⁰

pp. 30–31.

[Cím Négyesynél: Méltóságos gróf Batthányi Lajosnak mikor palatinussá lett, 1751. esztendőben] – 1 Bajnaka – 4 ditsőségét ... külsü – 6 utánna – 10 tszimerében – 12 Nyájjához – 13 metzett – 21 költözzünk – 23 Békéll<ked>jünk – 24 tárházos – 25 Mondgyunk: a' Tsillagok Irják nevét Égben – 26 Tartsa a' Nagy Isten friss jó egességben

14. *Propempticon*³¹

p. 32.

[Cím Négyesynél: Utra való] – 6 Tiz órákor – 7 Hogy próbállyon szerentsét – 8 Es láthassa Velentzét. – 11 gyeplő szí – 15 esső – A vers végén az alsó margón jobbról: Irtam neheztelésben

15. *Dialogus de Cupidine*³²

p. 33.

A cím fölött jobbról: ex Germanico Versio. – [Cím Négyesynél: Cupido] – 7 Szárnyos – 8 káros – 9 illy' ... vólt

16. *De Crucifixo*³³

p. 34.

[Cím Négyesynél: A feszülethez] – 1 Iffjak – 2 Méllyen – 4 Jesussához – 8 Jesus – 14 hóld setétednek – 16 bünös – 18 Vétkeidet

17. *De Beata Virgine*³⁴

p. 35.

[Cím Négyesynél: A Szűz Máriához] – 5 Ég 's föld – 6 Királynéának – 13 Kiss nyájjadat – 14 távoztasd

18. *Fortuna*³⁵

pp. 36–37.

A cím fölött jobbról: *Lusinghiero mi ingannasti*. – [Cím Négyesynél: Szerencse] – 5 tsuff-játékát – 11 Holnap – 14 Read [a két magánhangzó közt felül prozódiai összevonást feltüntető jellel] – 17 Most – 18 Apolgat – 36 Nyughatatlan, – 39 meg ismérd – 40 szolgál ... ditsird

a vers strófaszámok nélküli. A 3. és 6. sor beljebb kezdődik. A 7. és 9. sor szintén beljebb áll, a 8. és 10. pedig egymással megegyezően még ennél is beljebb.

²⁹ N°. 11°. [10-es felülírva] Ötsoros strófákba írva, a 3–4. sorok beljebb kezdődnek, az 5. sorok még ennél is beljebb.

³⁰ N°. 12. [N°. 11°. áthúzva] A vers szakozás nélkül van írva, felváltva 2 sor lapszélén, 2 beljebb.

³¹ N°. 13. [12-es felülírva] A vers szakozás nélkül van írva, felváltva 2 sor lapszélén, 2 beljebb.

³² N°. 14. [13-as felülírva] A cím alatt Rusticus. Poëta. A megfelelő helyeken sor elején: Rust. illetve: Poëta. A vers szakozás nélkül van írva, felváltva 2 sor lapszélén, 2 beljebb.

³³ N°. 15. [14-es felülírva] A vers szakozás nélkül van írva, felváltva 2 sor lapszélén, 2 beljebb.

³⁴ N°. 16. [15-ös felülírva] Versformája azonos az előzőével.

³⁵ N°. 17°. [16-os áthúzva] Hatsoros strófákba írva, az 2. és 4. sorok beljebb kezdődnek, az 5–6. sorok egymással megegyezve még ezeknél is beljebb. Az utolsó 2–2 sor a M és Sz kéziratban ismétlődik, a Na-ban nem.

19. *Fillis*³⁶ pp. 38–41.

[Cím Négyesynél: Phyllis – A Na-ban végig Fillis alakban szerepel a név] – 11 Sij rij dolgát – vân – 17 Tolvaj – 19 lator – 24 busul' – 25 vân – 26 vân – 32 helyet – 37 válogató – 46 néki a [a két szó közt felül prozódiai összevonást feltüntető jellel] – 51 E' – 53 Válogasd-ki – 54 vân – 55 látom – 57 vân – 58 Titkos hamis – 62 Ez te

20. *Méltóságos Groff Batthyani Lajos Palatinus Urnak neve Napján az ország Gyűlésekor. 1764ben*³⁷ pp. 42–44.

[Cím Négyesynél: Azon méltóságnak neve napjára az ország gyűlésekor. 17. esztendőben] – 8 bator – 11 tob' jó. Ebbul – 12 Tisztel, betsül – 15 Sok Uri – 18 minden kívánt – 23 gróffi – 25 buzgó ohajtása – 26 járása – 28 Ugy tetszik jelt adott az Ég, hogy

21. *Fragmentum Ecclogae*³⁸ p. 44.

[Cím Négyesynél: Ecloga 2-da. Pásztori versek. Pásztorversengés] – 3 fel teve – 4 táskáját – 7 Legelő helyére botsátván – 8 énekkel – 13 széles – 15 Redékes sarkantus – 16 fellül – 17 Kanász [mi az? helyett] ... találd – 18 Ellő ... táld – [A 20. sor végén a szöveg három etc. jellel végződik.]

22. *Remete*³⁹ pp. 45–46.

A cím alatt: Ex Germanico – [Cím Négyesynél is: Remete] – 5 friss – 6 be érem – 10 töltöző – 11 nálom – 12 Egy falat ro's kenyér – 13 gondba merülök, bus – 15 szememet – 16 fel pirul – 17 test 's vér – 22 rossz – 25 [A reméllem öltözik szórendet Faludi számozással megfordította] – 26 testem ... mégyen – 27 indulat

23. *Epitaphii Ungarici Paradigma per Cantilenam*⁴⁰ pp. 47–49.

A cím fölött jobbról: Ich bin getroffen etc. – [Cím Négyesynél: Méltóságos Vitéz Gróf Nádasdi Ferencz horvátországi bánnak irtam ezen koporsós verseket még éltében és megküldöttem 1777-dikben] – 7 Bajvivő – 8 Ki szántom – 15 [A Bátran néztem áthúzása nélkül áll alatta:] meg állattam – 22 Gázoltam – 23 Bé sántzolt – 35 All-meg – 38 Bötsüld-meg

24. *Szerentse*⁴¹ pp. 50–51.

A cím fölött jobbról: Fortuna Lubrica – [Cím Négyesynél: Forgandó szerencse] – [Négyesynél ismétlései (5. sor első fele és 7 sor) elhagyva, az ismétlésre semmiféle jel nem utal.] – 3 Ha miben kedvezet – 4 És szépen vezetet – 9 Forog és változik: – 10 le nyomorét – 11 boldogét – 16 vonytt aranyt, hólnap

³⁶ N°. 18. [17-es átírva] 8 soros, számozott strófákba írva. Minden második sor beljebb kezdődik.

³⁷ N°. 19. [a 18-as felülírva.] 4 soros, számozott strófákba írva. A 3–4. sorok egymással egyezően beljebb kezdődnek.

³⁸ N°. 20. [19-es áthúzva] A cím mellett: Tityrus. Coridon; a megfelelő sorok előtt: Poëta, Cor. Tyt. szavak állnak. 4 soros, számozott strófákba írva. A 3–4. sorok egymással egyezően beljebb kezdődnek.

³⁹ N°. 21. [19-es(!) felülírva] 4 soros, számozott strófákba írva. A 3–4. sorok egymással egyezve beljebb kezdődnek.

⁴⁰ N°. 22°. [20-as felülírva] 10 soros, számozott strófákba írva. A 3–4. és 8–9. sorok egymással egyezően beljebb kezdődnek, az 5. és 10. sorok szintén egyezően, még ennél is beljebb. A 2. sor elején és a 4. végén ismétlőjelek (/: ... :/) állnak.

⁴¹ N°. 23°. [21-es felülírva] 6 soros, számozott strófákba írva. A 2–3. sorok egymással egyezően beljebb kezdődnek, a 4. sorok még ennél is beljebb.

25. *Sz. Istvan Kiralyrul Posonyi Enek*⁴²

pp. 52–54.

A vers után Faludi feljegyzése: NB. Anno 1771. Mense ... Allata est Manus S. Stephani Ragusa Mense Julio die ... exposita est in Schonbrun publico cultui per dies octo – dein die ablata Vienna ad Montem Pannoniae ibi tridua culta – die ... inde translata Budam ad Ecclesiam Parochialem sub cura Soc. Jesu, in Praesidio conquivit una die – hinc in Palatium Regni Budense allata ubi quietura: – [Cím Négyesy-nél: Szent István királyhoz] – 11 Országodba – 27 Biztat az Eg: – 28 Attya után

26. *Szent Imre Hertzeghez Posonyi Enek*⁴³

pp. 55–56.

[Cím Négyesy-nél: Szent Imre hercegről] – A Na-ban a strófák sorrendje Né számozása szerint: 1, 2, 4, 6, 5. és 7. keverve, 3, 8. – 5 színes képe [népe felülírva] – 6 El érkezet – 7 Ifjak szüzek buzgó népe – 21 Hertzegtek jön: ujollyatok – 25 szent nevében

A Na-ban a 3. strófa (= Né 5. és 7. strófa):

Hertzegtek jön; nagj torokkal
Sugár ágyuk szöllyátok
Lobogókkal taratzkokkal
Öröm uy-hirt adgyatok.

Szent Hertzeg jon; szent testének,
Tornyok harangozzatok.
Az eő nagy meg-szerzőjének
Örök hálát adgyatok.

27. *Eccloga*⁴⁴

pp. 57–58.

(= A kötetbe helyezett összehajtogatott levélen.)

[Cím Négyesy-nél: Ecloga 3-tia. Pásztori versek. Megin pásztorversengés] – 3 tsudállyak [nézgelik helyett] – 4 Hogy közellyeb jöne barátságért, – 7 Még szollittya ... kéméld – 8 gyenge – 9 Ott a' Pusza várnál mulatván [A margón (jelölés nélkül) variáns:] legelvén – 10 Nem gondoltam volna szép Cupát – 11 Bettának szantom, ... tied lészen – 12 Kezd-el ... és mond el egészen – 14 Agyomat – 15 bujk – 16 Után-nok ... Nyμφák – 18 bársonnyán – 21 nyájom – 23 késérnek [Oldalt (jelölés nélkül) variáns:] repdeznek – 26 Cupát – 27 rosz – 28 A gyönyörű Tavaszt rajta – 30 a' Kert – 31 Harap [játszik helyett] ... a' Pásztor – 31 Közötte forogván ... vígan íli – [33–34. sorok hiányoznak] – 35 más ... rajta. Köszönöm jó – 36 énekedet – 37 számot [számát felülírva] – 38 Cupát ... vámot – 39 fiát – [43–44. sorok hiányoznak] – 45 Nyμφák – 50 kényes Musák – 51 Mopsus udvarokba még eddig –

52. sor után:

Menalcas

Ne veszekedjete, jó a szép egyesség
A Pásztorok között a' tsendes békesség.

53 sok – 55 tsak ez a' summája – 58 'S ha ... fülebbe

⁴² 24. [22-es felülírva] 4 soros strófákba írva, a számozás azonban 8 soronkénti. Minden második sor beljebb kezdődik.

⁴³ Sorszámozás nélküli. Formája az előzővel mindenben egyezik.

⁴⁴ Strófák nélkül írva, a megfelelő helyeken üres sor közepén Menalcas, Thyrsis és Mopsus szavakkal. A vers elejétől és az üres sorokban álló nevek után mindig előlről kezdődve: váltakozva 2 sor lapszélen, 2 sor beljebb kezdődik.

A nagyszombati „Magyar énekek” című kézirat Faludi eddig ismert legkorábbi autográf verseskönyve. Annak lezártát (a versek beírásának abbahagyását) a kötet írásképe, a kötet végén álló versek alapján 1771 körülre tehetjük. Sorrendben utolsónak áll a két 1771-ben keletkezett „pozsonyi ének” (Szent István királyról és Szent Imre herceghez). A szintén 1771-re datálható, Mária Terézia királyné asszonyunkhoz címzett verset már nem tartalmazza a kötet. A Szent Imre herceghez című verset a számozás javítása után másolta ide a szerző, az számozás nélkül maradt. Nem látta el sorszámmal a két (nem új lapon kezdett, nyilván utólag bemásolt) ariettát.⁴⁵ Tévedésből sorszámmot írt az Erdő című vers új lapon kezdődő 5. strófája elé. Az alkalmi költemények közül természetesen hiányoznak a kötetből a későbbben írottak (Né 32–34, 36). Ezek közül a legrégebbi az 1773-ban keletkezett I. ekloga.⁴⁶

Az énekeskönyv korai eredetét támasztják alá a szakirodalom eddigi megállapításaival való összevetések is. A versek szövege az M-hez áll közel, a variánsok, a szövegtöbbletek és -elhagyások néhány kivételtől eltekintve azzal egyeznek. Erről fentebb közölt összehasonlításunk alapján minden vers esetén meggyőződhetünk. Az M és Sz másolatok rendezettebb voltára utal a díszes külső is: mindkét kötet lapjai nyomtatott keretdísszel ellátottak.

A nagyszombati énekeskönyvben nem tudtuk kimutatni a szerzőnek a szombathelyi kéziraatra jellemző tematikus rendezését. Pedig nyilvánvalóan másolatról van szó. Csak az utolsó énekek keletkezésére következtethettünk azok elhelyezkedéséből. Viszont olyan, a későbbi másolatokban Faludi által elhagyott, vagy megmásított adatok fordulnak elő egyes verseknél, amelyek árulkodnak azok keletkezéséről, Faludi mintáiról. A cím alatt feltűntette Faludi, hogy minden versének „meg vagyon az ő nótája”. Feltűnő, hogy sok éneknek latin címet adott.

Az első ének csak énekeskönyvünkben szereplő címe (Affectus S. Xaverii) a kutatók által kiderített eredetre utal. A spanyol nyelven írt szonettnek prózai és verses fordításai is voltak a 17. század második felében a magyar irodalomban.⁴⁷ Négyesy László 1900-ban ehhez a vershez írt magyarázatok közt az alábbi mondatot írta le: „Érdekes volna Faludi többi énekének eredetét hasonlóképp kinyomozni.”⁴⁸

⁴⁵ Az általunk adott sorszámmak szerint: 5. és 11.

⁴⁶ Né 99–100.

⁴⁷ DREBITKA Ferenc: *Hymnus Francisci Faludi eiusque origo hispano-lusitana et „O Deus, ego amo te, nec ...”* = A kalocsai érseki főgimnázium értesítője, 1899/1900. 5–48. – Uő: *Egy kis költemény nagy világútja.* = Az angolkisasszonyok eperjesi Sancta Maria leánynevelő intézetének értesítője, 1907/1908. 1–24. – Vö. Né 152.

⁴⁸ Né (1. j.), 152.

A nyomozást Turóczi-Trostler József folytatta a 20. század első felében. Két tanulmányában⁴⁹ több Faludi-vers forrásvidékét, „mintáit” feltérképezte. Például a Phillis német eredetijét is közölte egy nyomtatott berlini kolligátumból.⁵⁰ A Faludi-versek másolatait tanulmányozva figyeltünk fel egy Paintner Mihály másolatában meglévő kéziratra. Gyárfás Tihamér 1910-es közlése szerint Paintner másolta Faludi-eklogák végén olvasható „a Phillis német átdolgozása”.⁵¹ Megnézván a ma is meglévő kéziratot,⁵² meglepetéssel állapíthattuk meg, hogy nem Faludi versének átdolgozásáról, hanem a Turóczi-Trostler által közölt német eredeti egy egészen közeli változatáról⁵³ van szó. És ez a változat nem akárhol

⁴⁹ TURÓCZI-TROSTLER József: *Faludi és a német gáláns költészet*. = Egyetemes Philologiai Közlöny 1914. 201–206. – Uő: *Faludi és a gáláns költészet*. = Irodalomtörténet 1938. 57–66. – Ugyanezeket a tanulmányokat l. TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar irodalom – világirodalom*. I–II. Bp., 1961. I. 363–368 (Faludi és a „gáláns” költészet), 369–379 (Az első magyar szonett). A továbbiakban az utóbbi, gyűjteményes kötetre hivatkozunk.

⁵⁰ Uo. 364–365.

⁵¹ GYÁRFÁS Tihamér: *Faludi Ferenc élete*. = ItK 1910. 1–15, 129–131, 398–427. és Klny. I. h. 47.

⁵² Pannonhalmi, Bencés Főkönyvtár, 10a. E. 7/11. p. 8.

⁵³ A pannonthalmi kézirat szövege:

Phillis

1. Als bey einer reinen Quelle Phillis jüngst im Rasen schlief,
Kam Cythere an die Stelle, und ihr Sohn, so vor ihr lief,
Fand sie schlafend voll der Scherze: sprach er: Phillis! schlafest du?
Nahm geschwind ihr schönes Herze, und floh einem Tempel zu.
2. Phillis, die den Zug empfande, wachte auf, und suchte ihn,
Aber ach! der Traum verschwande, und ihr schönes Herz war hin.
Als sie nun zum Tempel kame, sprach er: Phillis, komm herein,
Such dein Herz, so ich dir nahme, findst du es, so ist es dein.
3. Sie trat hin, und fand Herzen mehr als hundert in der Reih,
Aber wenn sollt es nicht schmerzen? alle schienen einerley.
Nun du wirst dein Herz wohl kennen? sprach der kleine Gott zu ihr:
Komm, ich will die welche nennen, suche nur, ich helfe dir.
4. Dort das erste heißt beständig; dieß vergnügt; und jenes frey;
Dieß auf ewig unabwendig; dieß verliebt, und jenes frey; [!]
Dieses Herze will vor allen immer angebethet seyn;
Dieß sucht mehren zu gefallen: dieß liebt einen nur allein.
5. Dieses läßt sich überwinden, wenn es treue Seufzer hört;
Dieß will sich ans Geld nur binden, und verliert dardurch sein Werth.
Dieses liebt Geburth, und Stande; jenes nur, was ihm gefällt;
Und dieß taugt nur aufs Lande, jenes gar nicht in die Welt.
6. Dieß liebt heut, und hasset morgen: jenes mit Gedanken nur;
Dieß voll Leichtsinn, ohne Sorgen, schwört, und bricht sogleich den Schwur,
Dieses liebet nur die Schönen: jenes wählet den Vorstand;
und dieß kann sich nicht gewöhnen an das lange Eheband.
7. Phillis! nun was heist dein schweigen? Ist dann deines nicht darbey?
Soll ich dir noch mehrere zeigen? Sag doch, welches deines sey?

fordul elő, hanem a Faludi verseinek korai változatát lemásoló,⁵⁴ az osztrák–magyar jezsuita rendtartomány tagjainak adatait gyűjtő Paintner Mihály hagyatékában. Paintner személyére azért is érdemes figyelni, mert Révai Miklós Faludi-kiadásának ösztönzőjéről és támogatójáról van szó. Horányi Eleknek elküldött önéletrajzában nem kevesebbet állít, mint hogy megírta a legkiválóbb magyar költő és író, Faludi Ferenc életét Révai kiadásához.⁵⁵

Turóczi-Trostler a Nincsen neve című Faludi-vers ihletőjeként Georg Greflinger versét közölte (Gegensatz auff das Lied: Gelbe Haare, göldne Stricke).⁵⁶ Ugyancsak német irodalomhoz fűződő szálként említi a Nádasdi című verset, itt Johann Wilhelm Ludwig Gleim Egy porosz gránátos dalainak hatására gondol.⁵⁷ A Kiszűtő énekhez Benjamin Neukirch német nyelvű antológiájának versét hozta párhuzamul.⁵⁸ A pipárul című szonett forrásvidékét körbejárva a téma általános európai elterjedtségét mutatta ki.⁵⁹ „Csak idő kérdése, hogy megtaláljuk még jó néhány versének idegen őst vagy megfelelőjét. A Tündérkert-ről már most is megállapítható, hogy valamilyen ismeretlen német, francia vagy olasz kerülővel vetődött hozzá a spanyol Góngora világából.”⁶⁰

A nagyszombati énekeskönyv adatai segítenek a további kutatásban. A 15. ének (Dialogus de Cupidine) elé azt írta oda a szerző, hogy német minta alapján készült. A 18. ének (Fortuna – Né-nél: Szerencse) olasz „nótajelzéssel” ellátott: Lusinghiero mi ingannasti. A 24. ének (Szerencse – Né-nél: Forgandó szerencse) előtt latin vagy olasz címként (nótajelzésként?) áll a Fortuna lubrica felirat. A Remete címűnél azt jegyezte meg, hogy német alapszövegből készült. Nádasdi Ferenc koporsós verse elé „nótajelzést” írt: Ich bin getroffen etc. A Szent Istvánról és Szent Imréről szóló versek előtti címiratok arra utalnak, hogy mindkettő pozsonyi ének. A Szent Jobb Budára hozatalának állomásairól a két ének között naplószerű sorok állnak.

Phillis! Phillis! wie ich glaube, kennst du selbst dein Herze nicht,
Sey so günstig, und erlaube, das mein Mund jetzt für dich spricht.

8. Dienes runde kleine Herze, das dort ganz alleine Lacht,
Noch aus Liebe, noch aus Scherze, nicht viel sonderliches macht,
Sehr zerstreut, nie zärtlich liebet, nie das innere, stets dein Schein,
Keinem sich so leicht ergiebet: dieß nimm Phillis! das ist dein.

⁵⁴ Sajnos a Gyárfás által említett másolatok közül az egyik füzet ma nincsen meg.

⁵⁵ „Vitam Poetae, et Scriptoris Hung. incomparabilis, Francisci Faludi, inter alia concinnavit, quam Nicolaus Révai, e Scholis Piis, editioni suae Poematum Viri huius, ac Collectionis poetarum hung. parti primae praefixit, ab ipso etiam in colligendis adjutus, animatusque.” Vö. HOLLÓSY Béla: *Faludi Ferenc élete és költészete*. = A nagykirályi r. kath. főgimn. értesítője, 1898/99. 7. Horányi sorait CSAPLÁR Benedek alapján idéztük (*Révai Miklós élete, I–IV. 1881–1889. II. 67–68.*).

⁵⁶ TURÓCZI-TROSTLER: *i. m.* (49. j.) 366–367.

⁵⁷ Uo. 368.

⁵⁸ Uo. 377–379.

⁵⁹ Uo. 369–375.

⁶⁰ Uo. 376.

Pór Péter egy 1969-ben megjelent tanulmányában példázatos és tökéletesen strukturált versként jellemzi a Forgandó szerencse címűt. Kiindulási pontja, hogy Faludi „a Forgandó szerencsében tulajdonképpen az élete vázát és tartalmát adó jezsuita rend feloszlátását panaszolja el”.⁶¹ A vers Faludi 1771-ben összeírt, fentebb ismertetett gyűjteményében már szerepel, tehát annak létrejötte nem kapcsolható össze a jezsuita rend feloszlátásával (1773), mert annál korábban keletkezett.

Szerdahelyi István 1987-ben megjelent elemzése is, „konkrét történelmi helyzetet visszatükröző” versről beszél. Fortuna, „az idegen istennő – ne feledjük, Mária Terézia uralkodásának korában vagyunk! – ... hangsúlyozottan magyar sorsokkal játszadozik úgy, hogy „érdemre nem tekint, szemtelen, vak’, s „dolgáról senkinek számot nem ad’. Faludi csak tudta, hiszen apja labanc volt, ő maga a vezető hazai jezsuiták közé tartozott, s egy ideig állami cenzorként működött, de a rend feloszlata után egy szegényház felügyelőjeként – „szerényen, bár szükségét nem szenvedve’ – fejezte be életét.” Aztán ezt támogatandó említi Szerdahelyi, hogy „a pedáns főtisztelendő atya lelke más vonatkozásokban is igencsak furcsa indulatokat rejtegetett. Verseinek gyűjteményében feljegyzett egy Nincsen neve című asszonycsúfolót is, amely – akár maga írta, ami a legvalószínűbb, akár csak átköltötte vagy a folklórból gyűjtötte – mindenképpen arra vall, hogy a legvaskosabb szabadosságtól sem idegenkedett. ... Ami pedig a legkülönösebb, Faludi korántsem rejtette asztalfiókjába ezt a költeményt: 1773–74-re datált megszületése után a szöveg nyomban terjedni kezd hazánkban... Mindebből kiderülhet, hogy az a nagy modern bonyolultság, amelyet a mai kor emberének szokás tulajdonítani, alighanem a régebbi világ egyéniségeit sem jellemezte kevésbé, csak akkoriban még nem volt szokás hivalkodni az ilyesmivel.” Még egy rövid idézet a Forgandó szerencse egyébként gondosan elemzett versritmusáról: „a versritmus ... nemcsak a szekér vágatásának mikéntjét „közli’ velünk, hanem ... „magyaros íze’ révén történetileg konkretizálja a szöveg mondanivalóját”.⁶² Nem sok mondanivalónk van az idézett részekről. Azt mindenesetre értő elemzők (pl. Rónay György) már régebben kimutatták, hogy Faludira a keresztény humanizmus jellemző. Verseiben pedig: játszik. Játékát kiki a maga bonyolult módja szerint magyarázhatja, ám akkor nagyon nehezen tudja elkerülni azt, hogy ne önmagáról, saját előítéleteiről írjon. Azt gondoljuk, hogy egy-egy vers elemzésének a vers „tényeit” és az alkotó szándékát – amennyiben ismerjük – nem szerencsés mellőzni. Szerdahelyi végkövetkeztetésére és annak a verstani szakirodalom egy részére gyakorolt hatására, az elemzett vers strófaformájának, hangalakjainak kérdésére tanulmányunk végén visszatérünk.

⁶¹ PÓR Péter: *Faludi Ferenc és a Forgandó szerencse stílustörténeti helye.* = ItK 1969. 246–258. I. h. 255.

⁶² SZERDAHELYI István: *Fortuna szekeren.* Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1987. 236–243. A „magyaros íz” indoklása: az ütemhangsúlyos forma, amelyet megerősítenek a szekér, szűr szavak, stb.

A szombathelyi kézirat (és az ennek nyomán készült kiadások) számozása szerinti I., V. és VI. eklogák címiratukból és tartalmukból kiindulva datálhatóak (1773–1775 február után) és időrendben állnak. Vörös Imre Faludi költői világának az 1770-es években bekövetkezett változását, az udvari erkölcsöktől való elfordulását és egy ezzel szembeni ellenvilág kiépülését következteti ki az idillikus I., II. és III. eklogákból. Az eklogák Faludi „világnézeti fejlődésének újabb periódusát tükrözik: az udvari eszményektől való elfordulást, s az azzal szembeállított természetes élet egyszerű, idillikus örömeinek dicséretét – bizonyos mértékig más (kevésbé külső) nézőpontból, mint ahogy az korábbi verseiben tapasztalható”.⁶³ A nagyszombati kézirat a II. eklogát (annak első részét és etc. beírást) tartalmazza (a III. ekloga külön lapon található a kötetbe belehelyezve). Ebből az következik, hogy 1771-ben már készen volt a II. ekloga, vagyis korábban keletkezett, mint a datálható I. ekloga. És ezzel semmissé válik az a feltételezés, hogy az eklogák, a szerző utolsónak ismert saját kezű kéziratában, a szombathelyiben időrendben állnak. Faludi más versek esetében is gyakran változtatott a kötetben elfoglalt sorrenden, az eklogáknál sincs ez másképp.

Sík Sándor szerint Faludit is be kell iktatni az időmértékes verselés meghonosítói közé. A pipárúl című szonett páratlan soraiban „mintha jambusi lejtést akarna a soroknak adni”, a Clorindában „úgy látszik daktilusi muzsikára törekedett”, a Nádasdiban „félreismerhetetlenül jambus, még pedig – dátumát tekintve (1757) – szokatlanul jó”.⁶⁴ Koltay-Kastner Jenő is néha tetten érni vélte, hogyan dalolja ütemes magyar verssé az olasz (és német) formákat, és ezek a formák mintha mértékes ritmust adnának szövegének.⁶⁵

Amikor az előkerült kézirat változataival foglalkoztunk, néhány érdekes eset kapcsán elgondolkodtunk azon, hogy vajon ezen új autográf verseskötet mennyiben segít Faludi versírói gyakorlatát megismerni. A szövegek alakulása nem mindig igazolja várakozásunkat. A költői próbálkozások, a változatok gyakorisága mindenesetre a Faludiról bennünk élő, tudatos költő-képet támasztják alá. Néha nehéz döntenünk a szöveg értelmezésében, mert a leírt alakok nem mindig egyértelműek. Például a magán- és mássalhangzók hosszúságát Faludi nem írta következetesen, s azt is tisztáznunk kellene, hogy figyelembe vegyük-e a kéziratok nyugat-dunántúli nyelvjárását. Ugyanakkor ritmikai tudatosságra utal, hogy Faludi többször jelölte a prozódiai összevonást, diftongizálódást. Óvatosan kell tehát bánnunk a rövid és hosszú hangzókkal, szükséges volna Faludi helyesírási gyakorlatát alaposan megvizsgálnunk. Négyesy László kritikai kiadásának alapelve: a saját kezűleg írott legkésőbbi (szombathelyi) változat Faludi verseinek alapszövege. De a költő gondosságának, alkotói gyakorlatának érdekes, alaposabb vizsgálódásra érdemes tanúi az általa papírra vetett (tisztázatba írt!) másolatok is.

Az alábbiakban néhány példával illusztráljuk a mondottakat, egyúttal néhány nagyszombati énekeskönyvből előkerült változatra is felhívjuk a figyelmet.

⁶³ VÖRÖS Imre: *Faludi Ferenc eklogái*. = It 1979. 849–865. I. h. 865.

⁶⁴ SÍK Sándor: *Faludi Ferenc és a nyugateurópai verselés*. = It 1921. 37–38.

⁶⁵ KOLTAY-KASTNER: i. m. (19. j.) 25.

A nagyszombati kéziratban egyedüli eltérés viszonylag kevés olvasható. Erre is példa a Nádasdi című vers 14. sora:

Na: Pokolra üztük lelkeket
 M: (és másutt:)
 Patvarba üztük lelkeket
 Sz: És kikergettük lelkeket

Sík Sándor e versről írta, hogy félreismerhetetlenül jambikus. Ha ez így volna, akkor ebben a sorban a korai változatban „rontott” Faludi.

Ugyancsak egyedüli változat a Nádasdihoz írt koporsós vers 7. sora. Itt jelentésszerű különbséget figyelhetünk meg. A kéziratokban határozottan ki van téve az o hosszúságát jelző vessző, a Na-ban a két pont.

Na: Bajvivő kardomat
 M és Sz: Bajvivő kardomat

Az Erdő című vers 34. sorában az ékezetek elhelyezése miatt a ritmus változik:

Na: Rút torháját kiveti;
 Sz: Rut torháját kiveti;

A Batthyány Lajos nádorrá választásakor írt üdvözlővers 13. sorában múlt időt illetve műveltetést eredményez a mássalhangzó hosszúsága vagy rövidsége, ha Faludi írását vesszük alapul.

Na: Egy vitéz oroszlányt metzett petsétyére,
 Sz: Egy vitéz oroszlányt metszet pecsétyére,

Az Útra való mindegyik változatban négy strófás, a 2. strófa három változata:

Na: Hajdi elment jó korán;
 Tiz órakor szaporán.
 Hogy próbállyon szerencsét
 És láthassa Velenczét.

M: Már elindult jókorán
 Sebes postán szaporán,
 Hogy láthassa Velenczét:
 Mi kívánunk szerencsét.

Sz: Hajdi el-ment jó korán,
 Éj-fél után szaporán.
 A kakas-is meg örült;
 Vigan szállot hogy felült.

A Szerencse című vers refrénjéről Négyesynél azt olvassuk,⁶⁶ hogy a saját kezű kéziratok (M és Sz) ezt jelzik, az ismeretlen forrásra visszamenő Ver-

⁶⁶ Né 133.

seghy-féle másolatban⁶⁷ és Révai kiadásaiiban⁶⁸ azonban nincs nyomuk. Hiányzik ez a Na 18. darabja esetében is. A másik szerencse-vers (Forgandó szerencse) esetében az Sz kiírja az ismétléseket, az M jelöli, a Verseghy-másolat és a Révai-kiadások nem jelzik.⁶⁹ A Na 24. sz. darabjában sem utal rá semmi.

Faludi Forgandó szerencse című versének ritmusáról a kutatók véleménye megoszlik. Például Horváth János a versben szereplő Faludi-tízet egy hatos ütemből és annak négyes csonkjából állóként értelmezi,⁷⁰ Gáldi László 3 + 3 + 3 + 1 tagolásúnak mondja és az időmértékes alkmani verssor hangsúlyos, csonka változatának tartja.⁷¹ Szepes Erika bizonyára Szerdahelyi István fentebb már tárgyalt elemzése alapján így ír: „a Faludi-tízis rebellis hangulatú, magyaros ritmus, sorvégi utolsó szótagja úgy csattan, mintha az e mértékben keletkezet[t] versben Fortuna istenasszony szekerének ostorcsapása zárná le”.⁷²

Mielőtt a Faludi-tízisről szólnánk, nézzük meg a gyakran elemzett Forgandó szerencse című vers strófaformáját. Már az is kérdés, hogy melyik szövegváltozat lesz verselemzésünk alapja. Beható elemzés esetében ráadásul illik megemlékezni a változatokról. Szerdahelyi⁷³ és Vilcsek Béla⁷⁴ eltérnek a kritikai kiadás (= a szerzőtől származó utolsó változat, azaz Sz) alapszövegétől és a másik eddig ismert saját kezű kéziratától (azaz az M-től) is. Valószínűleg Révai Miklós, Batsányi János vagy Toldy Ferenc kiadásából, antológiából, vagy a verstani szakirodalomból idézik a vers szövegét és a strófaformáját is, pedig Négyesy alapos indoklást fűzött kritikai kiadásában a strófaforma Faludi kéziratai szerinti visszaállításához. A 20. századi önálló kiadások (Ferenczi Zoltán, Vargha Balázs, Mezei Márta) már Négyesyt követik.⁷⁵ Ezekben a strófák utolsó

⁶⁷ Országos Széchényi Könyvtár, Oct. Hung. 48. (1806-ból)

⁶⁸ 1.: 1786., 2.: 1787.

⁶⁹ Né 149.

⁷⁰ HORVÁTH János: *Rendszeres magyar verstan.* Bp., 1951. 48–49.

⁷¹ GÁLDI László: *Ismerjük meg a versformákat!* Bp., Móra, 1987. 113. és *Magyar irodalmi lexikon.* Főszerk. BENEDEK Marcell. Bp., 1963. I. 24, 327.

⁷² SZEPES Erika: *Magyar költő – magyar vers.* A mai magyar költészet verstani kisenciklopédiája. Tevan Kiadó, 1990. 113–114. – A tankönyvként használt kötetek: SZERDAHELYI István: *Verstan mindenkinek.* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 101. és SZEPES Erika–SZERDAHELYI István: *Verstan.* Bp., Gondolat, 1981¹. 430. Szerdahelyi mindkét kötetben megemlíti Horváth János és Gáldi László nézeteit is. VILCEK Béla (*Érték és mérték.* Verstani példatár. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 31.) a 6 + 4 osztásúak közt idézi mintaként a verset.

⁷³ I. m. (62. j.)

⁷⁴ I. m. (72. j.)

⁷⁵ Az antológiák többsége sem vette át a Négyesy által megállapított alapszöveget. Pl. *A magyar költészet kincsestára* (ENDRÓDI Sándor), 1912, 81.... *Szöveggyűjtemény ... [barokk]*, (BARTA János–KLÁNICZAY Tibor), 1966², 753.; *Hét évszázad magyar versei* (KLÁNICZAY Tibor), 1978⁵, 597.; *Hét évszázad magyar költői* (KOVÁCS Sándor Iván), 1996, 396. – A Négyesy-féle alapszöveget közli: *Magyar versek könyve* (HORVÁTH János), 1942², 175.

sorai ismétlődnek, továbbá a negyedik sorok is az ötödik sorok előtt.⁷⁶ Álljon itt egymás mellett a két változat:

Fortuna szekerén okosan ülj,	Fortuna szekerén okossan ülj,
Úgy forgasd tengelyét, hogy ki ne dülj:	Úgy forgasd tengelét, hogy ki ne dülj.
Ha szépen vezetett,	Ha szépen vezetett,
Ha miben kedvezett,	Ha miben kedvezett,
Meg ne örülj!	Ha miben kedvezett, meg ne örülj,
Fortuna szekerén okosan ülj.	Fortuna szekerén okossan ülj –
	Fortuna szekerén okossan ülj.

Ha a nagyszombati kézirat eddig ismeretlen Faludi-versét, annak ismétlésre szólító utasításait feloldva leírjuk, akkor az utolsó sor csak részleges ismétlésétől eltekintve a hosszabb változatú strófaképletet kapjuk, némi írásképbeli eltéréssel.

Szerelmes Jesusom,
Irgalmad nagy.
Te minden Bűnöshöz,
Kegyelmes vagy.
Már bánom vétkeimet,
Jobbitom életemet.
Jobbitom életemet,
Csak el ne hagy.
Szerelmes Jesusom,
Irgalmad nagy –
Irgalmad nagy.

Két kérdés is felmerül azonnal. Az egyik: a Faludi-tízes osztása-eredete. A szerző saját kezű verskézíratainak írásképe alapján ítélve 6 + 4 tagolású versorról van szó. A másik: Lehet-e rút⁷⁷ vagy rebellis hangulatú⁷⁸ az a verssor, amelyen a most előkerült Faludi-sorok szólnak? Úgy vélem, még a kérdést is törölnünk kell a szakirodalomból.

A nagyszombati Faludi-énekeskönyv (a behelyezett levéllel együtt) 27 éneket tartalmaz. Közülük eddig egyet nem ismertünk. A benne szereplő szöveg-változatok, különösen pedig az olasz és német forrásokra utaló megjegyzések és nótajelzések reményeink szerint tovább segítenek Faludi Ferenc költészetének a forrásvidékeit feltárni. Pontos dallamminták megtalálása esetén a forrás és az autográf kéziratok egyeztetésével a versek ritmikáját és az alkotói tudatosságot is érdemes lesz újra megvizsgálni.

⁷⁶ Amit a strófaformáról mondunk, az áll a hangalak(ok)ra is. Pl. mindjárt az első sorban ,okossan' nyelvjárási alak áll Faludi kézírataiban és Négyesy kiadásában. Szerdahelyi az időmértékes verslábak jelen nem létének kimutatásakor következetesen ,okosan' alakról beszél. (10. és 221. l.) Az elven nem változtat az a tény, hogy az ,okossan' forma esetében is hiába próbálkozunk a metrikus verslábakkal.

⁷⁷ SZERDAHELYI: *i. m.* (61. j.) 240–241.

⁷⁸ SZEPES: *i. m.* (72. j.)

LÁSZLÓ SZELESTEI N.

Le recueil de poésie autographe de Ferenc Faludi à Nagyszombat

Dans son étude, l'auteur analyse un recueil nouveau de poésies autographe de Faludi, trouvé au cours de ses recherches. Avant tout, il rend compte des poésies subsistant dans les manuscrits autographes du poète, puis il énumère les différences entre les poésies du recueil autographes de Nagyszombat et le texte de base de l'édition critique de Négysesy. Ensuite il rend compte du recueil autographe de Nagyszombat, intitulé *Magyar énekek* (Chants hongrois), qui est le recueil de vers autographe connu le plus ancien de Faludi. Les résultats antérieurs se rapportant aux sources de ces poésies peuvent être complétés par les données du recueil de Nagyszombat. A l'aide de ces dernières, on peut réfuter quelques constatations à propos de l'analyse de ces poésies récentes et vérifiées comme sans fondement, répandues dans la littérature spéciale de versification. A propos du manuscrit nouvellement découvert, l'auteur essayait d'analyser la pratique de versification de Faludi. Le recueil de poésies de Nagyszombat contient 27 chansons, dont l'une était inconnue jusqu'aujourd'hui. Ses remarques se rapportant aux variations de texte, ses analyses de catégorie de mots aideront certainement à découvrir les régions de source de la poésie de Faludi.

KÓKAY GYÖRGY

**A magyarországi könyvtárak és a művelődés
a 18. század második felében**

Klimó György emlékezete

„Publicae omnium utilitati-
mindenki közös hasznára”

A 18. századot a fény századának szokták nevezni, amikor a felvilágosodás eszméi és a józan értelem legyőzi az elmúlt évszázadok sötét tudatlanságát, babonását és vakbuzgóságát. „Végre úgy látszik, eljött az idő, midőn világosság terjed el a felvilágosodás fáklyájáról a mi hazánk hajnalodó horizontján és a szeretet és természetes szükség kötelékét kötjük szeretett polgártársainkkal, akik készek elfelejteni amit szenvedtek miattunk” – mondotta gróf Batthyány Alajos 1791. február 8-i diétai beszédében. Ugyanebben az évben a bécsi *Magyar Kurír* szerkesztője, miközben megvetéssel nyilatkozott a múlt századi könyvekről, melyek szerinte gyűlölettel és hamis vádaskodással voltak tele, hozzáteszi, hogy „a mai megvilágosodott Század és a mostani nyugodalmas állapotunk ellen való vétek volna, ha mi azon rettenetes zavarodásban élt eleinknek példákat követni akarnánk, amelynek csak olvasásától is irtózunk.”¹ A felvilágosultak hite szerint a múlt idők homályát a könyveknek, folyóiratoknak és a tudománynak kell legyőzni. És bár e hit akkor sem volt töretlen, hiszen a dijoni akadémia pályatételére: „Rombolta vagy javította az erkölcsöket a tudomány és a művészet fejlődése?”, a század derekán Rousseau negatív választ adott, és alig egy évszázaddal később, a reformkor nagy magyar költőjét, Vörösmartyt az Akadémia könyvtárának megtekintése szintén kétségekkel töltötte el a könyvek és a tudományok pozitív szerepét illetően, mégis a 18. század folyamán hatalmas lendületet vett a könyvek és folyóiratok kiadása és a könyvtárak alapítása.

Európa szerte rohamosan megnő a nyomdatermékek száma és az új eszmék egy új tömegkommunikációs eszköz, az ún. morális folyóiratok lapjairól indulnak el hódító útjukra. Az előző század akadémiai és egyéb tudományos folyóirataitól eltérően már nagyobb olvasóközönséghez szólnak, nyilvánosságuk egyre szélesebb körűvé válik.

A könyvekben hasonló változások figyelhetők meg. Megnő a világi témájú kiadványok száma; előtérbe kerülnek a természettudományi, filozófiai és népszerű szépirodalmi munkák.

A könyvek és folyóiratok számának növekedése a könyvtárak gyarapodását és új bibliotékák alapítását eredményezte. Ezek részben még a díszes főpapi,

¹ Idézi: ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. é. n. 12–13.

főúri barokk könyvtárak közé sorolhatók, részben azonban már a modern állomány szétfeszíté ezeket a kereteket: az új intézmények egy része már nem csak összetétele révén válik modernebbé, hanem azáltal is, hogy kapukat már megnyitják a nyilvánosság előtt. A 18. század második felének hazai könyvtártörténetében ez a jelenség az egyik legfontosabb: az ti. hogy egyes főpapok, főrendek, középnemesek és értelmiségiek valamint polgárok egy kis csoportja könyvgyűjteményét már nem csak a maga számára gyűjti, hanem a nyilvánosság számára is. És e téren Klimó György püspök volt a kezdeményező.²

2.

Hazánk történelme gondoskodott róla, hogy a magyarországi könyvkultúra kibontakoztatását több ízben is szinte előről kelljen kezdeni. Szent Lászlónak azt a bölcs intelmét, amellyel már a 11. században aggódva utalt arra, hogy a könyvértékeket a külső erők kártevései és pusztításai és az őrzők hanyagsága egyaránt veszélyeztethetik, a következő századok sajnos teljesen igazolták.³ Gyakran megtörtént ugyanis, hogy a tatárok, törökök és más külső kártevők mellett – miként pl. éppen a leghíresebb gyűjteményünk, Mátyás király Korvinkönyvtárának példája is bizonyítja – az utódok hanyagsága és nemtörődömsége is hozzájárult a pusztulásukhoz. De – amire még Szent László sem gondolhatott – elősegítették a gyűjtemények megsemmisülését azok a harcok is, amelyek a különböző keresztény felekezetek között dúltak.

A szatmári békekötést követő évtizedekben is mintegy két évszázad pusztításainak a nyomait kellett eltávolítani. A könyvtári kultúra folyamatosságát csaknem kizárólag az egyetemhez, iskolákhoz kapcsolódó egyházi könyvtárak biztosították⁴. Katolikus részről a jezsuita rend Pázmány Péter 1635. évi nagyszombati egyetem alapítása óta fennálló könyvtára volt a legfontosabb gyűjtemény, amely nem volt ugyan nyilvános, de a 18. század folyamán nagy szerepet játszott az egyetem oktatói és hallgatói életében. A rendnek máshol is voltak jelentős könyvtárai, túlnyomórészt teológiai állománnyal. Színesebbeknek bizonyultak a piarista iskolák könyvtárai, amelyekben gazdagon volt képviselve a világi, főleg természettudományos irodalom.

² Klimó György püspök könyvtáráról: HORVÁTH Margit: *Klimó püspök könyvtáralapítása*. Pécs 1932., LIBER Margit: *Klimó püspök mint maecénás*. Pécs 1933., ENTZ Géza: *Klimó György pécsi püspök kulturális tevékenysége*. Pécs 1940., FÉNYES Miklós: *A Pécsi Egyetemi Könyvtár története*. Jumileumi Évk. 1774–1974., CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Milks: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987.

³ *Pannonhalmi főapátság története*. Szerk. ERDÉLYI László. I. Bp. 1902. 590.

⁴ A korszak könyvtárait névze: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1996. 3. kiad. 134–137, 553–562., BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974. 283–332., CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *I. m.*

Az ellenreformáció küzdelmei alaposan megviselték a protestáns könyvtárakat. Szinte kivételként maradhatott a helyén a debreceni református kollégium gyűjteménye, amely a 18. században már fejlődésnek indult: a rektor engedélyével a város polgárai is kölcsönözhattak a könyvtárból. A sárospataki főiskola és könyvtára csak 1704-ben térhetett vissza erdélyi száműzetéséből. Ugyancsak ekkor költözött haza a pápai református kollégium és a kecskeméti egyházközségi könyvtár is. Nagyon megviselte a pozsonyi, soproni és késmárki evangélikus líceum gyűjteményeit is az ellenreformáció időszaka. Erdélyben is ekkor indult ismét fejlődésnek a református kollégiumok könyvtára.

A 18. század második felében jelentős fejlődés indul meg az egyházi könyvtárak terén csakúgy, mint a főúri és nemesi gyűjtemények területén. Új könyvtárak születnek, de változás áll be a könyvtári szemléletben is. Az a barokk felfogás, amely szerint a könyvtár csak dekoráció és státusszimbólum, lassan átférmálódott, korszerűbb könyvtári nézetek terjedtek el. A gyűjtemények tulajdonosait maga az állomány is egyre jobban érdekelni kezdte, és annak gyarapítását és fejlesztését bizonyos meghatározott szempontok szerint végezték.

A magyarországi felvilágosodás kezdetének számító hetvenes évek lassan egyéb jelentős változásokat is elindítottak a hazai könyvtári életben. Új gyűjtemények keletkeztek mind egyházi, mind pedig világi viszonylatban. A régi és az új egyházi könyvtárakban a könyvek többségét továbbra is a teológiai és barokk- szellemű vallási munkák alkották, de a keletkező főúri, köznemesi, polgári és értelmiségi gyűjteményekben egyre több helyet foglalnak el a német, francia és angol felvilágosodás íróinak, gondolkodóinak művei és a különböző vitairatok. Ebben az időszakban veszi kezdetét az a nagy változás, ami a könyvtárak nyilvánosságának mértékében bekövetkezik: a korábban teljesen zárt, vagy csak nagyon mérsékelten, egy szűkebb kör számára hozzáférhető gyűjtemények egy része ekkoriban nyitja meg kapuit a szélesebb közönség előtt. Klimó püspök jelentős kezdeményezése követőkre talál egyes egyházi és főúri kortársak körében is, a század vége felé pedig megjelennek városainkban a közkönyvtárak, kölcsönkönyvtárak és az olvasókabinetek. Ez utóbbiak nyilvánossága már polgári jellegű volt: bizonyos csekély összegért bárki hozzájuthatott a kívánt könyvhöz és folyóirathoz.

A 18. század utolsó évtizedei a magyar könyv- és könyvtárkultúra szempontjából is fontos időszak volt, még akkor is, ha közben alaposan megviselte a szerzetesi könyvgyűjtemények állapotát II. József etatista egyházpolitikája, melynek során a rendek feloszlásával a könyvállományuk is a szétszóródás sorsára jutott. Az Egyetemi Könyvtárra bízott feladatot az intézmény úgy oldotta meg, hogy a nagyobb könyvészeti értékeket, mintegy ötezer kötetet a maga számára válogatta ki, a többi könyvet a Ratio Educationis által létre hozott királyi akadémiák kapták meg. A maradékot árverésre bocsátották, az el nem kelt munkákat ingyen szétoztották a papneveldek és a plébániák között. A jezsuita rend és egyéb feloszlott kolostorok könyvtárainak a szétszórása – akárcsak a 20. század közepén megismétlődő, még durvább pusztítások az egyházi gyűjtemények állományában – nem csak jogi értelemben, hanem kulturális

szempontból is súlyos károkat okoztak. Lényegében a korábbi külső és belső okokból bekövetkezett könyvpusztítások sorozatának volt a folytatása, amely a magyar könyvtári kultúra történetét is megfosztotta számos történetileg kialakult gyűjteményétől, lehetetlenné téve még történetük feltárását és rekonstrukcióját is.

Az egyházat és a magyar könyvkultúrát ért károk pótlását több főpapi kezdeményezés is megkísérelte. Az indítékot sokszor azok az egyházi reformtörekvések adták, amelyekkel az ezekben az évtizedekben Rómában megforduló magyar főpapok kapcsolatba kerültek. A 18. század második felében, különösen XIV. Benedek pápasága idején, Róma nyitottabbá vált a felvilágosodásnak a keresztény tanítással is megegyező eszméi iránt. A pápa maga is nagy támogatója volt a tudományoknak és fejlesztette a híres vatikáni könyvtárat.⁵

Ezekben az években egyre inkább előtérbe kerültek az egyházon belüli megújulási törekvések. Cornelius Jansen tanításai és bírálatai nyomán a bíborosok és püspökök egy része is magáévá tette az augustinusi iskola tanait. Nagy irodalom keletkezett a janzenizmus körül: részben mellette, részben ellene.

Szintén a barokk katolicizmus ellen lépett fel, de a pápaságot nem bírálta és az államegyház gallikanista eszméjét – amit a jozefinista rendszer is magáévá tett – nem követte az az egyházi reformer, akinek szintén nagy hatása volt korára: Antonio Muratori olasz tudós. Hatása korára nemcsak hazájában, hanem – művei révén – Európa más katolikus többségű országaiban is jelentős volt. A Collegium Germanicum–Hungaricum gazdag könyvtárában alkalma nyílt a magyar egyháziaknak is e művek tanulmányozására. Ezekben, főként a felebaráti szeretetről, illetve a főparancsolatról írt, *Della carità cristiana* című, valamint a keresztény ájtatosságról szóló *Della regolata divozione dei cristiani* című művében szembeszállt a szerző a külsőségekbe fulladt barokk-katolicizmussal és a vallási élet megreformálását az Evangéliumhoz való visszatérésben és a Főparancsolat szociális követelményeinek teljesítésében jelölte meg. A keresztények szociális érzékenységének kifejlesztése és a külsőségek háttérbe szorítása mellett Muratori szorgalmazta a Szentírásnak és a szentmisének a vallási élet középpontjába való helyezését és a nemzeti nyelvű liturgia meghonosítását. Számos tanítása a II. Vatikáni Zsinat által valósult meg.⁶

A Rómában ekkortájt tanulmányokat folytató főpapokra hatással volt a Collegium Germanicum–Hungaricum ezen szellemi légköre. Így kétségtelen, hogy Barkóczy Ferenc egri püspök majd esztergomi érsek irodalompártoló tevékenységén is felismerhetők e római ösztönzések: az ő nevéhez fűződik Muratori két, jelzett, legjelentősebb művének magyar nyelvű kiadása is. De az egri egyházmegye élén nyomába lépő Esterházy Károly püspök műveltségére és mecénási tevékenységére talán még nagyobb hatással voltak római tanulmányai. Könyvtára, könyvgyűjtése mint ismeretes, egy egri egyetem alapításának terveihez

⁵ BITSKEY István: *Püspökök, írók, könyvtárak*. Eger, 1997.

⁶ L. KÓKAY György: *Muratori és Magyarország*. = *Magyar Könyvszemle* 1998. 193–206.

kapcsolódott. A könyvtár gyarapításánál az a szempont irányította, hogy a leendő egyetem négy fakultásának könyvanyagát megszerezze – jóllehet Mária Terézia nem támogatta az universitás tervét. A püspök nagyszabású könyvszerzeményező tevékenységét jórészt olasz egyházi szaktekintélyek támogatták. Ilyen volt Giuseppe Garampi bécsi pápai nuncius, aki kapcsolatban volt más magyar könyvtáralapító főpappal is, így főként Klimó György pécsi püspökkel és Patachich Ádám kalocsai érsekkel is. A nuncius közvetítésével Pietro Maria Gazzaniga dominikánus tudós és az ágostonrendi Agostino Gervasio is segítette a könyvgyűjtést, akik mindketten közreműködtek Klimó püspök könyvtárának gyarapításában is. Az ő szakmai segítségük is hozzájárult ahhoz, hogy az egri és a pécsi püspöki könyvtárak korszerű gyűjteményekké váltak.

A római Collegium Germanicum–Hungaricum alumnusa volt Patachich Ádám nagyváradai püspök, majd kalocsai érsek. Könyvtárának katalógusát Pray György készítette el. A könyvtárt, amely egyesítette magában a kalocsai káptalan és a székesegyház könyvtárát, 1784-ben avatták fel, de nem a nyilvánosság számára.

Római hatásra jött létre gróf Herzan Ferenc szombathelyi püspök könyvtára is. A püspök polihisztor gyűjtő volt, gyűjteménye felölelte a tudományok széles területét, és tartalmazta a felvilágosodás alapvető műveit is, többek között Montesquieu, Voltaire, Bayle és Rousseau munkáit.

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, amelyet korábban a törökök elől Nagyszombatba menekítettek, majd Pozsonyba költöztettek, csak a 19. század első felében került vissza eredeti székhelyére, Esztergomba. Az állomány gróf Batthyány József esztergomi érsek alatt ismét gyarapodni kezdett. Pray György 1781-ben azt javasolta az érseknek, hogy a gazdag gyűjteményt nyilvánítsa nyilvános könyvtárnak, de erre nem került sor.

Pécsett viszont Klimó György püspök már két évvel korábban, 1774-ben hetenként két napon „publicae omnium utilitati”: mindenki közös hasznára megnyitotta könyvtára kapuit. Őt is, akárcsak Esterházy Károly püspököt Egerben, egy létesítendő egyetem terve ösztönözte a gyűjtés fejlesztésére: Klimó püspököt a 14. századi pécsi egyetem felélesztésének gondolata foglalkoztatta. És bár terve, akárcsak az egri egyetemé, nem valósulhatott meg, a püspök sokat áldozott könyvtára fejlesztésére. Az állomány törzsanyagát még elődje, gróf Berényi Zsigmond gyűjtötte össze. Klimó püspök ugyan nem járt Rómában, de neki is azok a kiváló egyházi szakemberek segítettek könyvtára gyarapításánál mint Eszterházy püspöknek. Ilyenek voltak a Muratori tanítvány és az ő eszméit valló Giuseppe Garampi bécsi pápai nuncius, a racionális teológiai áramlatok iránt fogékony ágostonrendi Agostino Gervasio, Paolo Bernardo Giordani római kanonok és a tomista Pietro Maria Gazzaniga, Bécsben élő jozefinista dominikánus. Velük és más olasz dominikánusokkal még később is levelezett a püspök, aki egyébként könyvtárosát, Koller Józsefet itáliai tanulmányútra küldte, aki Garampival, a vatikáni levéltár prefektusával élete végéig levelezett.⁷

⁷ KOSÁRY: i. m. 556–557.

A 18. század második felében a magyarországi főúri könyvtárak is fejlődésnek indultak. A magyar felvilágosodás korának írói a nemzeti művelődés iránt érzékeny főúrtól várták, hogy betöltsék azt a szerepet, amit Európa számos országában a királyi udvarok játszottak a nemzeti kultúra fejlődésében. Az irodalom és művelődés terén főként támogatást, mecénási szerepet vártak tőlük, könyvtáraikkal kapcsolatban pedig a nyilvánosság kiterjesztését: gyűjteményeik hozzáférhetővé tételét főleg az irodalom és a tudomány művelői számára. Miután pedig Franciaországban 1735-ben a francia királyi könyvtár átvette a Nemzeti Könyvtár szerepét, 1759-ben pedig a British Museum hasonló jelleggel nyílt meg a nyilvánosság előtt, nálunk is felmerült egy ilyen intézmény szükségessége. Gróf Széchényi Ferenc elhatározására, hogy gyűjteményét a legszelebb nyilvánosságra, a nemzet számára ajánlja fel, bizonyára hatással volt Klimó püspök kezdeményezése is.

Akadtt más főúri gyűjtemény is, amely szerepet játszott a kor művelődésében. Mindenekelőtt gróf Ráday Gedeon péceli könyvtáráról tudjuk, hogy már az alapító, Ráday Pál idejében, de főként Ráday Gedeon korában nyitott volt a közvetlen ismerősökön kívül számos magyar író számára is.⁸

Az időszak jeles írói – Kazinczyval és Batsányival az élen – gyakran használták a könyvtár állományát, de a korszak magyar tudósai is kölcsönöztek könyvet a péceli gyűjteményből. Horányi Elek egy időben 24 kötetet kapott kölcsön, de Erdélyből is – pl. Szilágyi Sámuel és Bod Péter is – kaptak Ráday könyvtárából könyveket. Az irodalmi és tudományos élet neves személyiségein kívül tanárok, lelkészek és más értelmiségiek is használhatták az értékes gyűjteményt. Ráday könyvtára tehát szinte egy szellemi-tudományos központ szerepét töltötte be akkor, amikor még ilyen csak nagyon kevés volt az országban.

Közéjük tartozott még gróf Forgách Miklós, a felvilágosult rendi mozgalom egyik vezére is, akinek a francia felvilágosodás műveiben gazdag könyvtárát Hajnóczy József és Batsányi János is használta. A főnemesi kastélyok könyvtárainak egy részébe eljutottak a felvilágosodás legújabb termékei is, különösen II. József cenzúrakönnyítései után. Gróf Csáky István homonnai kastélyának mintegy 5 ezer kötetből állt a francia gyűjteménye, amely később az aradi közművelődési palotába került.

Ebben az időszakban állította fel nagycenki kastélyában gróf Széchényi Ferenc is a nevezetes gyűjteményét, amelyet 1802-ben nemzeti könyvtárként a legszelebb körű magyar nyilvánosságnak ajánlott fel. („Országos” könyvtárként emlegették, mert I. Ferenc korában a „nemzeti” jelző a bécsi és az aulikus fülek számára nem volt kívánatos.)

A gyűjtemény egyik neves gondozója és egyben használója Hajnóczy József volt.⁹ Korábban Forgách Miklós magántitkáráként tevékenykedett, 1778 nyarán került Széchényihez. Feladata a könyvtár rendezése, katalogizálása és gyarapí-

⁸ SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. Bp. 1992. 362 l.

⁹ KÓKAY György: *Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa*. = Magyar Könyvszemle 1978. 11–23.

tása volt. Ez utóbbi megbízatását a felvilágosodás irodalmában meglévő tájékozottságának köszönhetően különösen kiválóan teljesítette. Széchényi Ferenc gróf bécsi könyvbeszerzőjének Conrad Dominik Bartsch-nak, a *Wiener Zeitung* szerkesztőjének a segítségével nagy gondot fordított a fontos kézikönyvek, és hugarikumok mellett a felvilágosodás kiemelkedő szerzői, Voltaire, Rousseau, Helvetius és mások műveinek beszerzésére. Lehet hogy Széchényire a külföldi tapasztalatain és Klimó püspök kezdeményezésén kívül, a nyolcvanas évek derekán Hajnóczy is hatással volt, amikor megfogalmazta gyűjteménye számára a nemzeti könyvtár profilját. A beszerzett – gyakran tiltott – műveket a cenzúra megkerülése céljából, sokszor a Bécsben megforduló fuvarosokkal, parasztokkal, rákászokkal csempésztették haza. A nemzeti könyvtár eszméjének első felvetőjét és a gyűjtemény első könyvtárosát a magyar jakobinusok perében halálra ítélték és kivégezték; Széchényi ezt követően egyre inkább a hugarikumok gyűjtésére és a nemzeti bibliotéka fejlesztésére törekedett, és azt 1802-ben fel is ajánlotta a nemzetnek.

A nemzeti könyvtár gyűjteménye kialakulásának idején – a 18. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben – megszülettek Magyarországon is azok a szerény intézmények, amelyek már hivatásszerűen foglalkoztak az olvasóközönség szélesebb rétegeinek könyvvél, folyóirattal való ellátásával. A 18. század folyamán Európa-szerte elterjedtek azok a többnyire könyvkereskedői és könyvkötői vállalkozások keretein belüli, ún. olvasókabinetek, amelyeket a nyilvános kölcsönkönyvtárak kezdeteinek tekinthetünk. Egyszerre háromféle intézmény szerepét töltötték be: az olvasókört, a kölcsönkönyvtárt és a könyvkereskedést. Állományuk darabjait ugyanis helyben is lehetett olvasni, de könyveik kölcsönözhetők és megvásárolhatók is voltak.

Az első hazai olvasókabinet Pozsonyban nyílt meg, 1781-ben, Joannes Thomas Trattner ismert bécsi vállalatának fiókjaként. Úttörő jellegén kívül a másik érdekessége, hogy nálunk első ízben próbálta megvalósítani azt az Európában elterjedt gyakorlatot, mely szerint az olvasókabinetben könyvek mellett újságot és folyóiratot is lehetett olvasni, egy krajcár fejében. Ugyanennyiért lehetett kölcsönözni is könyveket. Az új beszerzésekről, amelyek között zömmel a korabeli divatos regények, de – kisebb mértékben – irodalmi értékek is voltak, a *Pressburger Kundschaftsblatt* című hirdetési újság által tájékoztatták az olvasókat.¹⁰

A nyolcvanas kilencvenes években újabb olvasókabinetek alakultak. 1787-ben Pesten Johann Gleixner nyitott ilyen intézményt; ellene négy évvel később, tiltott könyvek forgalmazása miatt eljárás indult. Ugyanebben az évben Sopronban Anton Kleinod folyamodott kölcsönkönyvtár engedélyezésért. Egy évvel később a Doll és Schwaizer könyvkereskedők Pozsonyban alapítottak olvasókabinetet, amelynek katalógusában 1400 könyv szerepelt. 1790-ben a soproni Mathias Pfundtner nyitotta meg kabinetjét, amely 771, jórészt szépirodalmi művet tartalmazott.

¹⁰ KÓKAY György: *Az első magyarországi kölcsönkönyvtár.* = Magyar Könyvszemle 1984. 34–44.

Ezek a kölcsönkönyvtárak általában még német nyelvű műveket forgalmaztak. Az 1789-ben Müller Ferenc könyvkereskedő és könyvkötő által megnyitott győri olvasókabinett azonban már magyar olvasókra számított, akárcsak Moszóczi Insitoris Gábor pesti, 1793-ban megnyitott kölcsönkönyvtára.

Az eleve a nyilvánosság számára létrehozott intézmények – hiszen bennük 1 krajcár fejében bárki olvasnivalóhoz juthatott – élénk visszhangot keltettek a korabeli sajtóban. A *Mindenes Gyűjtemény* című komáromi folyóirat nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy hazánkban is „némely jó és tehetős hazafiak, kalmárok, könyvkötők vagy mások” olvasókabineteiket alapítanak, mert – mint írták – „ezek nélkül nehezen fog boldogulni literatúránk.” A legnagyobb visszhangot Müller Ferenc magyar könyvekből álló győri olvasókabineteje keltette. Az egyik bécsi magyar újság, a nemesi reformerek *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lapja is örömmel üdvözölte a vállalkozást: „Győrben –írták – ahol pedig már inkább elsőgorosodtak hazánkfiai mint másutt, igen mohón kapják a magyar könyvek olvasását... E szokás a németeknél nem újság, de hazánkban több példára alig mutathatunk.” A cikkíró annak a kívánságának ad kifejezést, hogy „vajha legalább minden nemzetesebb városainkban találkoznék egy-egy buzgó hazafi, aki e dicséretes példát követné.” Hangsúlyozza, hogy ez még csak anyagi áldozatot sem követelne, hiszen „a könyvekre kiadott pénz uzorájával megtérne apródonként.”

Később egész kis hírlapi vita is keletkezett a győri olvasókabinett körül. Azt követően, hogy egy bíráló hangú cikk is megjelent a lapban, amely túlzottnak találta a korábbi beszámoló elismeréseit, a következő választ olvashatjuk a kritikára: „Müller könyvkötőnek magyar könyvtárházában Hollósi Mátyás királynak könyvházát hiába keresed. Nagy dicséretére szolgál Müller könyvkötőnek, hogy ő csakugyan az első aki Magyarországon magyar könyvházát állított.”¹¹

Érték azonban éles támadások is a nyilvánosság irányában nyitó könyvtárakat, olvasókabineteiket. E kritika egyre inkább része lett annak a széles körű harcnak, amely a felvilágosodás eszméit terjesztő könyvek, újságok és folyóiratok ellen irányult. Különösen e műveknek a szélesebb nyilvánosság számára való hozzáférhetőségét kárhoztatták az apologetikus módszerekkel dolgozó szerzők, akik nem tettek többnyire különbséget a felvilágosult szerzők materialista szellemű munkái és azon művek között, amelyeknek eszméi nem álltak ellentétben a keresztény tanításokkal. Nem fogadták el Miltonnak azt az érvét, amely szerint a földi lét a jó és a rossz keveréke; a jó győzelme csak szabad viták által, az értelem és az akarat megfeszítésével remélhető. A Teremtő mindenkit felruházott értelemmel és szabad akarral, hogy maga tudja az igazat felismerni; nincs tehát szükség a cenzúrára és egyéb tiltásokra.

¹¹ KÓKAY György: *Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez.* = Magyar Könyvszemle 1957. 271–275.

Sorra jelentek meg a címükkel is sokat mondó ilyesféle könyvek: *Gondolatok a veszélyes könyvek olvasásáról*; *Miként olvassuk kritikus ésszel a felvilágosult könyveket?*; *A könyvek szabados olvasásáról*, stb. De éles támadások érték a nyilvános könyvtárakat is, főként az olvasókabinetekeket, mert mint írták az ortodoxia képviselői: „ott krajcáron lehet vásárolni a poklot.”¹² A hatalom sem nézte jó szemmel e kis könyvtárak működését. Már a kilencvenes évek elején rosszaláltak, hogy ezekben az intézményekben bárki hozzájuthat a veszélyes tartalmú újságokhoz, folyóiratokhoz. 1799-ben be is tiltották az ország összes kölcsönkönyvtárát, és amikor 13 évvel később újra engedélyezték működésüket korlátozott számban, szigorúan előírták, milyen könyveket szabad tartaniuk. A nyilvános olvasótermek létesítését továbbra sem engedélyezték.

A nyilvánosság pedig alapvető tényezője volt a felvilágosodás gondolatvilágának. Fontosságát hangsúlyozta Batsányi János is, aki 1795-ben bírái előtt azt vallotta, hogy egy nemzet alapvető lelkületét ez határozza meg. „Nyilvánosság az állam alkotmányának első támasza; e nélkül a szabadság csak üres szó! Nyilvánosság nélkül, ismétlem, nem jöhet létre lelki egység, semmiféle kapcsolat, semmiféle kölcsönös bizalom a polgárok között, semmiféle közszellem; enélkül pedig nincs nemzet sem!”¹³

Könyvtári viszonylatban is nagyjelentőségű esemény volt, amikor a 18. század végén megszülettek az első nyilvános könyvtáraink. Klimó György püspök nagy érdeme, hogy hazánkban 225 évvel ezelőtt ő nyitotta meg először könyvtára kapuit a nyilvánosság számára, példát mutatva ezzel tudományszeretetről csakúgy, mint a magyar művelődés iránti felelősségtudatáról.

GYÖRGY KÓKAY

Les bibliothèques de Hongrie et la civilisation dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle – La mémoire de György Klimó –

Ce fut l'évêque de Pécs, György Klimó, qui ouvrit, le premier en Hongrie, sa bibliothèque devant le public. Voici le texte de la communication prononcée à la conférence organisée à l'occasion du 225e anniversaire de la fondation de cette collection (le 28 mai 1999), à l'Université Janus Pannonius de Pécs.

Dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle, surtout à la trace des idées des Lumières, l'édition des livres et des revues s'accroît considérablement en Hongrie et de nombreuses bibliothèques nouvelles se créent. L'étude rend compte des bibliothèques les plus considérables de la Hongrie qui furent fondées à cette période. Le changement de quantité est suivi d'un changement de manière de voir aussi concernant les bibliothèques: les bibliothèques ecclésiastiques et séculières aussi commencent à se détacher de la manière de voir du baroque, le stock des collections revêt de plus en plus un caractère séculier, et on commence à fonder des bibliothèques publiques aussi.

¹² KÓKAY György: i. h.

¹³ Batsányi János összes művei. Sajtó alá rend. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. II. Prózai művek I.köt. Bp. 1960. 574.

Les membres du haut clergé hongrois, faisant leurs études à Rome, entraient, eux aussi, en relation avec les efforts réformistes et – surtout au Collegium Germanicum–Hungaricum, ils firent la connaissance des doctrines des Lumières catholiques. C'est à cela qu'on peut attribuer que, après leur retour en Hongrie, beaucoup d'entre eux fondèrent des bibliothèques modernes, conformes aux buts de l'instruction publique aussi. En 1774, ce fut György Klimó, l'évêque de Pécs, qui, bien qu'il ne fût pas à Rome, mais eût fait la connaissance de l'esprit nouveau, ouvrit le premier les portes de sa bibliothèque devant le public – „publicae omnium utilitati”. Les idées des Lumières avaient leur influence sur plusieurs des bibliothèques seigneuriales: cela ne se manifeste pas seulement dans l'acquisition des livres contenant des idées nouvelles, mais dans le caractère public de la bibliothèque aussi. C'est à la fin du siècle que l'évolution de la Bibliothèque Nationale hongroise commence à la base de la collection du conte Ferenc Széchényi. Aux années 80–90 du siècle, se créent, en Hongrie aussi, des petites bibliothèques de prêt (Lese кабинеты), qui étaient ouvertes pour tous. Mais en 1799 le pouvoir Habsbourg interdisant toutes les bibliothèques de prêt en Hongrie, coupa pour longtemps cette évolution.

FEHÉR KATALIN

Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*

A magyar tankönyvtörténet¹ igen érdekes és fontos korszaka a 18. század utolsó harmada és a 19. század első évtizede. Ez volt az az időszak, amikor az évszázados hagyomány – a tankönyvek kizárólagos latin nyelvűsége – kezdett megszakadni.

Hasonlóképpen az európai felvilágosult nemzetekhez, hazánkban is megkezdődött az a törekvés, hogy az anyanyelvű népiskolák mellett közép-és felsőfokú tanintézetekben a magyar legyen az oktatás nyelve. A 18. század végén kezdődő és a reformkor időszakában felerősödő nyelvmozgalom szerves részeként jelentkezték a magyar nyelv iskolai tanításáért és az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott küzdelmek. A rendek a magyar tannyelv bevezetésének nagy jelentőséget tulajdonítottak, úgy vélték, ez hatékony eszköze lehet a nemzeti művelődés előmozdításának, a kultúra demokratizálódásának és nem utolsósorban a polgári eszmék széleskörű terjesztésének.

Nagyon lassan, lépésről lépésre haladt az iskolai magyar nyelvtanítás és a magyar tannyelv kérdésének törvényi szabályozása. Az 1791: 16. tc. kimondta, hogy a gimnáziumokban, az akadémiákon és a pesti egyetemen magyar nyelvtanár áll rendelkezésére azoknak, akik magyar nyelvet akarnak tanulni. Egy évvel később kötelezővé tették a magyar nyelv tanulását (1792: 7. tc.), ezzel a magyar nyelv rendes tárgy lett az iskolákban. Az 1807. évi országgyűlés követelésként fogalmazta meg, hogy a gimnáziumok felsőbb osztályaiban, és az akadémiákon a magyar legyen az oktatás nyelve a latin helyett. Az uralkodó a követelést elutasította. Hasonló sorsra jutott az 1811-ben ugyanebben a tárgyban benyújtott felirat is.

A magyar oktatási nyelvért folytatott küzdelem kérdésköre természetesen szorosan összefügg a tankönyvek nyelvének kérdésével is, hiszen ezek voltak azok az évek, amikor a latin és német nyelvű tankönyvek mellett egyre nagyobb számban jelentek meg középszintű iskoláinkban a felvilágosodás szellemétől megérintett, korszerű tudományos ismereteket közvetítő magyar nyelvű tankönyvek.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T 025753)

¹ A bő tankönyvtörténeti szakirodalomnak a korszakra vonatkozó összefoglalását adja: MÉSZÁROS István: *A két Ratio Educationis tankönyvei (1777–1850)*. In.: Uő: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Bp. 1989. Tankönyvkiadó, 62–95.

Mint az oktatásügy egésze vonatkozásában, úgy a hazai tankönyvkiadás területén is alapvető változásokat hozott az 1777-es *Ratio Educationis*, melynek 201. §-ának előírása úgy rendelkezett, hogy az összes hazai iskolákban használatos hivatalosan előírt tankönyvek kiadásának monopóliuma a Budára helyezett egyetem nyomdájáé. „Ez a nyomda úgynevezett kizárólagossági jogot élvez mindazoknak a könyveknek a kinyomtatására, amelyeket Magyarország és társult országainak iskoláiban használatra elrendeltek”² – szögezi le a dokumentum.

A *Ratio Educationis* állami felügyelet alá vonta és egységesíteni kívánta a magyar iskolarendszert, és ennek az egységesítési törekvésnek volt jelentős eszköze az egységes, központosított tankönyvkiadás. Az Egyetemi Nyomda e tankönyvkiadási monopóliuma tehát azt jelentette, hogy ez a nyomda jogosult a *Ratio Educationis* által előírt tankönyvek kinyomtatására és terjesztésére. Más, nem a *Ratio* által előírt tankönyveket azonban bárki nyomtathatott és terjeszthetett. Így a protestánsok, akik nem fogadták el a *Ratio Educationis* előírásait, iskoláikban a saját tankönyveiket használták. Később az 1790/ 91. évi 26. törvény a protestánsok saját tankönyvhasználatának jogosultságát is kimondta.

A 18. század utolsó harmadában mind a katolikus, állami felügyelet alatt álló iskolákban, mind pedig a protestánsok tanintézeteiben számos új tankönyvet vezettek be. Nagyszabású tankönyvkiadási program vette kezdetét, mely az oktatás egyes területein és szintjein jelentős színvonal emelkedést is eredményezett. A korszakban bukkantak fel olyan kiemelkedő tankönyvíró egyéniségek, akiknek munkáiból generációk tanultak. Révai Miklós, Molnár János, Pray György, Márton István, Budai Ézsaiás nemcsak tudományos munkáikkal, írói tevékenységükkel, hanem tankönyveikkel is hozzájárultak a felvilágosodás eszméinek széles körben történő terjesztéséhez.

Mi jellemzi a 18. század utolsó harmadában megjelent magyar nyelvű tankönyveket? A korszakban még nem vált szét a tankönyv és a tudományos kézikönyv műfaja, a legtöbb – a középszintű iskolában – tankönyvként használt mű egyben tudományos kézikönyv is volt. A szerzők jól ismerték a korabeli Európa tanintézeteiben használatos latin és nemzeti nyelvű tankönyveket. Ezek mintájára szerkesztették meg a hazai iskolákban bevezetni kívánt új tankönyveket, mégpedig oly módon, hogy az adott tudományszak teljes leíró jellegű összefoglalását adták anélkül, hogy a tekintettel lettek volna a tankönyvet használó korosztály életkori sajátosságaira. Gondolatmenetük, feldolgozási módjuk, nyelvük, nem gyermekeknek, hanem felnőtt embereknek szólt. A tankönyvszerzők ekkor úgy gondolták, hogy a középszintű iskolák tanulóit, a 10–16 éves ifjakat „komoly” tudományokra kell oktatni. Az anyagból nem szelektáltak, teljességre törekedtek. A könyvek igen nagy tényanyagot öleltek fel, de ezt, éppen a tudományosság és a tanulhatóság szempontjait figyelembe véve logikus és világos szerkezetben közölték. Tipográfiaiilag is kiemelték és elkülönítették a fő-

² *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.* Fordította, jegyzetekkel és névmutatókkal ellátta MÉSZÁROS István. Bp. 1981. Akadémiai Kiadó, 158.

és alfejezeteket, sőt ezeken belül római és arab számokkal, paragrafusokkal jelezték az egyes logikai egységeket.

Mivel a tankönyvek egy tudományszak teljes anyagát tartalmazták, megtehetően terjedelmesek voltak. (Nem volt ritka a korszakban a három–ötszáz oldalas tankönyv sem.) A legtöbb tankönyv nem egy-egy osztály számára készült, hanem egy iskolatagozat, iskolaszint számára. Anyagukat nem egy, hanem több tanév alatt kellett elsajátítani.

A tankönyvek formátuma a maiaknál kisebb volt, 11×18,5 cm. Nyomdatechnikai kivitelezésük általában igénytelen, a sárgás-szürkés papírra apró betűkkel, sűrű sorokban nyomtatták a szöveget. Kevés könyv tartalmazott szemléltető ábrákat.

A tankönyvek áráról az Egyetemi Nyomda által kiadott katalógusokból tájékozódhatunk. Az 1798-ban kibocsátott jegyzék³ szerint a katolikus népiskolák tankönyvei 2–13 krajcárba, a gimnáziumi tankönyvek pedig 15–30 krajcárba kerültek. Az Egyetemi Nyomda által kiadott tankönyveket az egész ország területén csakis a jegyzék által jelzett árakon lehetett árulni. A korszakban a protestáns iskolák tankönyveit is hasonló árakon adták.

Az 1777. évi Ratio Educationis úgy rendelkezett, hogy a népiskolákban oktatni kell a tanulók anyanyelvének nyelvtanát. A tankönyvtörténeti szakirodalom azonban csak magyar és német nyelvtanok megjelenéséről tud, szlovákul, románul, ruténul, horvátul és szerbül csakis ábécés könyvek jelentek meg.⁴ A Ratio rendelkezésére az alsó iskolafokokozatok számára kiadott magyar nyelvtankönyv sorozatot Révai Miklós⁵ készítette. Ennek első tagja *A magyar nyelv tanításának két részei: az igaz kimondás és igaz írás a nemzeti iskolákra alkalmaztava* című mindössze 31 oldal terjedelmű könyv, mely 1779-ben jelet meg Budán, az Egyetemi Nyomdában, és amely a magyar szövegek szabatos írásáról és helyes kiejtéséről szól. Ezt követte az 1781-ben napvilágot látott *Magyar grammatika*.⁶ Az előzőnél jóval terjedelmesebb kötet a szófajokkal foglalkozik, de tartalmaz levélmintákat és az egészség fenntartásáról szóló hexameteres verseket is. A sorozat harmadik kis kötete a szépírás begyakorlására szolgáló segédeszköz volt.⁷

1792-ben jelent meg a falusi népiskolák számára szerkesztett magyar nyelvű ábécéskönyv (*ABC könyvetske a magyar falusi iskolák számára*), amely a falusi lakosság életéből vett olvasmányszövegeket is tartalmazott.

³ *Catalogus diversorum librorum scholasticorum*. Budae, 1798.

⁴ Vö.: FEHÉR Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*. Bp. é. n. OPKM, 204–205.

⁵ Révai Miklós tankönyvírói munkásságát összefoglalja: KISS Áron: *Révai Miklós tankönyvei*. = Havi Szemle 1879. 4. sz. 50–60.; CSAPLÁR Benedek: *Révai tankönyvei*. In.: Uő.: *Révai Miklós*. II. Bp. 1883. Aigner, 41–63.

⁶ *Magyar grammatika vagyis haza nyelvnek gyökeres megtanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára*. Buda, 1781. 240.

⁷ *Az ékesírásnak a nemzeti iskolákra alkalmaztatott eleje*. Buda, 1781. 15.

A 18. században hazánk népiskoláiban, a katolikus gimnáziumokban, a református kollégiumokban és az evangélikus líceumokban is folyt rendszeres számtanoktatás, az alsó szinten anyanyelven, a középszinten latinul. Az 1777-es Ratio előírta egy új magyar nyelvű számtankönyv kiadását a népiskolák számára, amelynek megírására Makó Pál⁸, a Budára költözött egyetem bölcsészeti fakultásának igazgatója, a korszak egyik jelentős matematikusa kapott megbízást. Az 1780-ban *Bévezetés a számvetésbe* címmel megjelent kötet a teljes népiskolai számtan anyagot tartalmazta, ezt használták az összes hazai állami (katolikus) népiskolatípus minden osztályában egészen a 19. század közepéig.

Ezeket a Ratio Educationis által államilag előírt tankönyveket a protestánsok nem kívánták alapszintű iskoláikban használni. A külföldi, főleg német egyetemeken tanult magasan képzett protestáns ifjak azonban, akik itthon papi és tanítói hivatalt viseltek, fontosnak tartották, hogy új, korszerű tankönyveket adjanak a falusi népiskolák tanulóinak kezébe. Perlaki Dávid, komáromi főesperes például 1793-ban olvasókönyvet készített az evangélikus népiskolák tanulói számára⁹. A magyar nyelvű könyv az olvasás megtanításán túl, gondosan szerkesztett olvasmányai által számos olyan korszerű ismeretet nyújtott, amelyeket a falusi fiatalok máshonnan aligha szerezhettek volna meg. A bécsi *Magyar Hírmondó* rövid tudósításban ismertette a művet,¹⁰ amelyből megtudhatjuk, hogy a könyv második részének olvasmányai a következő témákkal foglalkoztak: „Az embernek nevezetesebb részeiről”, „Az egészségnek megtartásáról”, „A plántákról és a fákról”, „A Földről és földiekről”, „A napról, holdról és tsillagokról”, „Az időről”, „A föld és kivált Magyar Hazánk le-írása, és Polgári rövid Históriaja”, stb. A felsorolásból is jól látható, hogy a szerző tankönyvében a legkorszerűbb földrajzi, történelmi, növénytani, csillagászati, és nem utolsósorban egészségtani ismereteket kívánt nyújtani az evangélikus falusi népiskolák tanulóinak.

A sárospataki református kollégiumban és partikuláiban az 1796-ban Pozsonyban megjelent ábécés könyvet, a Szombathy Jánosnak tulajdonított *ABC könyvetske a magyarországi apróbb oskolák használatára* című munkát adták a kisdíákok kezébe, amelynek új eleme az, hogy nem szerepelnek benne vallási vonatkozású szövegrészek. Ebben is szerepel egy fejezet „Az egészség fenntartásának eszközeiről”.

A debreceni református kollégiumban és a vonzáskörzetéhez tartozó iskolákban a hagyományos latin–magyar ábécéskönyvet (*Abecedarium Latino-Hungaricum seu elementa linguae Latinae et Ungaricae*) használták, amelynek első kiadása még 1720-ban jelent meg.

⁸ Makó Pál munkásságának legújabb összefoglalása: WIRTH Lajos: *Makó Pál élete és életműve*. Jászberény, 1997.

⁹ *Új betűző és olvasó Könyv, melyet a Magyar alsóbb Oskolák számára készített P.E.S. Komárom, 1793.*

¹⁰ *Magyar Hírmondó* (Bécs) 1793. december 24. Toldalék. 918.

Valódi sikerkönyvnek számított a 18. század végén Kis Józsefnek, Széchenyi Ferenc orvosának egészségtan könyve¹¹, melyet a népiskolákban, és az alsó szintű iskolatagozatokon széles körben használtak. A korszakban oly népszerű – kis gyermekek számára készült – művek hagyományait követve, ez a könyv is kérdés-felelet formában íródott. A bécsi *Magyar Hírmondó* hosszú cikkben adott hírt a még sajtó alatt lévő műről¹².

„Szent Igazság az, hogy ha az Egység leg-szükségesebb az emberi életre: az az eszköz bizonyosan leg-hasznosabb az Embereknek, mely által őriztetik az egészség, vagy az el-vesztett vissza szereztetik. – Az Egességet tárgyazó Katechismus szépen és igen értelmesen tanítja azt: mi módon őrizhetjük egészségünket. Mert meg esmér-tet bennünket, mind azon dolgokkal, melyek ronthatják az egészséget.... minden másnál azért lehet különb, mivel a Köz néppel igen értelmessen szől: nem áll vastag Köttetekből; melyek sok idejét vennék el az Olvasónak; s nem drága ár.” A tudósítás arról is tájékoztat, hogy pontosan mit is tartalmaz a könyv: „Tanít különösen a Gyermekeknek neveléséről; a Kisdedekkel való bánásról; azoknak oly formán való gondviseléséről s táplálásokról, hogy ép s erős Emberek válhassanak belőlök. Tanít továbbá a Betegkekhez való látásról; a maga-tartásról és miképp könnyebbíthet ott a Nem-orvos, ahol Orvos nintsen. Szép oktatásokat ad a közönséges uralkodó Betegségek eránt. Tanít végtére némelly ragadó betegségekről, melyek gyakran meg fordulnak az Emberek között...”

Míg a népiskolai tankönyvekkel általában nem, vagy csak elvétve foglalkozott a korabeli magyar sajtó, addig elmondhatjuk, hogy a középszintű iskolák számára írott tankönyvekről szóló, terjedelmes és részletes híradások gyakran voltak olvashatók a lapokban. A tudósításokat maguk a szerzők, vagy a lapok szerkesztői írták, akik a kiadóktól vagy levelezőiktől értesültek az új könyvek megjelenéséről. A számos közlemény közül ezúttal csak azokkal foglalkozunk, amelyek már a megjelenéskor felismerték a tankönyv tudományos értékeit, és amelyek esetében a későbbi kiadások igazolták a lapok első pozitív reflexióit.

A korszak középszintű iskoláinak legfontosabb és legnagyobb óraszámban oktatott tárgya a latin nyelv volt. A Ratio Educationis által a katolikus iskolák számára előírt latin nyelvkönyv az Emmanuel Alvarez (1526–1582) spanyol jezsuita által írt három kötetes tankönyvsorozat volt¹³, amely a 17–18. században számtalan kiadásban látott napvilágot. Ezeket a tankönyveket használták még a 19. század első évtizedeiben is a katolikus iskolákban. A protestáns tanintézetekben is többnyire már régen elavult latin tankönyveket használtak. Ezeknek a széles körben használt latin nyelvű latin nyelvtankönyveknek évszázadok óta azonos hármas beosztású szerkezetük volt. A bevezetés a betűket, a magán- és mássalhangzókat, szótagokat ismertetve lényegében az elemi hangtant tartalmazta, a középső rész, az „etymológia” a szótan, a „syntaxis” a mondattan ok-

¹¹ *Egességet tárgyazó katechizmus*. Sopron, 1794. Szász Klára.

¹² *Magyar Hírmondó* (Bécs) 1794. október 31. 597–600.

¹³ Vö.: MÉSZÁROS István: *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei*. = Magyar Könyvszemle 1980. 352.

tatására szolgált. A hazánkban kiadott latin nyelvű latin nyelvtankönyvek is ezt a beosztást követték.

A 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeiben azonban egy új szemlélet kezdett tért hódítani. A *Magyar Hirmondó* 1781-ben egy rövid tudósításban kitért a latin nyelvkönyvekkel kapcsolatos aktuális gondokra.¹⁴

„Sokan talám még nem tudják, hogy azon régi s már meg- avúlt hasznú Deák Grammatikáknál, (a mi némű p.o. Rheniusé, Mólnáré s.a t.) amellyekkel a gyenge korú s elméjű tanulók ez hazának némelly Oskoláibann mind úntalan kegyetlenül kínoztatnak, ujjabb, jobb, könnyebb értelmű, s (a mit minden egyenes ítéletű emberek régen óhajtottak vala) Hazánkban nyelvéhez alkalmaztatott azon féle Deák szóra oktató könyvre is lehet immár azoknak szert tenni. Tudtokra adom azért, hogy Erdélyben Cellarius Grammatikája, Magyar nyelvünkhöz alkalmaztatva már vagy tíz esztendővel ezelőtt ki-nyomtatott. Másod ízben lett ki-nyomtattatása 1775-ben, 8 R. a Kolozsvári Ref. Kollégiumnak betűivel. Titulusa: Christ. Cellarius Grammatica Latina Linguae Hungaricae accomodata.”

Ez a kötet, és például az 1781-ben Budán megjelent latin nyelvtankönyv¹⁵ már azt jelezte, hogy átalakulóban van hazánkban is a latin nyelvtanítással kapcsolatos régi szemlélet, vagyis az a nézet, hogy a latin nyelvtant csakis latinul lehet oktatni. A 18–19. század fordulóján Európa fejlettebb országaiban az idegen nyelv tanulására szolgáló tankönyvek az adott nyelv nyelvtani szabályait már anyanyelven magyarázták. Erre törekedtek a felvilágosodás eszméivel a németországi egyetemeken megismerkedett protestáns ifjak is, akik hazatérve tanárként működtek a református kollégiumokban és az evangélikus líceumokban. Ők tanítványaik kezébe új, korszerűbb tankönyveket kívántak adni. Azonban az új, magyar nyelven íródott latin tankönyvek is a hagyományos tartalmat és szerkezetet követték. Hangtani, szótani és mondattani részeket tartalmaztak.

Hazánkban az első, a latin nyelv grammatikáját magyarul tartalmazó tankönyv Márton István pápai professzor 1792-ben Győrben megjelent munkája volt¹⁶. Az elkészült, de még ki nem nyomtatott könyvről 1792. augusztus 24-én tudósítás jelent meg a bécsi *Magyar Hirmondóban*¹⁷ a szerző tollából. Márton részletesen ismerteti tankönyvét, bemutatva annak új vonásait is. Nézete szerint könyvéből „mind a Tanítók, mind a Tanulók minden tzéljokat a Deák Nyelv értelmesen, könnyen s hasznosan lehető tanításában s tanulásában” elérhetik. A leglényegesebb változás a korábbi latin tankönyvekhez képest az, hogy itt „a Grammatika és Syntaxis” magyarul olvasható. A kötet utolsó része „Deák – Magyar szótár”-t tartalmaz. A „hús árkus” hosszúságú mű ára 40 kr, és minden tizedik példányt ingyen kapja a megrendelő iskola. A szerző azzal is megnyug-

¹⁴ Magyar Hirmondó (Pozsony) 1781. február 7. 83–84.

¹⁵ *Elementa linguae latinae in usum scholarum nationalium per regnum Hungariae et adnexas provincias*. A deákn nyelv eleji a magyar nemzeti oskolák számára. Buda, 1781. 216. A tankönyv szövege tükörszerűen latin és magyar.

¹⁶ *Deák grammatika*. Győr, 1792. Streibig, 132.

¹⁷ Magyar Hirmondó (Bécs) 1792. augusztus 24. 304–306.

tatja a leendő megrendelőket, hogy ha valaki „a Munka eránt való reménységben meg tsalattaik” vagyis nincs vele megelégedve, attól a szerző „jó szívvel” visszavásárolja a tankönyvet.

A mű igen sikeresnek bizonyult, éppen azért, mert az idegen nyelv nyelvtanát magyarul magyarázta. A kinyomtatott példányok két év alatt elfogytak, így a szerző 1794 májusában a *Magyar Kurír* hasábjain hírt adott a készülő átdolgozott kiadás megjelenéséről.¹⁸ Az új kiadásban bizonyos dolgokat változatlanul hagyott. „Az egész systemát, melly vólt az első kiadásban meg hagytam, azaz mind a deák beszélgetések után tett követő példákat, mind a deák Grammaticát, mind a szó-tárt meg tartottam.”-írja. Azonban némi változtatásra is szükség volt, mert a tanítási tapasztalat ezt kívánta. Legfontosabb változtatás az, hogy a szerző „sok ki-fejezéseket magyarosabbakká” tett. Emellett „a Magyar helyes írás (Orthographia) közönségesebb reguláit” is közölte a könyvben, hogy pontosabb eligazítást nyújtson a tanulóknak ezzel kapcsolatban. Hogy a kiejtés tanulását segítse, „a deák beszélgetésekben a szók eleibe a hang jeleket (Accentus)” is kitette, „hogy a gyenge gyermekek kitsiny koroktól fogva a szép hangzatra könnyebben reá szoktattathassanak.” Míg az első kiadásban a tanár munkáját a szerző 37 oldalnyi módszertani értekezéssel segítette, ebben a kiadásban már 80 oldalra rúg ez a rész, melyben a lap tudósítása szerint „az adatik elő, mint kellyen a gyermekekkel a deák nyelv tanításában az olvasástól fogva a Syntaxisig értelmesen, könnyen s leg nagyobb előmenetellel bánni.” Márton István annak a véleményének is hangot ad, hogy csakis akkor lehet sikeresen oktatni a latin nyelvtant, ha a tanuló már tisztában van a magyar nyelvtan szabályaival. „Annak, aki a gyermekeket deák nyelvre akarja tanítani, legelőször is Tanítványait az egész magyar grammatikára meg kell tanítani.”

A latin nyelvű latin nyelvtankönyvekben megtalálható gyakorlószövegek közlését is átvették a magyarul írt latin tankönyvek szerzői. Márton István e műve például 365 latin szentenciát közölt.

Annak ellenére, hogy a könyv jóval hosszabb lesz az előzőnél, az ára „még alább szállítatik és tsak 34 kr. lessz” – nyugtatja meg a leendő vevőket a szerző. Az *Új deák rudimenta*¹⁹ címen híressé és igen népszerűvé vált könyvet 1806-ban, 1813-ban, 1817-ben, 1822-ben, 1825-ben és 1835-ben ismét kiadták. 1797-ben Pozsonyban, 1798-ban pedig Sopronban jelent meg egy-egy latin nyelvtankönyv magyarul.²⁰

1799 tavaszán a *Magyar Kurír* arról adott hírt, hogy ismét napvilágot látott egy új latin nyelvkönyv²¹.

¹⁸ Magyar Kurír 1794. május 13. 581–583.

¹⁹ *Új deák rudimenta vagyis a deák nyelvnek első kezdete.* A gyenge magyar ifjúság javára kiadta MÁRTON István a pápai reformátum collegiumban filosofiát tanító professor. Győrben, Streibig József betűivel, 1795. 167.

²⁰ *Deák grammatika magyarul.* Pozsony, Wéber Simon, 1797.; *A deák nyelv felfejtegetésére, avagy a resolutiora vezető ugy nevezett circulus.* Deák-magyar nyelvenn előadva BELLICZ Jónás által. Sopron, 1798. Sziesz Klára, 48.

²¹ Magyar Kurír 1799. április 30. 544.

„A Győri Evangélika Oskolának nagy érdemű és tudományú Professora Nemes Németh László Úr, tanítványainak számára ezen folyó 1799. esztendőben egy rövid, de értelmes és hasznos Deák Grammatikát írt, a melyet minden vallás különbség nélkül használni lehet az Oskolai Tanítóknak; 5 és 1/2 árkusból áll, és 17 krajtzár az ára.”²² Decsy Sámuel, a tudósítás írója még hozzáteszi, hogy „ha valamely Tanító a szerént kívánván tanítani Oskolájában s ötvennél több nyomtatványt kíván... 33. pro Cent engedődik le nékie az árából.”

A 19. század első évtizedében még további négy latintankönyv jelent meg magyarul, mind protestáns tanárok tollából.²³

A korszak iskoláiban a latin mellett fontos tantárgy volt a német is. Kifejezetten a városi népiskolák felsőbb osztályai számára készítendő német nyelv-tankönyvről rendelkezett a Ratio Educationis. A könyv csak négy év múlva, 1781-ben látott napvilágot, és ezt a kötetet használták aztán a katolikus népiskolákban hosszú évtizedeken keresztül.²⁴

A felvilágosodás kori hazai német nyelvoktatás két kiemelkedő alakja Márton István pápai, és Márton József lőcsei tanár. Mindkettőjük nyelvkönyvei alapvetően új szemléletűek és hosszú időre meghatározták a magyarországi német nyelvoktatás útját.²⁵

1792-ben látott napvilágot Márton István pápai tanár német latintankönyve magyarul.²⁶ A gimnáziumok alsó osztályai számára készült tankönyv igen népszerű és jól szerkesztett mű volt, de csakis a teljesen kezdők használhatták. A kötet javított kiadásban 1801-ben ismét megjelent.²⁷

Márton István öccse, Márton József, aki Lőcsén tanított a 18. század utolsó éveiben, 1799-ben szintén kiadott egy német nyelvkönyvet²⁸, amely a magasabb szintű német nyelvtudás megszerzésére is alkalmas segédeszköz volt. A *Magyar Kurír* az előző év novemberében megjelent tankönyvről 1800 áprilisában adott hírt.

²² *Rövid Deák Grammatika.* Írta tanítványai számára NÉMETH László győri evang. prof. s erdélyi és sopronyi M. Társaságoknak tagja. Győr, 1799. Streibig, 68.

²³ BUDAI Ézsaiás: *Deák törzsokezők magyar jelentéseikkel együtt az alsóbb iskolák számára.* Debrecen, 1804. Csáthy György, 80.; BUDAI Ézsaiás: *Deák nyelv kezdete példákban, készítődt a legalsó deák iskola számára.* Debrecen, 1804. Csáthy György, 159.; CSÁSZÁRI LOSY Pál: *Deák grammatika.* Béts, 1804. 332.; CSÁSZÁRI LOSY Pál: *Deák olvasó könyv.* Pest, 1805. Patzko Ferenc, 192.

²⁴ *A német nyelvnek magtanulására való helyes intézet a magyar nemzeti iskoláknak számára.* Buda, 1781. 203.

²⁵ Német nyelvkönyveikről: MIKÓ Pálné: *Márton István és Márton József munkásságáról.* A magyarországi német nyelvtanítás kezdetei. Bp. 1980.

²⁶ *A német nyelv első kezdete,* melyet a gyengébb tanulók számára egy kis rövid grammatikával a német–magyar szótárral ki-adott MÁRTON István, a reformátusok pápai gymnasiumának első professora. Győr, 1792. Streibig, 134.

²⁷ *Új német rudimenta, vagyis a német nyelv első kezdete.* Kiadta MÁRTON István a pápai reformátum collegiumban filozófát és mathesist tanító rendes professor. Győr, 1801. Streibig, 395.

²⁸ *Német grammatika.* Készítette MÁRTON József lőcsei professor. Egy német Olvasnivaló-Könyvvel és ahoz tartozó Lexiconnal együtt. Kassa, 1799. Fűskuti Landerer Ferenc, 208.

„A Magyar nyelven készült Német Grammatika, melyet a Németül tanulni akaró Magyar Ifjaknak készítettem,.... az el múlt Novemberi Pesti Vásárnak tsak az utója felé érkeztetett Pestre, az akkori alkalmatlan utak miatt, de az Exemplárok már más helyekre is el küldödtek és találatnak.... A Grammatika nyóltz árkusból áll a hozzá tartozó Német Olvasó könyv (Lesebuch) 13 árkusból, a kettőnek ára egygyütt 51 krajtzár. Minden igaz Exemplárban kell ezen kívül lenni: egy Táblának (Tabellának), mely a Német szók Mondásokba való egybe-szerkeztetésére a Grammatikához el múlhatatlanul szükséges. – A Német Olvasó Könyvek summája ez: 1. A Grammatikához tartozó Példák könnyű Összetételekben és Mondásokban. 2. Különbkülönb-féle gyermeki elmékhez alkalmaztatott Le-írások, Természeti História, Beszélgetések, Anekdóták és jeles Mondások. 3. Erköltsi történetek és levelek. 4. Mesék, többnyire Gellertből.”

Márton József arról tudósítja még leendő olvasóit, hogy egy todalékot is készített a könyvhöz, amely a természetrajzi részekre vonatkozó szókiegészítéseket tartalmaz. „Ez a Todalék ingyen fog ki osztogatanni azoknak, a kik már a grammatikát meg vették, és a még el nem adott Exemplárokhoz hozzájuk tétetik.”²⁹ A tankönyvet, mint a cikk is jelzi, nagyon olcsón árusították. A szerző tudatosan törekedett arra, hogy minden tanuló hozzáférhessen művéhez.

„Mivel pedig az Oskolai könyvek betsét az is kíváltképpen neveli, ha annak ilendő ára szabattatik, a melyhez képest azt minden sorsú Tanulók könnyen meg szerzhetik, legfőbb gondom volt elejitől fogva, ennek árát a lehetőség mérsékelni. Mennyire szükséges ezt a mai időben tekintetbe venni; bizonyítták sok nagy tapasztalású Érdemes Tanítóknak s Professoroknak velem közlött megjegyzései, s a felől való panaszkodásai, hogy soha a Tanuló Ifjútság szomorúbb állapotban, soha szánakozásra méltóbb környülállások között nem volt, mint most, mikor a leg szükségesebb Oskolai Könyveknek megszerzésére is elégtelen, s egy szívvel óhajtják, hogy vajha a szegény Tanulókra e részben valami tekintet lehetne; mivel az idő jelen való mostohaságának még az a következése is van, hogy mire az ilyen oskolai könyvek távolról hozzájuk kerülnek, olly rendkívül drágák, hogy azokat még a tehetősebb szülék sem örömet vesznek.”³⁰

Márton József német nyelvkönyve és nyelvtanítási módszere olyannyira új és sikeres volt, hogy országos hírnévre tett szert, és a lőcsei gimnáziumba számos tanulót vonzott. Miután a professzor 1801-ben elhagyta Lőcsét és Bécsben a magyar nemesi testőrségnél elfoglalta magyar nyelvtanári állását, a gimnázium tanári kara egy nyilatkozatot tett közzé a *Magyar Kurír* hasábjain arra vonatkozóan, hogy Márton távozása után is változatlanul a megszokott magas színvonalon folyik majd az iskolában a német nyelv oktatása.

„Sajnálva kell a Magyar közönségnek jelentenünk, hogy a mi Oskolánknak egy érdemes Professora Titt. Márton Jozef Ur, a ki mind arról, hogy igen szerentsés és foganatos Tanító volt, mind pedig ki botsátott köz hasznú munkáiról a Publicum előtt már is eléggé esméretes; a magyar Literaturabeli tzeljainak el- érésére nézve, egy sokkal hasznosabb hivatalt vévén, mi töllünk el távozott és már Bétsben lakik.

²⁹ Magyar Kurír 1800. április 1. 407–408.

³⁰ Idézi: MIKÓ Pálné: *i. m.* 47–48.

Ne-hogy tehát ezen változástól való hallgatás által arra a vélekedésre adjunk alkalmatosságot, a mit már némely balul gondolkozók kezdettek is el terjeszteni; hogy t.i. a fejjebb említett érdemes Professor Urnak tőlünk lett el-távozása után nem fogna többé a hozzánk gyülekezni szokott Magyar Ifjajknak a Német Nyelv megtanulására olyan jó módjok lenni, mint eddig volt: szükségesnek tartottuk mi, ezen Gymnasium Professorai a N. Magyar Közönséget az ebbéli foglalkozás ki pótlására tett rendelésünk felől tudósítani. Közönségesen fogja ennek utánna a Német Nyelvet Oskolánkban tanítani Conrector ifj. Titt. Topertzer Sámuel Ur; a ki napjában egy órát tanít azoknak, akik a nyelv kezdetét vagy Grammatikáját akarják tanulni. – A Philosophia Professora Titt. Fucs Sámuel Ur azoknak fog közönséges tanítást tenni, akik a Grammatikát el végezvén magikat a Német Stylusban, levél írásban s.a.t. kezdek gyakorlani. Ezekért a közönséges letzkékért semmit sem fizetnek a Tanulók. ³¹

Nem tudjuk, hogy továbbra is annyira sikeresen folyt-e a német nyelv tanítása a lőcsei gimnáziumban, mint Márton József idején, de a lőcsei tanárkodása idején írott tankönyv igazi „sikerkönyvvé” vált, 1848-ig tizenöt kiadást ért meg.

A középszintű magyar nyelvtanoktatásról az 1777. évi Ratio Educationis nem rendelkezett. Ezzel kapcsolatban először 1792-ben született határozat, mely szerint a magyarul nem tudó tanulóknak külön, rendkívüli tárgyként kellett a magyar nyelvet tanulni. E tanulók számára a kor szokása szerint latinul írták meg az iskolai magyar nyelvtankönyvet. Azonban magyar nyelvű magyar nyelvi tankönyvek is születtek a 18–19. század fordulóján. Többek között 1793-ban Pesten látott napvilágot Vályi Andrásnak, az egyetem első magyar nyelv és irodalom tanárának munkája, *A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető megtanulására vezető rövid ösvény, avagy sokféle gyakorlások példái a magyar köynvszerzők munkáiból*.³² A könyv tulajdonképpen magyar olvasókönyv, melynek célja az volt, hogy akik nem tudtak jól magyarul, ebből a könyvből begyakorolhassák a helyes magyar beszédet. A tankönyvben a professzor 42 mesét, 37 erkölcsi példázatot, 13 életmódra vonatkozó tanácsot és 7 verset gyűjtött össze. A prózai részek szerzőit nem, csak a versek íróinak nevét jelzi a könyvben. Eszerint Faludi Ferenc és Gyöngyösi István 2–2, Ányos Pál és Baróti Szebő Dávid 1–1 verssel szerepel. Egy költeményt pedig a szerző valószínűleg maga írt.³³

Nem sokkal később ezzel a tankönyvvel kapcsolatban egy igen érdekes, és a szakirodalomban mindeddig ismeretlen tényről adott hírt az egyik korabeli lap. *A Magyar Kurír* hasábjain 1793 novemberében Decsy Sámuel számolt be³⁴ két új könyv megjelenéséről:

„Nagy ditséretre méltó Szailer György úrnak a Psoni Evangelica híres iskolában magyar nyelvet tanító közönséges Professzornak az a szorgalmatossága, mely szerint a német ifjúságnak hasznára egy szép deákul és németül meg magyarázottat

³¹ Magyar Kurír 1801. február 10. 180–181.

³² A 158 lap terjedelmű mű felosztása: Mesék; Külömbféle példázatok; Az állatokról; Oktatósok az okos élet módgyára; Külömbféle versezetek.

³³ Vö.: BATIZI ANDRÁS: *Vályi András élete és munkái*. Bp., 1935. 19–20.

³⁴ Magyar Kurír 1793. november 12. 207–208.

Grammaticát írt Illyetén tízim alatt: Ungarische Sprachlehre, lateinisch und deutsch erklärt, von Georg Szeller K.O.O. Professor der ungarischen Wissenschaft, in dem A. Gimnasio zu Presburg. etc. Én ugyan mostani foglalatosságaim közt tsak fél napot sem fordíthattam ezen könyvetskének olvasására – írja Decsy – mindazáltal a mint futó szemekkel láttam, jó fundamentommal vagyon készítve, s méltó, hogy a magyar nyelvet kedvellő, s tanulni akaró ifjúság magának meg szerezze. Ezen kívül írt ezen hasznos tanító egygy más magyar könyvetskét is illyetén tízim alatt: Külömb külömb féle példázatok és oktatások, mesék, levelek, az állatoknak leírása, és versezetek. Ebben is szép magyarság uralkodik, és igen hasznos dolgok fordulnak elő, mind a világi történt dolgokból, mind a természet históriából mind az erköltsi tudományokból. Minden dolog az jegyzésekben deákul és németül vagyon meg magyaráztatva. – És így kettős haszna vagyon ezen könyvetskének, mivel nemtsak nyelvet, hanem egyszersmind dologot is lehet ebből tanulni.”

A bécsi *Magyar Hirmondó* három héttel később leleplezte a Szaller György féle könyv eredetét, bebizonyítva, hogy Vályi András tankönyvének rablókiadásáról van szó.³⁵

„Igaz, hogy a Garammatikát Szaller György Úr szedegette össze, de a Külömbféle példázatok, és oktatások, mesék, levelek sat. tízim alatt ki bocsátott Könyvet nem, hanem Vályi András Úr a Pesti Mindenességben a Magyar Nyelvnek, és Nemzeti Litaraturának Professzora. – Ki tetszik ez nyilván abból a könyvből, a melynek ez a tízime: A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető meg tanulására vezető rövid ösvény, a vagy sokféle gyakorlások Példái a Magyar Könyvszerzők munkáiból. Pesten 1793. A ki nem hiszi, nyissa fel a könyvet... Arra való nézve, mivel érdemes Vályi Urat Könyvének alattomi utánna nyomtatása nagyon meg-károsította, ... kértetik a Hirmondó, hogy leg alább a szorgalmatosságot és fáradságának hirdetését néki tulajdonítsa a Publicum előtt.”

Erről az esetről mindeddig nem tudott tankönyvtörténeti szakirodalmunk.³⁶

A királyi katolikus gimnáziumokban az 1777-es Ratio szerint nem volt kötelező tárgy a görög nyelv, de rendkívüli tárgyként azért számos helyen sor került az oktatására. Az Erdélyre vonatkozó 1781. évi Norma Regia szerint viszont minden katolikus gimnáziumban kötelező volt oktatni. A protestáns kollégiumok középső szintjén is oktattak görögöt. Az első magyar nyelvű görög nyelvtan³⁷ szerzője Márton István pápai professzor, aki szerint többek között azért is szükség van a görög nyelv oktatására a középiskolákban, mert

„Lehetetlen... hogy a Magyar Nyelv az ő tudományos palléroztatására más nyelvek, nevezetesen a görög nyelv segítsége s világa nélkül fel- hághasson. A Magyar Nyelv elég bő, mert él, de Tudományos oldaláról gondoltatván szűk, mivel a tudomány szók szűk volta miatt sem filozófiánkat, sem törvényünket, sem theológiánkat, sem mathesisünket még magyar nyelvünkön nem írhattuk, míg tsak ezeknek formálásukhoz jobb szerentsévek Tudóssaink nem fognak, ... ezt pedig leginkább... a görög nyelvtől várhattuk.” írja Márton István görög tankönyve „Elő beszédében”.

³⁵ Magyar Hirmondó (Bécs) 1793. december 6. 807–808.

³⁶ Vö.: FEHÉR Erzsébet: *Magyar Nyelvű tankönyvek 1777–1848*. Bp. é. n. OPKM, 49–50.

³⁷ *A görög nyelv első kezdete a magyar ifjúság javára*. Kiadta MÁRTON István, a reformátusok pápai gymnasiumában philosophiát tanító professor. Győr, 1794. Streibig, 264.

A kötet megjelenéséről hírt adott a *Magyar Kurír*³⁸ is. A cikket maga a szerző írta, amelyben röviden ismerteti a művet. Megtudhatjuk, hogy a görög tankönyv „úgy készült, hogy a gyermekek is igen könnyen s nagy haszonnal tanulhassanak belőle, a nagyobbatskák pedig tsak nem minden tanító nélkül is.” A kötet első része eredeti görög szövegeket tartalmaz. „Ebben vagynak leg elől a hét Görög böltsek hasznos tanátsai; ... Plutarchusból egynehány gyönyörködhető anecdoták, Ezopusból 31 mesék, ... Anacreonból némelly könnyű darabotskák.” A második rész görög nyelvtan magyarul, a harmadik részt pedig görög–magyar szótár tölti ki. A könyv ára 30 kr. volt, tehát igen olcsón adták. Márton István görög nyelvkönyvének 1794-ben történt megjelenése után közel fél évszázadig nem jelent meg magyar nyelvű görög nyelvkönyv.

A természetre vonatkozó ismeretek a 18. század második felében kerültek be az alsó- és közép szintű iskolák tananyagába. A tantárgy három részből állt: növénytan (a plánták országa), állattan (az állatok országa) és ásványtan (a kövek és ércsek országa).

A Ratio Educationis által előírt latin nyelvű természetrajz tankönyv (*Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticarum et gymnasiorum*) 1778-ban jelent meg három kötetben az Egyetemi Nyomdában, amelyet még további öt kiadás követett a század végéig. Ezt használták az ország összes katolikus gimnáziumában.

A protestánsok ekkor már arra törekedtek, hogy a természettudományokat, így a természetrajzot is magyar nyelven oktassák iskoláikban. A tantárgy első magyar nyelvű népiskolai tankönyve 1792-ben jelent meg és Gáti István írta.³⁹ Az ásványok, a plánták és az állatok világát áttekintő kis könyv végén az okos állatról, az emberről is olvashatunk érdekes fejtegetéseket kérdések és feleletek formájában, részben versbe szedve.

A gimnáziumok és középszintű iskolatagozatok számára szintén Gáti István írta az első természetrajz tankönyvet magyarul.⁴⁰

A korabeli természetrajz könyvek közül Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendett Georg Raff könyve, amelyet 1799-ben Fábián József magyarra fordított. A *Természethistória a gyermekeknek* címmel Veszprémben megjelent művet⁴¹, 1837-ben és 1847-ben ismét kiadták. A gimnáziumok és középszintű iskolatagozatok számára készült, a természetrajz teljes anyagát részletesen tárgyaló könyv-

³⁸ Magyar Kurír 1794. március 28. 391–392.

³⁹ *Természet Históriája*, melyet a gyenge elmék kedvéért készített GÁTI István. Máramaros-sziget, 1792. 32. A könyv 1795-ben és 1798-ban is megjelent.

⁴⁰ *A természet históriája*, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világát azoknak meg-esmértető bélyegeivel, természetekkel, hasznokkal, hazájokkal rendbe szedve és gyenge elmékhez alkalmaztatva mind egygyütt magyar nyelven legelőször bocsátja ki GÁTI István. Pozsony, 1795. Weber Simon, 309.

⁴¹ *Természethistória a gyermekeknek*, melyet Raff György Kristián Göttingai tanító után némelly hozzáadásokkal és szükséges változtatásokkal a maga költségén magyarul kiadott és kinyomtatott FÁBIÁN József. Veszprém, 1799. Számmer Mihály, 669.

ről, maga a fordító tudósította a leendő olvasókat a *Magyar Kurír* hasábjain⁴². Fábián József azt hangsúlyozza, hogy „szükséges és hasznos a gyermekeket a természeti dolgokkal meg esmerkedtetni” de „még ez ideig sinszenek Nemzeti nyelvünkön olyan Könyvek, amelyek ebben a részben elégséges Út mutatók lehetnének.”⁴³ A 14 rézmetszettel illusztrált szép könyv drága volt, 2 forintba került. A szerző könyvének legnagyobb jelentőségét abban látja, hogy „az állatoknak és plántáknak neveit” a magyaron kívül németül és latinul is hozza.

A korszak legtöbb gimnáziumi magyar nyelvű földrajzkönyve a politikai földrajz anyagát nyújtotta a diákoknak. Európa országait mutatta be az első magyar nyelvű földrajzkönyv, mely 1791-ben jelent meg és szintén Raff német nyelvű munkája nyomán készült⁴⁴. (Feltételezhető, hogy ez is Fábián József fordítása.) Ezt még négy földrajzkönyv követte a századfordulóig, egy Európa⁴⁵, kettő Magyarország⁴⁶ és egy Erdély⁴⁷ földrajzával foglalkozott.

A színvonalas középiskolai földrajzoktatást térképek és földgömbök segítségével lehetett a leginkább elősegíteni. Az első magyar felíratú földgömböt debreceni diákok készítették 1790-ben, és ez a felismerés hívta életre a debreceni református kollégiumban a rézmetsző diákok társaságát, hiszen a kollégium még a 18. század végén sem rendelkezett kézbe adható történelmi és földrajzi segédeszközökkel. A kollégiumi rézmetszés a századfordulón élte virágkorát. Ekkor az Eröss testvérek, János és Gábor körül egész kis kör alakult ki. Tagjai voltak: Halász István, Papp József, Pethes Dávid, Oláh István, Míkolai József és Vajai Imre. Munkájukat Budai Ézsaiás professzor támogatta. 12 térképet tartalmazó első munkájuk 1800-ban jelent meg. A *Magyar Kurír* 1801 márciusában⁴⁸ hosszú cikkben méltatta a kötet megjelenését. „A napokban akada kezünkbe egy negyedrétt formában metsződött kis Átlás, a mely tizenkét mappából áll.” – írja a szerkesztő.

„Az egész titulussát ide írjuk, a mely ez: Oskolai új Átlás, az alsó Classisok számára, Metsződött és nyomtatódott a Ref. Collégiumban Eröss Gábor, Halász István, Pap József és más Togátus Deák Ifjak által T.T Prof. Budai Ézsaiás Class. Isp. vigyázása alatt. Debreczenben MDCCC. Gyönyörködve vizsgáljuk ezen közjóra törekedő Togátus Deák Ifjak igyekezeteknek első zsengejét, s meg sem állhatjuk, hogy a melyek előttünk az ő fáradozásairól tudva vagynak, azokat a mi érdemes olvasóinkkal is az ő ditséretekre ne közöljük.”

⁴² *Magyar Kurír* 1799. augusztus 2. 159–160.

⁴³ A szerző valószínűleg nem ismerte Gáti István korábban megjelent természetrajz könyveit.

⁴⁴ Raff György *geografiája a gyengébb elmékhez alkalmaztatott és magyarul kiadatott*. Vátz, 1791. Ambro Ferentz, 224.

⁴⁵ NÉMETH László: *Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása*. Sopron, 1795. Szisz Klára, 595.

⁴⁶ *Magyarország földleírásának rövid rajzolatja*. Kibocsájtotta német nyelven is SZALLAR György. Pozsony, 1796. Schauff János, 249.; BARANYI László: *Rövid magyar Geographia*. Pest, 1796. Trattner.

⁴⁷ *Erdély ország esmértetésének zsengeje*. Írta ÉDER József Károly a szebeni nemzeti oskolák igazgatója. Kolozsvár és Szeben, 1796. Hochmeister Márton, 53.

⁴⁸ *Magyar Kurír* 1801. március 3. 275–277.

Ezután a szerkesztő arról ír, hogy az ifjak azért is megérdemelnek minden dícséretet, mert a rézmetszés mesterségére senki sem tanította őket, „egyedül a magok próbálgatásai, és más olyanoktól való kérdezősködéseik által, a kik a metszés mesterségéről valamit tudnak, mentek annyira, hogy már utóbbi munkáik valósággal szépek.” Karacs Ferenc példája is bátoríthatta a fiatalokat, aki debreceni diák korában szintén magától tanulta meg a rézmetszés alapjait, és most már országos hírvű mester. A legszebb azonban az, írja a szerkesztő, hogy nem az anyagi haszonért készítették az atlaszt, hiszen azt „csak négy Krajtzáron adják el a tanuló gyermekeknek, és így a magok munkájokért leg kisebb jutalmat sem vesznek.” A cikkből azt is megtudhatjuk, hogy a kollégium a papírt ingyen adta az atlaszhoz, és azt is, hogy az ifjak most egy újabb „Ó Átlás metszésében foglalatoskodnak”⁴⁹. Végül a szerkesztő annak a nézetének ad hangot, hogy sokkal több ilyen „közhasznú hazafiúi fáradozásokra” lenne szükség.

Miután a teljesség igénye nélkül áttekintettük a 18–19. század fordulóján megjelent magyar nyelvű tankönyvekről – a korabeli magyar sajtóban – megjelent híradásokat, elmondhatjuk, hogy sajtónk minden jelentősebb tankönyvről közölt hosszabb rövidebb ismertetést, méltatást. Nagy szerepe volt ezeknek a közleményeknek, hiszen az ország egymástól távol eső vidékein lévő iskolák tanárai többnyire csak ezekből az újsághírekből értesülhettek az elkészült munkákról, és csakis így rendelhették meg az új könyveket tanulóik számára. Neveléstörténeti szempontból is nagy jelentősége van a tankönyvekről szóló sajtóközlemények feltárásának és feldolgozásának, hiszen számos olyan adat és tény bukkan fel így módon, amelyek kiegészítik és módosítják tankönyvtörténeti kutatásaink eddigi eredményeit.

⁴⁹ 1801-ben jelent meg az *Oskolai Ó-Átlás* szintén 12 térképpel. 1804-ben készült el a 24 lapos, 12 térképből álló *Oskolai Magyar Új Átlás*. A rézmetsző diákok tankönyveket is illusztráltak, így SZENTGYÖRGYI József orvos *A legnevezetesebb természeti dolgok esmérési* című népiskolai tankönyvét 1803-ban. A kötet 19 képtáblájának 100 állatképét az Eröss testvérek készítették. Ezek felhasználásával készült EMÖDI István *Természethistória I. rész* (Sárospatak, 1809) című tankönyve is. Szentgyörgyi könyvének kéziratban maradt második részéhez 1814-ben Eröss Gábor készített növényeket ábrázoló táblákat. Eröss Gábor Csokonai két verseskötetét is illusztrálta. A rézmetsző diákok társulata 1812-ben oszlott fel.

KATALIN FEHÉR

**Nos manuels scolaires de langue hongroise et la presse au tournant du XVIIIe
et du XIXe siècles**

Le derniers tiers du XVIIIe siècle et la première décennie du XIXe est une époque intéressante et importante de l'histoire des manuels scolaires hongrois. C'est à cette époque qu'une tradition séculière – l'exclusivité de la langue latine dans les manuels – commençait à cesser. Dans notre patrie aussi, une lutte commençait pour introduire la langue hongroise, outre dans les écoles élémentaires, dans les institutions de l'instruction moyenne et supérieure aussi. Au cours de cette lutte, outre les manuels de langue latine et allemande, les manuels de langue hongroise apparaissaient dans un nombre croissant dans nos écoles imbues de l'esprit des Lumières, qui voulaient entremettre des connaissances scientifiques modernes. Dans son étude, l'auteur démontre que dans la presse contemporaine, la plupart des manuels importants furent analysés et appréciés. Ces rapports avaient un grand rôle, étant donné que les professeurs des écoles de province n'avaient pour la plupart d'autre moyen de se renseigner sur les manuels nouvellement apparus, et ils ne pouvaient commander des livres nouveaux qu'à la base de ces informations de presse. La découverte et l'élaboration des communications de presse se rapportant à l'apparition des manuels scolaires nouveaux est d'une grande importance du point de vue de l'histoire de la pédagogie aussi, souligne l'auteur, parce que de nombreux données et faits surgissent de cette manière qui complètent et modifient les résultats jusqu'ici obtenus de nos recherches se rapportant à l'histoire des manuels scolaires.

MOLNÁR JULIANNA–VARJU ZSUZSANNA

Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus-kori polgárság magánéletében

Az utóbbi években a művelődéstörténetnek az irodalommal kapcsolatos felfogása sajátos átértelmeződésen ment keresztül. A figyelmet elsősorban nem a műre és az alkotóra, hanem a befogadóra, a „fogyasztóra”, az olvasóközönségre irányítja. Mint Hanák Péter fogalmazott, nemcsak arra kíváncsi, hogy valamely korban a szellemi elit mit alkotott, hanem arra is, hogy a társadalom ebből mit használt, hogyan élt vele, gondolkodott róla. Korszakunkban a könyvekhez való viszonyulás kettőssége figyelhető meg: a könyvnek mint szellemi értékhordozónak a felfogása mellett megjelenik a könyvnek mint materialitásnak a definiálása is. Vállalt feladatunk ebből adódóan az, hogy megnézzük, milyen a könyvnek mint kulturális üzenethordónak és mint tárgynak a megjelenése a nagyvárosi középrétegek életében.

A dualizmus korának negyedszázada volt az a kor, amikor Magyarországon a nyomdászat gépesítése és szabad iparrá nyilvánítása, a könyvkiadás és könyvkereskedelem kapitalizálódása, a könyvek és sajtótermékek üzleti versenytárggyá válása megteremtette az alapot a tömeges méretű olvasásra. A közoktatás kötelezővé tétele és általános fejlődése pedig – elvileg – lehetővé tette, hogy mindenki olvasóvá válhasson, illetve igényesebb olvasóközönség is kialakuljon. Az írni-olvasni tudók száma nem ekvivalens az olvasók számával; általában a könyvvásárlók számát a kiegyezés idején mintegy százezerre becsülték.¹ A részleges analfabéták és az alig 2–3 osztályt elvégzők nagy száma, a közép- és felsőfokú oktatás elmaradottsága, az úgynevezett művelt közönség kétnyelvűsége s az olvasás iránt érdektelenek nagy táborának következtében a könyvkiadás főként a középrétegekre támaszkodhatott – amint ezt a fennmaradt kiadói jegyzékek is tanúsítják. A polgárosodással együtt járó társadalmi, gazdasági és kulturális változások a könyvek és időszaki kiadványok iránti érdeklődés és igény megnövekedésével járt együtt; olvasó tömegek alakultak ki – s a tömeges olvasás kielégítésére hivatott irodalmi műfajok, s a tömeges termelést lehetővé tevő egyszerű, olcsó alapanyagokból olcsón előállítható és eladható nyomdatermékek jelentek meg. A dualizmus korát egészében jellemző „kettősség” ezen a területen is jellemző. Irodalomtörténészek által régóta megállapított, hogy ebben az időszakban az irodalom kettészakadt – egyfelől kialakult egy szűk

¹ KELETI Károly: *Hazánk és népe*. Pest, 1871. 387.

rétegre alapozó, európai színvonalú, modern, művészi irodalom, mely alkalmas volt a nemzetközi reprezentációra is, másfelől pedig létrejött és korábban nem tapasztalt mértékben elterjedt az alacsony színvonalú, ámde csillogó, könnyen befogadható lektűr- és ponyvairodalom. Nem feladatunk, hogy ezekről esztétikai ítéleteket alkossunk – szempontunkból mindössze annak a megállapítása fontos, hogy ez az irodalom létrejött, s mivel a kiadványok cím- és eladott példányszám adatai alapján egyaránt kelendőnek bizonyultak, bizonynyal volt rájuk igény is; – tehát nem lehet őket nem tudomásul venni. 1873-ban az irodalom helyzetét a kortárs a következőképpen festette:

„Ha arról volna szó, hogy irodalmunk extensív gyarapodásából ítéljük meg a haladást, akkor a lefolyt évek nincs oka pirulni elődei mellett; a hírlapok, folyóiratok és könyvek száma folytonos emelkedést mutat... Ha az írói termelés irányát és a könyvpiaci forgalmat vizsgáljuk, azon tapasztalatra jövünk, hogy mi még mindig csak a kezdő nemzetek közé tartozunk. A szorosan vett szakirodalomnak van közönsége, mert az a praktikus hivatással függ össze; a költészet csak divatcikk; a tulajdonképpeni olvasmányok a regények zsbivásárjáról kerülnek.”²

De 1900-ban Hevesi Sándor is hasonlóan panaszkolt a *Magyar Salon* hasábjain:

„Az irodalom iránt való közönyösség. Erről lehet beszélni, mert nincs rá mentség. Van is, volt is irodalmunk, erősebb, egészségesebb, mint amilyen képzőművészetünk... Százötven esztendő alatt csodákat művelt ez az irodalom. Biztosította halhatatlanságunkat... És mégis azt kell mondanunk, hogy Magyarországon nincs nagy becsülete a könyvnek. Nem azokra nézve mondjuk ezt, a kik nem olvasnak, hanem azokra nézve, a kik olvasnak. A ki nem olvas könyvet, majd olvas valamikor, s lehet, hogy jó könyvolvasó válik belőle. A nem olvasók sokasága olyan terület, melyet még nem puhított meg a kultúra. Abból még lehet valami. Sokkal kétségbeesőbb a könyvolvasók léhasága. Ezek közé kell számítani az újságírókat és a kritikusokat is. Ezek olvasnak, de nincs benne köszönet. Nem tesznek különbséget a konkoly és a buta [!] között. Irka-firka és az irodalom egészen összekeveredett... Pár esztendővel ezelőtt megjelentek Jókai Mór munkái száz kötetben. De nem tudunk arról az egy kötetről, mely megjelent volna annak a száznak a nyomában mint esztétikai és kritikai feldolgozása Jókai Mór irodalmi munkásságának.”³

A megjelenő könyvek nyelvi megoszlását erősen befolyásolta az a tény, hogy évszázadokon keresztül a latin, illetve a német volt a magyarországi hivatalos nyelv; ennek következtében körülbelül korszakunk feléig a német nyelvű, illetve erről fordított művek túlsúlya jellemző. Természetesen befolyásolta ezt az is, hogy maga a nyomdászat és könyvkiadás is német területről került hozzánk. György Aladár 1873-ban panaszkolja a következőket:

„A magyar irodalom ma rabszolgája a németnek. Olvasó-közönségünk s íróink hasonlíthatatlanul nagy része e roppant szorgalmu s műveltségű, de a természettől korlátozott fejű nép gondolatmenetében nőtt fel s ahoz ragaszkodik; könyvtáraink a külföldi irodalomból csak is e nép műveit terjesztik, s a sokkal szellemdusabb s tartalmasabb angol irodalmat csak igen kevesen ismerik.(...), „mily csekély ama szám, mely a ma-

² NÉVY László: *Régi dolgok új kiadásban. I.* = Figyelő 1873. jan. 5. 1. sz. 1–2.

³ HEVESI Sándor: *Irodalom és közönség.* = Magyar Szalon 1900. 34. köt. 475.

gyar irodalmat képviseli. – Egyetlen német nyelvű s itt a magyar fővárosban megjelenő napilapnak csaknem annyi olvasója van, mint az összes magyar napilapoknak s a legelterjedtebb magyar lap nem képes annyi előfizetőt felmutatni, hogy e kis hazában csak két községre is egy példány jusson. Nemcsak tudományos irodalmunk, de a sokkal hálsabb szépirodalomnak is tengődnie kell és tengődni fog ily körülmények között...”⁴

A hetvenes évek e felismerésének következtében – s a Deák-párt angломán érdeklődésű tagjainak hatására is – kezdik meg angolszász szerzők műveinek – irodalmi és szakjellegű munkáknak egyaránt – nagyobb mértékű kiadását. A *Magyar Könyvészet* adatai szerint felfedezik az orosz irodalmat is, a nyolcvanas évek végétől pedig erőteljes francia irodalmi hatás figyelhető meg. Ennek egyik markáns jele, hogy az ún. „jobb körök” elsősorban francia regényeket olvastak – persze fordításban: németül vagy magyarul. Féval, Gaborieau, Gondrecourt, Montépin, Ponson du Terrail ugyan nem a francia irodalom élvonalát alkotják, de a kedvencek kétségtelenül ők voltak. Nagy érdeklődés kísérte a Pitavalt (Világhírű bűnesetek tárháza – fogalommal lett), illetve Sanson hatkötetes könyvét, *A vérpád titkát* (Sanson több nemzedékre visszavetíthető hóhérdinasztia leszármazottja volt – tk. családi emlékiratokat jelentetett meg). A kiegyezést követően az olvasóközönség mennyiségi növekedése mellett fokozatosan minőségi változások is végbementek nyelvi téren: a külföldi lektűrök egyre gyakrabban jelennek meg magyar nyelven.⁵ A leggyakrabban előforduló nevek: Dumas père, Hahn Ida, Paul de Kock, Eugénie Marlitt, Octave Feuillet, Victor Cherbuliez, Spielhagen, Luise Mühlbach, Georges Ohnet. S a német–magyar kapcsolatok egyik színező eleme, hogy míg nálunk Eugénie Marlitt⁶ keresett, addig német nyelvterületen Beniczky Lenke művei terjednek fordításokban.

A század végére terjedt el Magyarországon egy-egy író műveinek, egy-egy szakterület kiadványainak stb. sorozatban történő kiadása, részint az eredményesebb terjesztés, részint pedig a differenciáltabb olvasói igények kielégítése céljából. A sorozatok kiadásai üzletileg kétségkívül eredményes vállalkozások voltak – kortársi megítélésük azonban tartalmazott negatív felhangokat is. Ilyen például a következő:

„Ne nyúlj soha vak bizalommal az olyan gyűjteményes vállalatok után, melyek kitűnő írók nevével kérkedve ilyen-olyan jeles regényeket ígérnek. Lehet, sőt rendesen van is bennök egy-két jóra való munka, – hanem aztán mennyi szemét! Részemről sohanem adnám az ifjúság kezébe úgynevezett „összes kiadásait” még klasszikus íróinknak sem. Mindennek van alja. Az irodalom- és művelődés-történet kutatóihoz illő és érdemes munka az aranyból kivetni a salakot vagy a sárból is kiszedni az aranyat, de az ifjúság ne járjon utána, mert sáros lesz, – és az aranyat mégse találja meg.”⁷

⁴ GYÖRGY Aladár: *Irodalmunk demokratisálása*. = Figyelő 1873. aug. 3. 31. sz. 361–362.

⁵ A külföldi szerzők műveinek nagyarányú kiadását az is segítette, hogy Magyarország ekkor még nem csatlakozott az 1886-ban megalakult Berni Unióhoz, így műveik kiadását 1922-ig tk. kötelezően csak a fordítói honorárium terhelte.

⁶ 1906-ban 10 kötetes összkiadással is tisztelgetek előtte.

⁷ KISFALUDY Árpád Béla: *Levelek hugomhoz az olvasásról*. Bp. 1888. Szent István Társulat, 95.

A könyv olvasás a korszakban már nem közügy, szinte teljességgel visszavonult a magánszférába. A napi- és hetilapok esetében azonban ellenkezőleg, a nyilvános társadalmi terek, elsősorban a gazdag lapkínálattal rendelkező kávéházak adják a színteret. Az olvasási és ízlésvizonyokról korabeli híradások nincsenek, a kritikusok dohogása inkább csak nevelő szándék, mintsem konkrét vizsgálatokon alapuló helyzetjelentés. A századfordulóra születik meg az érdeklődés a szélesebb olvasórétegek ízlése iránt – ekkorra válik érezhetővé teljes komolyságában az irodalom kettészakadásának problémája, ekkortól találunk adatokat arra, hogy az írók, kritikusok kezdik differenciáltabban látni az olvasói igények, s ennek megfelelően az irodalom rétegezetttségét. A korabeli sajtó állandóan foglalkozik az olvasóközönséggel. Az *Ország–Világ* pl. „Egy józan családapa” panaszait közli, aki szerint családja teljesen megkötyagosodott a sok sárga-füzetes limonádé-irodalomtól, Ponson du Terrail, Montépin, Feval, Feydeau alakjainak modorát vették fel, sóhajtoznak, s ha az apjuk szól hozzájuk, csak legyintenek, mert ő műveletlen. A józan családapa – akin erősen érződik Molière *Kényeskedőjének* ismerete, s aki valószínűleg az egyik szerkesztő – felhasználja az alkalmat a jó irodalom propagálására is; a külföldiek közül Dickenst, Dumas-t, Victor Hugót, Balzacot, Thackeray-t, George Sandot, Walter Scottot ajánlja, „akiknek művei bárhol megkaphatók”. Mindenekelőtt azonban a magyar szépirokat rekommandálja: Jókait, Gyulai Pált, Kemény Zsigmondot, Eötvöst.

„Családok, kaszinók, olvasókörök, ifjúsági egyletek, ébredjetek föl és tekintsetek a hazai szépirodalomra, mely csak reátok vár, hogy újabb erővel megkezdje és folytassa működését, melyet a Ponsok és társai eddig megnehezítettek!”⁸

A szerzők az olvasóközönség növekedésével arányosan annak műveltség- és ízlésbeli felhígulását állapítják meg. Sokan egészen lehangoltan, főleg a *Figyelő*⁹ szerkesztőségében: szerintük a közönség felületes, egymás után falja a regényeket, elolvas mindent, de nem gondolkodik el rajtuk, ezzel az egész regényirodalom hitelét aláássák; mivel a közönség állandóan új olvasmányokra vágyik, az írók egymás után írják regényeiket, aprópénzre váltva tehetségüket, hamar kiégnek, ezzel az irodalom színvonala is állandóan csökken. Az igazi, nemes, nagy alkotások helyett a mulékony irodalmi termékeket olvassák, sőt, kifejezetten ezeket keresik az emberek. Ambrus Zoltán jóval később hasonlóan fogalmazott:

„Van a mi írónknak nagy hazai reklámjuk, messzire hangzó, imponáló sikerük, van elég nagy közönségük és egy egész ország hódolatának mondható igazi elismerésük? A legnagyobbjainknak sincs. A legnagyobbjaink is hidegen hagyták az ország lakosságának túlnyomóan nagy részét még a legműveltebb elemek majoritását is, mert itt az irodalom még a műveltebbek majoritásának is Hekuba. A főnemességnek, a dzsentrinek, a honoráciorok nagyobb részének, a polgárságnak, – a szegényebbek világáról nem is szólva – mondhatni: a műveltebb férfiak kilencvenöt százalékának soha se kellett a magyar irodalom, nálunk csak a műveltebb asszonyok, leányok és

⁸ Közli LÁSZLÓ Mihály: *Mit olvassunk?* = *Ország–Világ* 1880. 3. füz. 67–70.

⁹ Pl. Cs. J. *Modern írók, modern közönség* című írása. = *Figyelő* 1875. okt. 10. 41. sz.

fiatalemberek egy kis töredéke akarta a mi íróinkat. Újabban már az utóbbiak se olvasnak, s ha a zsidóság egy része nem gyarapította volna valamelyest az „olvasóköznység”-et, ilyenről talán nem is lehetne beszélni.”¹⁰

Az olvasási szokások feltárására tett első kísérletre 1893-ban, *A Hét* hasábjain bukkanhatunk; ez és a következő vizsgálódások a különböző szerzők kedveltségét, elterjedtségét próbálták megállapítani. Az olvasói érdeklődés témára orientált megoszlása csak jóval később került elő.

Kiss József felhívó cikkében a következőket írta:

„Az egyetemes, minden irodalmi ágat magába foglaló világirodalom melyik könyve az, mely igen tisztelt uramnak mindenekfelett kedves? Melyik az a hét könyv, melyet megtartana, ha a hét könyvön kívül minden egyéb irodalmi műtől mindörökké megválni volna kénytelen?”

Az ankét célja az volt, hogy a válaszokból köveztetni tudjanak arra, hogy „mely kulturirányzatok hatottak közre a mai Magyarország kulturállapotának, az uralkodó felfogásoknak megerősítésére” 43 író, publicista, tudós, színész válasza jelent meg. Mint láthatjuk, a vizsgálat nem a nagyközönségre terjedt ki, csupán kiválasztott, az irodalmi és művészeti életben aktívan résztvevő személyeket kérdezett meg. Vizsgálati módszerét tekintve hasonló típusú 1904-ből Gyalui Farkas *Legkedvesebb könyveim*¹¹ című gyűjteménye, illetve 1918-ból Kőhalmi Béla *Könyvek könyve* című kiadványa. A három vizsgálat eredménye összegezve: a tíz legkedveltebb szerző:¹²

A Hét (1893)	Gyalui Farkas (1904)	Kőhalmi Béla (1918)
Shakespeare 65% Biblia 37,5% Arany János 35% Goethe, Petőfi 32,5% Jókai Mór 25% Dickens 22,5% Heine 17,5% Dante, Hugo 15% Macaulay 12,5% Byron, Carlyle, Cervantes, Tolsztoj 10%	Dickens, Jókai 58,8% Shakespeare 55,9% Petőfi 52,9% Biblia 41,2% Arany, Vörösmarty 35,3% Heine 29,4% Deforé, Goethe, Jósika 26,5% Bajza, Byron, Cervantes, Eötvös, Schiller 17,6% Börne, Cooper, Dumas, Dosztojev-szkij, Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Lamartine, Scott, Sue 14,7% Berzsenyi, Carlyle, Kisfaludy Károly, Macaulay, Széchenyi, Taine, Tompa 11,8%	Goethe 62% Arany János, Jókai 56,3% Shakespeare 54% Dickens 43,7% Tolsztoj 41,4% Petőfi 40,2% Dosztojevskij 36,8% Biblia 34,5% Flaubert 28,5% Ady, Vörösmarty 27,6%

¹⁰ AMBRUS Zoltán: *Vezető elmék*. Bp. 1913. Révai, 371.

¹¹ GYALUI Farkas: *Legkedvesebb könyveim* (34 magyar író- és művésznak e könyv számára írott cikke olvasmányairól). Bp. [1904.]

¹² A vizsgálatokról l. még UGRIN Aranka: *Olvasmányok, könyvélmények*. = Irodalomtörténet 1976. 3. sz. 689.

Ezeknél a körkérdéseknél szélesebb körben vizsgálódott 1903-ban Mikes Lajos, aki egy könyvvásárlási statisztikáról számol be, melyet a Lampel-Wodianer kiadó „Magyar Könyvtár” című sorozatának 350 füzetéről készítettek.¹³ A füzeteket kelendőség szerint négy csoportba osztották. A legkelendőbbnek mutatkozott:

Du Maurier–Potter: Trilby
 Rostand: Cyrano
 Maeterlinck: Monna Vanna
 Oscar Wilde: Lady Windermere legyezője
 Brieux: A vörös talár. A bölcső
 Sipulusz humoreszkjei
 Mikszáth munkái
 Conan Doyle detektívregényei
 Kipling: A dzsungel könyve
 H. G. Wells kalandregényei
 Gorkij elbeszélései
 Barnum önéletrajza

Látható, hogy a szórakoztató irodalom áll az élen. Kelendőség szempontjából még e csoportba lehet sorolni Apponyi Albert válogatott beszédeit, Beöthy Zsolt Wesselényi Miklósról szóló emlékbeszédét, sőt, még a régi magyar krónikák ekkor megjelent, első magyar fordításait is. (Anonymus, Kézai, Szalárdi Krónikák, Bécsi Képes Krónika, Apor Metamorphosis, Brodarics István és Cserei Mihály históriája, Galeotto Marzio művei.)

A második csoportba a közepes kelendőségű műveket sorolták, a következő szerzőktől:

Ambrus Zoltán, Bársony István, Herczeg Ferenc, Szomaházy István, Gvadányi: *Peleskei nótárius*, Murai Károly: *Huszárszerelem* (vígjáték), Anatole France és Maupassant novellái, Dumas: *Kaméliás hölgy*, Molière és Shakespeare drámái, Byron: *Manfréd*, Keleti Gusztáv esszéje id. Markó Károlyról.

A harmadik csoportba a nehezen elkelő művek tartoztak Bródy Sándor, Dosztojevszkij és Csehov szerzőségével.

Az „alig fogytak”, negyedik csoportot Kabos Ede, Kóbor Tamás, Thury Zoltán, Tolnai Lajos, Vértesi Arnold, Kielland, Ibsen alkotja.

Már szélesebb körű Gulyás Pál „Kik a legnépszerűbb írók?” című cikkének vizsgálati területe; 1911-ben 263 könyvtárban végzett felmérése szerint a legkevesebb szerzők:

Jókai Mór	232
Mikszáth Kálmán	145
Benedek Elek	134
Verne Gyula	104
Gárdonyi Géza	84
Gaál Mózes	77

¹³ MIKES Lajos: *Mit olvas a nagyközönség?* = Politikai Hetiszemle 1903. okt. 18. 9–10.

Vas Gereben	66
Rákosi Jenő és Viktor	50
Herczeg Ferenc	39

A fenti adatok alapján a korabeli érdeklődésről általában a következők mondhatók el: az ízlés elsősorban konzervatív, kedvelt az anekdotikus-romantikus stílus. A századvég jelentősebb írói (Bródy, Ambrus, Szini stb.) nem, vagy csak kisebb mértékben szerepelnek. Igen erős a kortárs magyar klasszikusok dominanciája (Jókai, Mikszáth, Arany) – ez utóbbinak részben okozója a Jókai-, illetve Mikszáth életmű-sorozat folyamatos megjelenítése is. A 19. századi nagyrealizmus (pl. Balzacot nem említik, Zolát sem, utóbbi tiltott lévén) hiányzik az olvasmányok közül, ugyanakkor a kortárs orosz irodalom népszerű (legalábbis eladható) – Dosztojevszkij, Tolsztoj, Turgenyev egyaránt előfordul. Domináns műfaj a regény; a versolvasás háttérbe szorult. „A naturalizmussal itt-ott már átszőtt, de alapjában véve romantikus és konzervatív volt a hazai közízlés és olvasói igény akkor, amikor Ady és a Nyugat ‘új időknek új dalaival’ zászlót bontott.”¹⁴

A reformkor idején a komoly műveket ajánlották a nőknek, most a női olvasás kizárólag a könnyű lektűrök körére terjed ki. Ez egyben jelzi a női szerepek megváltozását is: a közfelfogás számára a nő többé nem védangyala és támasza a férfinak, hanem az őt jogosan megillető komfort része. Kortársi megítélés szerint nem a legkifinomultabb irodalmi ízlés jellemzi a hölgyeket. Íme, 1873-ból egy vélemény:

„A Mária Valéria-utca élelmes könyvkereskedője bizonyosan jobban le van kötelezve hölgyeink iránt, mint a magyar classicusok kiadója. Azonban az is igaz, hogy a botránysosan elhanyagolt m a g y a r nőnevelés édes-keveset tett még arra nézve, hogy a magyar irodalomnak Eleonora-lelkeket adjon.... Az előítélet az olvasás, különösen a nők olvasása ellen e regényhajhászon, ezen kölcsönkönyvtárságon alapszik [kiemelés tőlünk], ezért épen nem indokolatlan. (...) Épen a lányokat kell korán hozzászoktatni, hogy komoly dolgot komolyan olvassanak. Életrajzok, utleírások vannak itt különösen helyőkön. A nő valóságos műveltsége nem az olvasott könyvek hosszú sorában áll, ...”¹⁵

A közép- és felsőbb szintű leányiskolák és a gazdasszonyképzők az irodalmi, a művészeti és a tudományos ismeretek átadása terén sok hiányosságot mutattak. Az elmélyült olvasás, a komoly művek iránti érdeklődés felkeltése, amit a már idézett szerzőkön kívül még sokan hiányolnak, a következő majd’ 20 év alatt sem valósult meg. 1892-ben György Aladár ezt így fogalmazta meg:

„Századunk egyik büszkesége, a középosztály női felének felemelése az általános kulturmunka harcosai közé szintén éri az általános szabály bénító hatását. A művelődés hatása alatt túltengő hatalommá lett a kölcsönkönyvtárak színvonalán álló napi jelentőségű szépirodalom, nagy íróink művei szokatlan díszben jelennek meg, hogy divatcikkiei legyenek a szalonok asztalainak, nem olvasás, de megbámultatás

¹⁴ SIMON Zoltán: *Az irodalom peremvidéke*. Bp. 1990. Múzsák, 83.

¹⁵ NÉVY László: *Régi dolgok új kiadásban. II.* = Figyelő 1873. jan. 12. 2. sz. 13–14.

czéljából s a szívet és lelket képző intézetekből jeles számmal kerülnek ki a kékhárisnyások, kiknél mintha természetellenesen fejlődnek vissza a női nem veleszületett ösztöne, a család és a tűzhely szeretete.”¹⁶

György Aladár éles kritikája természetszerűleg túloz, torzít is kicsit. A kortárs bírálja társadalmát, s a női olvasás, a nők irodalmi neveltetése hiányosságainak bemutatása során nem tér ki arra, hogy a nőnevelés-oktatás színvonalához, illetve megfogalmazott céljaihoz képest már az is eredménynek tekinthető, hogy egyáltalán olvasnak. A mai olvasápszichológiában kettős kötődésnek nevezett olvasói magatartást is bemutatja:

„(...) szégyennek tartaná bármely középosztályú nő, ha a modern magyar irodalom történetében nagyobb fokú járatlanságot árulna el, irodalmi ismereteit a nagyobb rész túlnyomólag a lapokból meríti s könyveket főképp azért vesz, hogy szalonjának asztalát díszítse velük.”¹⁷

A kritikák mellett más természetű vállalkozások is sejtetik, hogy korszakunkban a nők olvasóvá nevelése nem lehetett lényegtelen társadalmi kérdés. Jelzi például az is, hogy a Szent István Társulat 1888-ban megjelentette Kisfaludy Árpád Béla *Levelek hugomhoz az olvasásról* című munkáját. A pedagógiai célzatú mű – amelyből már idéztünk – konzervatív-katolikus szemszögből kívánja közérthetően tárgyalni az olvasás alapvető kérdéseit: miért, hogyan, miket olvasson egy művelt és továbbművelődni vágyó úrilány, s mindezt összeköti világnézeti neveléssel és jó tanácsokkal is. Az olvasás kegyes dicsérete mellett felsorolja annak veszélyeit is – különösen az önálló olvasástól és véleményalkotástól óv, ajánlva, hogy minden esetben támaszkodjanak idősebb, tapasztaltabb asszonyok véleményére, mert így „kisebb a tévútra jutás esélye”.

Néhány gondolata:

„A legtöbben nem azért vesznek ma könyvet kezökbe, hogy annak sorai közt a gondolatok mélységébe szállva keressék a lélektápláló igazságokat; sem az ékesszólás számára nem keresnek benne ragyogó eszméket; sem pedig valamely életpálya főadatainak okszerűbb megoldásához nem érnek tőle útmutató segítséget. Ugyan mi tehát a céljuk? ‘Mulatva okulni’ – ez a jelszó (...) És senkinek se jut eszébe az ilyen számítás jogosultságát kétségbe vonni; sőt, az általános elismerésnek hangosan szóló bizonyossága az ‘ismeretterjesztő’ irodalom.”¹⁸

„A szertelen mohóság az olvasásban, mely napjainkra valóságos betegséggé lőn (...) már csak mint idővesztő szenvedély is igen veszélyes. Rabbá tesz, és sokszor a legfontosabb kötelességeink teljesítésében akadályoz (...) A mohó olvasónak sem ideje, sem képessége az okos választásra.”¹⁹

„Ki a könyvek között csak a regényt, a regényben csak a mesét, a mesében csak az érdekesítő bonyodalmat, izgalmas jeleneteket keresi: az már előre lemondott minden hasznáról az olvasásnak.”²⁰

¹⁶ GYÖRGY Aladár: *A nők irodalmi nevelése*. = Magyar Szalon 1892. 17. köt. 81.

¹⁷ GYÖRGY Aladár: *i. h.* 85.

¹⁸ KISFALUDY Árpád Béla: *Levelek hugomhoz az olvasásról*. Bp. 1888. Szent István Társulat, 11.

¹⁹ KISFALUDY Árpád Béla: *i. m.* 28–30.

²⁰ KISFALUDY Árpád Béla: *i. m.* 98–99.

A női olvasás felvázolt szomorú állapotát vidámabb színekkel egészíti ki az, hogy 1890-ben megalakult a Műbarátok Köre, igaz, a főúri hölgyek körében. Célja a nemzeti irodalom és művészetek iránti közérdeklődés felkeltése, az ízlés fejlesztése és az ifjú tehetségek támogatása volt.²¹

A polgári családi-házikönyvtárak méreteiről és tartalmi összetevőiről konkrét adataink nincsenek,²² a korabeli visszaemlékezések, naplók, levelek szolgáltathatnak némi adalékot e kérdésben. Ilyen az 1994-ben közreadott, a Táncsics Eszter–Csorba Géza házaspár²³ által 1873–1876 között vezetett napló,²⁴ amely az értelmiségi-hivatalnok család mindennapi életét dokumentálja. Ebben 27 szerző 45 művét említik. A legtöbb művel Jókai (10 mű) és Ponson du Terrail (5 mű) szerepelt. Rajtuk kívül 1–2 Auerbach, Beöthy Zsolt, Berzelly Jenő, Cherbuliez, Degré Alajos, Daudet, a két Dumas, Gaborieau, Jósika, Paul de Kock, Kvassay Ede, Madarassy Klotild, Mark Twain, Prém József, Sauniere, Shakespeare (a Hamlettel), Sue, Szabó Richard, Táncsics Mihály, Toldy István és Verne említetik. A napló szövegéből kiderül, hogy a műveket együtt olvasták (pontosabban: felolvasták egymásnak), tehát nem lehet elkülöníteni a férj, illetve a feleség érdeklődési körébe tartozó műveket. Olvasási szokásaik fontos összetevőjét jelentették az időszaki sajtótermékek – 32 magyar napi-, illetve hetilap, valamint 4 német nyelvűt neveznek meg; ezeket leggyakrabban a – szintén együtt látogatott – kávéházakban olvasták el, amelyek a nyilvános olvasás kulcsfontosságú intézményének tekinthetők; sajátos, hogy a könyvtárakat egyszer sem említik.

A könyv nemcsak olvasmányként, de egyre gyakrabban berendezési tárgyként is megjelenik a korszak közízlését alakítani kívánó szakírásokban. A korabeli közízlést legadekvátábban kifejező „ízlésnevelő” könyvek szerzőinek, pl. Wohl Jankának, Beniczky Irmának, illetve Faylné Hentaller Máriának a véleménye szerint két helyen képzelhető el könyv: a „komoly” művek a férfiszobában, a lakás díszéül is szolgáló albumok, díszkiadványok pedig a szalonban. Erre a korszakra alakul ki az a szokás, hogy a Biblia elkerül a lakás reprezentatív helyiségeiből, a teljességgel magánszférába tartozó hálószobában helyezik el. Tanulságos, hogy a könyvek szerepét Wohl Janka a következőkben látja:

„(...) a művészethez az otthonban tartoznak a k ö n y v e k és a l b u m o k is. Nem képzelhetünk el elegáns és lakályos salont néhány pompás illusztrált mű nélkül, mely az asztalokon elszórva nagyon élénkíti az egész kép hatását, s nagyban bizonyít a háziak műveltségéről és műérzékéről. Olyan könyvek, mint Göthe [sic] nőalakjai Kaulbachtól, Doré Bibliája vagy Dantéja, Engelbert Seibertz Faustja s ma-

²¹ Tevékenységéről l. DALMADY Sándor: *A Műbarátok Köre 25 éves története, 1890–1914*. Bp. 1915.

²² A jelentősebb magángyűjteményekről 1886-ban jelent meg forrásértékű kiadvány ennek adatai azonban nem az általános könyvgyűjtési tendenciákról adnak képet.

²³ Táncsics Eszter Táncsics Mihály leánya volt, Csorba Géza pedig jogász. Családi háttérük és iskoláztatásuk egyaránt igényesebb tartalmú könyvespolcot sejtetne....

²⁴ *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Bp. 1994. Széphalom Könyvműhely.

gyarúl az illusztrált Petőfi, Arany fényképekkel ellátott kiadása, a 'Leányvári boszorkány' gróf Zichy Gézától stb. ép annyira ékítenek, mint bármely más díszmű. A nappalit, férfiszobákat és boudoirt is nagyon ékítik a könyvek. Itt díszes szekrényekben vagy tékákon állanak, vagy pedig a falon függő faragott deszkákra helyezve, igen szép hatásúak. Mi a bekötést illeti, az ilyen ékítéshez használt művek legszebbek, ha régi könyvek mintájára, sötét bőrbe vagy vászonba kötöttek, kevés aranyozással. Rikító színekbe kötött könyvek nem tesznek jó hatást a falon.²⁵

A könyv tárggyá válása: berendezési tárgy, kultusztárgy, státusszimbólum szerepét egyaránt ellátja. Jellemző, hogy a könyv kulturális funkcióját nem tartalmazta, hanem formája szerint értelmezi, a könyvnek akkor van helye a lakásban, ha látványos, szemet gyönyörködtető. Jellemző az általa ajánlott művek tartalmi összetétele is: kizárólag klasszikusokat nevez meg, a „modern” irodalmat is egy tradicionális, nem túl eredeti, de arisztokrata szerzőjű lektűr képviseli.

Wohl Janka könyvét a módosabb polgárasszonyok számára írta, feltételezve a legalább 6–7 szobás lakást. Már beszél családi könyvtárakról, jelezve ezzel, hogy könyvgyűjtemény már az „átlagpolgároknál” is található. Igaz, tartalmi összetétele más, mint a korábban megszokott nagy magángyűjtemények esetében, de külsőségeiben, berendezésében a szerzőt jól érezhetően a reprezentatív könyvtártermek inspirálták:

„(...) a könyvtár némely háznál egyszersmind a férfi dolgozó-szobája is, s ez esetben bútorzata némi hasonlatossággal bír a férfiszobában leírtakkal²⁶, csakhogy persze a falak nagy része könyvtartókkal vannak befedve. A tulajdonképpeni könyvtár azonban, mely csakis e célra rendeztetett be, egészen más elrendezést mutat. A magasan deszkázott falak sötétvörös kárpittal vannak bevonva, mely ugyan nagyrészt láthatatlanná válik a könyvtartók által, melyek befedik, azonban mégis érvényre jut, midőn a könyvtartók tetején sűrűn felállított fehér mellszobroknak előnyös háttérül szolgál. Az ablakok és könyvek előtt sötétkék szőrfüggönyök, melyek szét- és összehúzhatók. Portiéreik nehéz szőnyegekből. Ha a felső könyvsorok nem érhetők el, könnyen összehajtható hágcsó van az egyik sarokba támasztva, mely, úgy mint a többi bútor is, mahagoni fából készült. A szoba közepén álló hosszú asztal fiókokkal bír, melyek képtárczákat, herbariumokat, lepke- kő-, kagyló- és czímergyűjteményeket tartalmaznak. A kandalló előtt és különben is elszórva nagy kényelmes sötétkék ripsszel bevont zsölyeszékek. Egy asztalon az ablak mellett tellurium, az ablakok között aquarium, az üres falközökben földabroszok.”²⁷

Mai szemmel nézve feltűnő, hogy a könyvtárszoba egyik legfontosabb eleméről, a világítótestekről nem beszél – ez adódhat a fényviszonyok elhanyagolhatónak tartásából, de abból is, hogy a könyvtárnak nem a funkcionális oldalát látta-láttatta, hanem jól érezhetően a reprezentatívát. A sötétkék és vörös kár-

²⁵ [WOHL Janka]: *Az otthon*. Bp. 1882. 59–60.

²⁶ A férfiszoba berendezése főleg a dohányzóasztalból és a hozzá tartozó – rendszerint bőr – ülőgarnitúrából, az alaphütorként megjelenő íróasztalból, pihenésre szolgáló díványból vagy pam-lagból valamint kissekreényből állt. Ajánlott díszítőeleme a fegyver- vagy a pipagyűjtemény is. Részletesen erről *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Bp. MTA Történettudományi Int., 1992.

²⁷ [WOHL, Janka]: *i. m.* 191–192.

pitok, a bútor fája, a sötétítőfüggönyök jelenléte nem adekvát a könyvtárszobák feladataival. A szerző fényfelfogása annál inkább feltűnő, mert könyve többi részében, például a hálószoza vagy a dolgozószoba leírásakor többször is hangsúlyozza a jó megvilágítás szükségességét. Harmadik lehetőségként felmerül az is, hogy már általános volt a gázlámpa illetve a petróleumlámpa használata, de ezeket tűzvédelmi okokból nem vitték be könyvek közé; a régebbi gyertya és mécsvilágítás pedig még ezeknél is veszélyesebb lehetett; végül a rendkívül sötét függönyök a díszes kötéstáblákat védhették a kifakulástól. A könyves szoba berendezése adekvát volt a maquart-divattal; a túlszűfolttság, agyondíszítettség, a cirádás, sokvirágos, stílusirányokat keverő, kipárnázott-drapériázott helyiségek túlfűtött, fülledt hatást keltve a szecessziót előlegezték.

A könyvek iránti érdeklődés, s a könyvvásárlás növekvő tendenciái, a családi könyvtárak kialakításának igénye egyre szélesebb körökben jelentkezett – a könyvvásárlás, könyvkiválasztás és a könyvkezelés kultúrája pedig korántsem volt olyan szinten, mint azt a feltételeznénk. Példa erre szintén 1882-ből Beniczky Irma szalon-leírása is:

„A szalonban a külvilággal érintkezik a család, s itt tehát a háznak a legfényesebb oldalát kell mutatnia(...) dús dísz és kiállítás úgy szólván szükséges nem csak azért, hogy megmutassuk, miszerint a szalon a modern műveltség semleges színhelye, de annak bizonyítására is, hogy annak magaslatán áll [ti. a szalon és tulajdonosa] (...) díszkötésű könyvek, albumok az asztalokon, mappák, teli réz- és acélmetszetű képekkel, érdekes rajzokkal” kell, hogy kiegészítsék a berendezést²⁸ [kiemelés tőlünk].

A polgári családok házikönyvtárainak meglétéről, esetleg méretéről primer forrásként a különféle hagyatéki és gyámügyi eljárások során készített lakásjegyzékek tájékoztathatnak. Ezek a lajstromok a pusztá leírás szintjén vallanak a vonatkozó lakások lakóinak életkörülményeiről, tárgyi és ízlésbeli kultúrájukról, életmódjukról. Sajnos a könyveket nem különálló egységként tüntetik fel, hanem egy tételként, legfeljebb kötetszám megjelölésével közlik. Gyakran a hagyatéki leltár a könyveket nem is említi, ezek meglétét a bútorzat alapján feltételezhetjük csupán. A leltárak forrásszerű felhasználását tovább korlátozó tényező az is, hogy a fennmaradt leltárak jórészt a nagypolgári hagyatékokról készültek. Az viszont, hogy a leltárak tételeiket a vonatkozó lakások helyiségeinek rendjében sorolják fel, a lakáson belüli elhelyezésről ad ismereteket. Gyáni Gábor „Polgári otthon és enteriőr Budapesten” című tanulmányában²⁹ 12 belvárosi nagypolgár hagyatéki leltárát elemezte; ezek közül a legkorábbi 1875-ből származik, az utolsót 1914-ben készítették. A 12 leltár közül hat említ könyveket, a szalonban, illetve a dolgozószobaként funkcionáló úriszobában. Érdekes, hogy mindössze a könyveket külön nem említő Rakovszky-leltárban szerepelt

²⁸ BENICZKY Irma: *Művészet a házban*. Bp. 1882. 50–52.

²⁹ GYÁNI Gábor: *Polgári otthon és enteriőr Budapesten*. In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Összeáll. HANÁK Péter. Bp. MTA Tört. tud. Int., 1992. 27–60.

„könyvszekrény”-nek nevezett bútordarab, a szalonban; ez némileg ellentmondani látszik a korabeli lakberendezési tanácsadók ajánlásainak; mindenesetre sugallja, hogy a többi szalon egyik-másik üveges szekrényében is elhelyezhettek könyveket a nippel mellett. A külön könyvtárszoba lehetséges enteriőrjeként hadd idézzük a Saxlehner- lakásról készült leltár megfelelő részét:

- 3 keményfa faragott könyvtári szekrény üvegajtókkal
- 1 ülőgarnitúra: 1 dívány, 4 karosszék, 2 támlásszék, 1 hintaszék keleti szövettel
- 2 olvasóasztal keményfából
- 1 játszóasztal keményfából
- 1 házi gyógyszerári szekrény
- 500 kötet különféle tartalmú és kiállítású könyv.

Tehát a korra jellemző három, funkcionális szférára oszló lakásmodellnél a könyv a reprezentációs szférát jelentő szalonban, illetve férfi-szobában (amely általában dolgozószoba is) helyeztetik el, a látványát emelő könyvszekrényekben, illetve vitrinekben, esetleg „hanyagul odavetve” a szalonok asztalain, mint éppen olvasott mű. A reprezentációra alkalmassá a könyveket a díszes kiállítás, illetve a sorozatok egységes, összesimuló kiállítása, összhangja tette. Ez egyben a könyv bútor, berendezési tárgy szerepét is erősítette, a könyv légkörteremtő funkcióját hangsúlyozva.

Valószínűleg reális társadalmi igényt igyekezett kielégíteni Mocsáry Miklós, mikor 1899-ben szükségesnek látta megjelentetni *Hogyan bánjunk könyveinkkel?* című könyvecskéjét; ebben röviden, közérthetően összefoglalta azokat az alapvető tudnivalókat, amelyek egy nivós, nemcsak formája, de tartalma szerint is szemrevaló könyvtár összeállításához és kezeléséhez szükségesek. Kiadványa – stílszerűen – a „Hasznos könyvek” sorozatban jelent meg, 10kr-os egységáron; sajnos a megjelentetett és eladott példányszámról nincsenek adataink. Wohl Janka jó szándékú, de csak a külső néző és kissé naiv útmutatása után Mocsáry szakszerű ismertetése megérdemli, hogy idézzük néhány gondolatát:

„Könyveket két szempontból szokás vásárolni: 1. hogy tartalmukat megismerjük, 2. kiállításukért. Legcélszerűbb, ha a könyvvételnél mindkettőre egyenlően tekintettel vagyunk, mert egyik vagy másik szempont túlságos figyelembe vétele szélsőségekhez vezet. Így ha csupán a kiállításra nézünk, könnyen a bibliofil vagy bibliomán hajlamok erősödnek meg bennünk; az előbbi kifejezetten költséges, az utóbbi határozottan káros. Viszont a könyvet csupán tartalmaért venni téves nézet lenne, mivel épp oly szolgálatot tenne egy litografált jegyzet is, és az emberekben a könyvek iránti előszeretet ki nem fejlődne, mi hatásaiban az irodalmi viszonyokra is gátlólag hatna.”³⁰

A könyvek gyűjtésének alapja a tudatosság és az átgondoltság lehet:

„(...) jó könyvek ismerete díszünkre válik, ezért tanultaknál kell utána járnunk, a könyvkereskedéseket havonta legalább kétszer meglátogatnunk, és a könyvtárakról

³⁰ MOCSÁRY Miklós: *Hogyan bánjunk könyveinkkel?* Ungvár, 1899. 1–2.

megjelent jó jegyzékeket is olvasnunk...³¹ „csak jó szerzőtől vegyünk és lehetőleg a leginkább kitűnt munkáját és inkább több szerzőtől egyet-egyet, mint egytől többet. Evvel aztán elérjük, hogy ismereteink minden irányban szélesbednek... Nem eléggé ajánlható (különösen, ha még ismeretlen szerzővel van dolgunk), a kiadó személyét, üzleti hírnevét is a vételnél számításba vennünk, hacsak rossz vételt nem akarunk csinálni...³²

A könyvválasztás formai szempontjai egyben a szerző szép könyvről vallott nézeteit is megmutatják:

„Példányválasztásnál a következőkre kell ügyelni:

1. Hogy a példány felvágatlan, teljesen érintetlen legyen,
 2. hogy a margó széles legyen, és a sorok közötti távolság, valamint a betűk nagysága összhangzásban legyen a könyv alakjával,
 3. sehol ne legyen bemocskolva,
 4. a papír fénylő, fehér, s semmiesetre se legyen durva. Értékesebb a velin vagy merített papír. Arra is kell ügyelni, hogy a vízjegyek meglegyenek.
 5. ha van kritikai kiadás, úgy ez veendő.
 6. A rossz, apró nyomtatású, bár olcsóbb könyv általában véve megvétellel nem ajánlható.
 7. Ha a könyv illusztrálva van, akkor a lenyomatok tisztaságára is ügyelni kell.
- Általában az a példány választandó, melynél a levelek fordítás alkalmával nem zörögnek.³³

A könyvek elhelyezéséről a már idézett tanácsadók gondolatai ismétlődnek, de kiegészülnek a gyakorlatiasabb tanácsokkal is (különösen szívet melengető, hogy a könyvek tematikus csoportosításának is szentel egy fejezetet – ezt most terjedelmi okokból nem idézzük):

„Külön könyvtárhelyiséggel csak nagy könyvtárak rendelkezhetnek, magánosok legcélszerűbben dolgozó szobájukban állíthatják fel könyvtárukat, ha ez elegendő száraz és világos és télen át is fűtött (...) Ha célszerűségein kívül a csinosagra és biztonságra is súlyt fektetünk, e célra alkalmasabb a könyvszekrény (...) Az elzárható könyvszekrények azért alkalmasabbak, mivel a por nem lepi el a könyveket olyan könnyen. Lehetőleg minden szaknak külön könyvszekrény szükséges (...) Hogy a kötések színe meg ne fakuljon, az üvegajtón belül függőnyt is alkalmazhatunk. Hetenként egyszer célszerű kiporolni a szekrény belsejét, és évente legalább egyszer minden egyest megvizsgálni, gondosan letörölni (...). Végül ajánlhatjuk mindenkinek, hogy nyomassa rá könyveire a következő jelmondást, ha könyvtára állandóságába vetett hitét nem akarja veszíteni, hogy SUUM, NEQUE AMICOS.³⁴

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy korszakunkban a magánosok könyvvásárlásainál elválik a reprezentáció, illetve az olvasás célja; megveszik a drága, látványos díszműveket, de a lektűröket olvassák, ez utóbbiakat gyakran nem is veszik meg, csupán a kölcsönkönyvtárakból szerzik be.

³¹ MOCSÁRY M.: *i. m.* 8.

³² MOCSÁRY M.: *i. m.* 9.

³³ MOCSÁRY M.: *i. m.* 10–11.

³⁴ MOCSÁRY M.: *i. m.* 34–36.

Az olvasóközönség korabeli megítélésénél a kortársi nézőpont kissé torzító hatása érezhető: feladatuknak megfelelően bírálják az olvasókat, ízlésüket fejleszteni kívánva, s a számos, kétségkívül negatív sajátosság lajstromba vétele során elfeledkeznek a kétségtelen eredményekről: arról, hogy a társadalom széles rétegei számára lett elérhetővé az irodalom, hogy a könyvek iránti igény minden rétegben jelentkezik, s az olvasás egyre több ember számára válik mindennapi, természetes tevékenységgé, így a könyv mindennapi munkaeszköz s a nemes szórakozás lehetőségét biztosító objektum lesz. Megfigyelhető az olvasói érdeklődés irányultságainak feltárása iránti egyre növekvő érdeklődés: már nemcsak az eladási mutatók alapján próbálnak tájékozódni, hanem modern felmérési módszerek alkalmazásával közvetlenül az olvasókat kérdezik meg.

A polgárosodás korának a könyvkultúra vonatkozásában számos egyéb érdekes területe van még, amelyeket kényszerűen mellőztünk. Új közönség, új irodalom, új könyvkép, új módszerek – s egészében új életérzés, melynek teljességre törekvő feltárására nem vállalkozhattunk. A kép további kiterjesztése, árnyalása a jövő feladata.

JULIANNA MOLNÁR – ZSUZSANNA VARJU

Die Rolle des Lesens und des Buches im Privatleben des Bürgertums im Zeitalter des Dualismus

Im Zeitalter des Dualismus bedeuteten die ökonomischen, kulturellen und existenziellen Veränderungen der Verbürgerlichung auch eine Veränderung der persönlichen und gesellschaftlichen Attitüde betreffend die Bücher.

Das Lesen wurde massenmässig, es entstanden die grossindustriellen Rahmen der Bücheredition, die vorläufige Zensur wurde abgeschafft und das Niveau der allgemeinen Kultur erhöhte sich bedeutend. Dadurch wurde das Lesen auch für die grossen Massen eine natürliche, tägliche Beschäftigung, und die Bücher wurden leicht erreichbare Requisiten des Alltagslebens.

Die bürgerlichen Mittelstände bildeten die Basis der Bücheredition und des Buchhandels. Schon seit den 1870-er Jahren ist es wahrnehmbar, dass das Interesse der literarischen Kreisen sich zur Untersuchung der Ansprüche des Lesepublikums wendet. Die Vermessungen erstreckten sich aber nicht zum Grosspublikum, sondern nur zu den aktiv Mitwirkenden im kulturellen Leben. Die erste Vermessung geschah im Jahre 1893. Nach den Erfahrungen der Buchhandlungen und der Leihbibliotheken kam der grösste Anteil der Lektüre von den leicht aufnehmbaren, überwiegend französischen und deutschen Lektüren aus, gegenüber den Ergebnissen der offiziellen Untersuchungen, die eine starke klassische Orientation widerspiegelten.

KÖZLEMÉNYEK

Aranka György és Pyber Benedek levélváltása. Aranka György és Pyber Benedek 1799-es levélváltása Baróti Szabó Dávidnak¹ köszönhető, akivel korábban Aranka már váltott néhány levelet. Az Erdélyben született Baróti Szabó Dávidot Aranka akár Erdélyből is ismerhette, hiszen hosszú pályafutása során két ízben is tanított Erdélyben (1763–64-ben Kolozsváron, 1770–71-ben pedig Nagyváradon), mégis valószínűbb, hogy inkább írásait ismerhette, amelyek a *Magyar Hírmondóban*, és a kassai *Magyar Museumban* láttak napvilágot. Aranka és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság irataiban először 1798 tavaszán fordult elő a neve. Aranka levélben kereste fel a távoli és bizonyos hírnévvel rendelkező honfitársát. Az időközben a tanítás terhéül megsza- badult Baróti Szabó Dávid az áprilisban keltezett levelet csak megkésve, júliusban kapja kézhez a Somogy megyei Vízváron. „Az Iskola-tanítástól egészen fel-szabadultam... Ha Isten egészsé- get ád, ezután jobban érkezem a' Magyar Litteratúrára...” – írta megkönnyebbülten az általunk mindmáig elsőnek ismert levelében.² Nyilván választ is kaphatott (ennek szövege ismeretlen), mert 1798. november 10-én Arankához címzett levelében³ azt közli, hogy: „Virten, a leg kedve- sebb emberemnél, Tek[intetes] Pyber Benedek úrnál fogom a telet tölteni...” A következő, de- cember 18-án keltezett levelében főleg nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott.

„Oh, ha tsak két három napig-is M[aros]Vásárhelyen lehetnék! bezzeg meghány- nók vetnök az Orthographiát, Grammatikát Prosodiát, 'sa't, élő nyelvvel. De ezt a' bé nem telendő jó kívánságok közli számlálhattuk. Engem is utol értek a' terhesebb üdök.⁴ 1739dikben születtem. Közel járunk egy máshoz. Mit írjak a' szép Elmék és Tudós Emberekről? Erre felé, azokon kívül, a ki jött munkájokból már az újság- levelek által-is igen ismérétesek, keveset tudok, a'ki a Magyar Literatúrában magát gyakorolná. T[ekintetes] Pyber Benedek Ur, midőn más foglalatosságai⁵ között reá érkezik, Seneca leveleit magyarra fordítgattya. Ez általam ezer köszöntést izen...”

Erre az üzenetre válaszolt Aranka György egy kelet nélküli, de még 1799-es – alább közlésre ke- rülő levélben. Kicsoda Pyber Benedek? Nem biztos, hogy 1799-ben Erdélyben ez teljesen világos.

¹ Baróti Szabó Dávid az Udvarhely megyei Baróton született 1739. április 10-én, és Virten halt meg nyolcvan éves korában 1819. november 22-én. Jezsuita, majd világi pap és tanár. Versekett írt, szótárt szerkesztett, Vergilius verseit fordította. Kazinczyval is levelezett. Tanított többek között Székesfehérváron, Egerben, Besztercebányán és Kassán is.

² A levél szövegét ÉDER Zoltán közölte (*Benkő József nyelvészeti munkássága*. Bp. 1978. 299–300.)

³ Az 1798. november 10-i és december 18-i Arankához írt levelét CSÜRY Bálint adta ki (ItK 1935. 54–58.)

⁴ Aranka és Baróti egy nemzedékhez tartozott. Mindketten nyolcvan évet éltek, Aranka két év- vel korábban született (1737) és két évvel korábban halt meg (1817).

⁵ Pyber Benedek Komárom megye főbírája volt.

Amennyit ekkoriban Aranka tudhat róla – tudniillik, hogy szabadidejében Seneca fordításával foglalkozik, és bizonyos hírnévvel rendelkező erdélyi honfitársát egész télen vendégül látja – elegendő arra, hogy felkeltse Aranka érdeklődését. Sőt az érdeklődését csak fokozhatta az, hogy a válaszlevelemből megtudta: a nyugdíjba került – most már elsősorban író Baróti Szabó Dávidot – nemcsak egy téli szakaszra, hanem hátralevő éveire szeretné a maga közelében tartani. Ez valóra is válik, Baróti enged a marasztalásnak, annál is inkább, mert az 1789. március 20-án elhunyt édesapának, Gyerkényi Pyber Ferencnek, az egykori Komárom megyei főjegyzőnek is szívesen látott vendége volt.⁶ Tollforgatók, papok, írástudók gyakori vendégei a virti tuskulánumnak, és az utazó, a környéken járó vagy ide hivatalos írók: Virág Benedek, Szemere Pál, Kulcsár István és mások szívesen térnek be a Komáromhoz viszonylag közel eső Virtre, ahol élénken és baráttan lehetett vitázni a magyar nyelv ügyeiről, prozódjáról, nyelvészetről, s a vendégfogadó Pyber Benedek – volt Baróti Szabó Dávid tanítvány, és az agg mester kellemes vitatkozó. 1819-ben halt meg a mester, hatvanöt éves korában, alig négy év múlva a tanítvány, Pyber Benedek. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* tisztos nekrológot közölt.⁷ A virti ház – írta a nekrológ – „a barátságának és a Magyar Nyelv virágoztatásának kedves lakhelye volt...”, „ahol az elhunyt minden Magyar Literátorhoz buzgó indulattal viseltetett, és a' magyar könyveket nemcsak betsülte, hanem költséggel is napfényre segítette...” „Nyelvünk Bajnokát, halhatatlan emlékezetű Baróthi Szabó Dávid Urat, változhatatlan szíves barátsággal holtáig Uri házában ápolgatta, és így annak a' gond nélkül való dolgozásra tsendes magánosságát szerzett...” Tudjuk: alkalmanként jelentős pénzzel támogatta könyvek megjelenését, tehát a bontakozó, küszködő magyar irodalom egyik ritka mecénását tisztelhetette benne.

Az 1799-es Aranka–Pyber levélváltásra nem a legkedvezőbb időben került sor. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság ügyeit – Aranka előző évi csendes visszavonulása után – mások intézik, vagy kellene intézzék, s amikor a helyzettel elégedetlenkedők Arankát szeretnék látni ismét a társaság élén, a remélt „újjászületés” vagy megpezsztülés mégsem következhet be: Bécsből leállítanak mindenféle összejövetelt, de még a legártatlanabb szervezkedést is.⁸ Pyber Benedek halálakor a nekrológ-író bizakodva tekintett a jövőbe: „Illy barátságos indulatú, egyenes lelkű, nyájas társalkodású Hazafit, és nyelvünk Kedvelőjét veszítettük tehát el Pyber Benedek Urban, kinek híre mind addig fenn marad, míg a Magyar Nyelvnek Árpád maradékainál bötse léssen.”

Aranka György levele Pyber Benedekhez

Tekintetes Ur,
Szép Elmék Baráttya!

Tudos Földim és jó Barátom T. Szabo Dávid Ur közelebbi Levelében jelentvén, hogy a Tek[intetes] Ur rolam Virten emlékezni méltoztatott: az illendőség Törvényéhez kívántam magamat szabni; és azt a Kegyesseget, ezen tisztelő ajánlással viszontagolni.

Tiszteletemnek zálogaúl ide zárom némely probátis gyenge Elmém játékainak: méltoztassék érdemeket nem a Vers Szerző Lélek mértékéből; hanem ajánlo Szolgájának a Tek[intetes] Ur Tiszteletére való készségből mérni. A ki igen különös Tisztelettel kíván lenni

A Tekintetes Urnak és Nagy Érdemeinek

alázatos Szolgája és Tisztelője
Aranka György

⁶ Tata-Tóvárosi Híradó 1888. július 28.

⁷ Hazai és Külföldi Tudósítások 1823. november 5.

⁸ Magyar Tudomány 1995. 9. sz. 1130–1136.

(Marosvásárhely, 1799.) + a kézíraton eredetileg hiányzott a pontos dátum megjelölése, idegen kézírással a levél keletkezésének színhelyéül tévesen Kolozsvár van megjelölve Marosvásárhely helyett.

Lelőhely: OSZK Kézirattár. Levelestár.

Pyber Benedek levele Aranka Györgyhöz

Virten 12dik Mar. 799.

Nagyságos Királyi Tanácsos Ur!
Szép Elmék Fénye!

Valamint nem reménlett, hogy Különös Tiszteletemre szolgált egy olly nagy érdemű, 's Szép Munkájirol ismérés Hazánk-Fiától, mint Nagyságod isméretlen létemre Betses Uri Levele által meg tiszteltetni. – A' leg háladatlanabbak közé szám-lálándó volnék, ha olly szives emlékezetét, a'mellyre magamot minden részről érdemetlennék vallom, a' leg méljebb Tiszteletemnek Jelentésével nem viszonyolnám. – S Bár Nagyságodnak kívánságát mindenekben megnyugtató Felelettel szolgálhat-nék! Melly Betsületemre, 's örömömre válna! Tudom 's minek előtte Szabónak irtt Uti Levelét olvastam volna, előre Képzelm magamban: hogy Nagyságod Seneca fordításában tett Probáimot Kivánná látni, annak folytatására ösztönözni. De vala-mint magam Nagyságoddal meg ismérem ezt a dítsőséges Munkának lenni, ugy arra erőtlenségemet mit tagadgyam? erősebb vállu, S nem egy ugy a Gazdaságba, 's má-sok Ügyének folytatásába be merült személy, mint én Kivántatnék arra. Studia secessum. Scribentisset otia poscunt. – Sokat hátrál e felett egészségtelen állapotom; 's ha eddig a' szelidebb Mussákkal szorosabb Kötésre nem léptem, tám Késő-is vol-na abba kapni, minekutánra magam-is a 4ik Keresztet minden óránn hátam meggé tészem. – Azt nem tagadom, hogy valamint Különös Gyönyörűségem üres óráimot a Könyvek olvasásában tölteni, ugy néhai dicső emlékezetű Pézelink⁹ ösztönzésére, 's magam mulatására próbálgattam holmit Senecabol magyarra ál-tal tenni. – De már akkor látván: hogy Sajtó alá méltó fordítása hic labor, hoc opus volna, minden a'féle gondolatot: hogy valaha világosságra botsássam, tökéletessen le tettem, 's azolta igen keveset vagy semmit sem fáradtam benne. – elvállik azonban, mire fordul koc-kám: Ki fejlődöm é Dolgaimból, vagy jobban beléjek bukok? – S attol fog fügni ná-lam Senecanak Magyarizatiója! – Senki miattam illy nemes Munkát félre ne tégyen. – én részemről nem tudom reá érkezek é, de ezen kivüls szívesen meg ismérem: hogy Külömben öltöztetnék Magyarba. – Hogy én-is Nagyságod Kedvét meg ne szegjem és mivel szerencsém vagyon Közelebről ismérkedni, tám nem helytelenül választottam például a' harmadik Levelét ugy a'mint ez előtt egy-nihány esztendő-kkel első kézzel öntöttem Magyarra. Magam által látom: hogy ha valahová, ide illik Horatius mondása: Limae Labor, et Mora: Hozzá toldom osztán az árvizek miatt töltött utolsó farsang napjaiban költöt enyelgésemet-is egy némelly Deák vers for-májára noha meg vallom: hogy ez illyenben soha nem gyakoroltam magam és hogy ez leg első próbám. – De mivel Szabó Barátom vett rá, mit álaltjam Nagyságoddal, mint utána nékem-is Barátommal közleni? – ugy sem fogja sok más olvasni. – Mínd az kettő távol vagyon az tökéletességnek azon pontjától, a'mellyre Nagyságodnak velem közöltt Szép versei fel hatottak. és jó-lehet, Kivált a' Pyberi Házról érdemün-kön kívül tsinált szép verseiért Nagyságodnak inkább örökös hál-adással tartozom,

⁹ Péczeli József (1750?–1792. dec. 4.): író, szerkesztő.

mintsem hogy azokat gyenge elmével rostálni merészeljem, azt az egyet még-is meg fogja engedni Nagyságod hogy ki tegyem: hogy én sem hiremet, sem nevemet sem vendégemnek nem akarom, hanem külön külön mind ezeket örökömnek. Gondolom: Nagyságod sem mondá más értelemben vendégemnek, mint azon vélekedésből: hogy T[ekintetes] Szabó Ur tsak a' telet fogja nálam tölteni, de de én más szándékkal vagyok, 's remélem, hogy Szabó Ur sem fogja állandó itt maradását tölteni meg tagadni. –tartozom én ezzel olly igazán néki mint nevelőmnek; mint Attyáimnak fiui engedelmességgel. Noha meg vallom: nem győzőm eléggé betsülni Anyai Nyelvünk mellett szünetlen hasznos fáradozásait, és vagy ezér Kész volnék érette mindenre; valamint Bizony minden Tudos Hazánk fiának kívánok szolgálni, a'hol tsak töllem kitelhető.–Ha a kegyes Egek egyszer Bihar Vármegyéből szekerem rudját bé fordítanak a' hegyes Erdélbe; melly sóhajtással Keresném fel Nagyságodat? addig-is méltotzassák azon egyenes jo Szívvel fogadni tellyes bizodalmu ki magyarázásomat, a'mellyel méltotzatott reá bátorítani, a' Ki alázatossággal ajánlott minden Tisztelettel holtomig vagyok

Nagyságodnak

alázatos Szolgája
Pyber Benedek

Lelőhely: Kolozsvár, volt Erdélyi Múzeum Levéltára

ENYEDI SÁNDOR

Első gyermeklapunk történetéhez. A folyóiratok vizsgálata során számos értékes és új adattal gazdagíthatjuk a neveléstörténeti szakirodalmat. Az első magyar ifjúsági folyóiratot a szakirodalom nagy vonalakban már megvizsgálta, azonban mindeddig kevés figyelmet fordított arra, hogy a különböző tárgyú cikkek milyen arányban fordulnak elő a lapban. Célunk, hogy a már meglevő adatokat, ismereteket összefoglaljuk, és a cikkek tartalmi elemzését, valamint bemutatását elkezdjük. A helyhiány nem teszi lehetővé a folyóirat színes repertoárján szereplő összes cikk bemutatását, ezért most csak arra törekszünk, hogy a *Magyar Gyermekebarát* című folyóiratról némi ízelítőt adjunk, ami esetleg részletesebb kutatás kiindulópontja is lehet majd.

A *Magyar Gyermekebarát* hetenként megjelenő folyóirat volt, első száma Kolozsvárott jelent meg 1843. január 3-án. A folyóirat 1844. december 31-én szűnt meg. Mindegyik száma 16 oldalból állt, és a szerkesztő minden félév végén tartalomjegyzéket készített. Az első magyar ifjúsági folyóiratot Szilágyi Ferenc szerkesztette. Szilágyi elsőségét azonban sokan megkérdőjelezték, Seelmann Károlyt tartva a magyar ifjúsági folyóirat-irodalom első nagy alakjának. Kristóf György 1938-ban megjelent cikkében¹ azonban rámutatott arra, hogy Seelmann csak lefordította a *Leipziger Wochenblatt für Kinder* című folyóirat első két évfolyamát, majd ezeket később kiadta egy kötetben². Seelmann Károly a *Wochenblattot* nem szó szerint fordította, hanem rövidítve, azért, hogy a költségeket a legteljesebb mértékig csökkenteni tudja. A könyvet Bánfinénak, az

¹ KRISTÓF György: *Az első magyar ifjúsági folyóirat.* = Magyar Paedagógia 1938. 218–223.

² SEELMANN Károly: *A jelesebb rendeken levő nevelők gyermekek jó móddal lehető tanítást sokra való Utmutatás vagy Gyermekek barátja.* Lipsai 1776 beli kiadás szerint németből magyarra fordítottat Seelmann Károly, Károlyfőhérvár Szabad Királyi Városának edgyik rendes Tanátossza által. Első rész. Kolozsvárott és Szebenben. Nyomtatott Hochmeister Márton Tsász. Kir. Dicast. Priv. Könyvnyomtató, 794.

erdélyi gubernátor feleségének dedikálta, aki maga bízta meg Seelmannat a folyóirat lefordításával. Tehát, mivel Seelmann Károly műve csak németből való fordítás, amit rövidítve, könyv formájában adott ki, ezért tekinthetjük a Szilágyi által szerkesztett folyóiratot az első magyar ifjúsági folyóiratnak.

Szilágyi Ferenc 1797. április 14-én született Kolozsvárott. Tanulmányait is szülővárosában végezte, ezután nevelő lett, és tanítói állásban költészetet tanított. Bécsbe, majd Genfbe ment tanulni, és a kolozsvári egyetemen lett tanár. Nemcsak a *Magyar Gyermekbarátot* szerkesztette két évig, ezen kívül az 1841. január 5-én indult *Múlt és Jelen* és a *Hon és Külföld* című folyóiratok szerkesztője is volt. A *Múlt és Jelen* politikai lap volt, a *Hon és Külföld* pedig leginkább irodalmi és tudományos folyóirat. Szilágyi az évek múlásával egyre inkább népszerűtlenebb lett, egy idő után már csak 200 előfizetővel rendelkezett. Kolozsvári tanári állását 1848-ban vesztette el aulikus politikai nézetei miatt. Elmenekült Erdélyből, és a *Magyar Hírlap*³ című újságot indította meg, amit egészen 1852-ig szerkesztett. 1857 és 1861 között középiskolai főfelügyelőként működött. 1862-től haláláig (1876) tudományos munkásságának élt.

Érdeesség, hogy munkatársak hiányában a *Magyar Gyermekbarát* folyóiratban valamennyi cikket feltehetően maga Szilágyi írta. A kor szokásainak megfelelően a szerzők nem tüntették fel nevüket tanulmányuk végén, így a tényleges azonosítás lehetetlen.

A folyóirat programját a szerkesztő a gyermekekhez és a szülőkhöz intézi:

„E magyar fiú és leánygyermek számára közrebocsájtott folyóirat célja szívét nemesítő, értelmet fejlesztő, ébresztő, gyönyörködtetve oktató olvasást adni kezükbe. A folyóirat anyaga általjában erkölcs, historia, földleírás és természet köréből lesz véve.”⁴

A *Magyar Gyermekbarátban* megjelent cikkek leginkább erkölcsi mondanivalót hordoznak, ezen kívül találunk közöttük természettudományi, illetve történelmi tárgyúakat is. A történelmi tárgyú cikkek közül kiemelkednek a magyar, s elsősorban az erdélyi történelemmel foglalkozó cikkek. Azonban a szerző nem hanyagolja el a külföldi történelmet sem, azt kiemelkedő személyiségeken keresztül mutatja be. Általában minden szám végén olvasható egy-egy rejtély (rejtvény), amire a szerkesztő megoldást várt, és esetleg egy-egy bölcs mondás, illetve erkölcsi tanulság. A cikkek ilyen arányú szerepeltetéséből az a következtetés vonható le, hogy az író tudatosan törekedett az ifjúság erkölcsi nevelésére.

A folyóiratban a cikkek címe pontosan utal a tartalomra, ezzel is megkönnyítve a gyermekek számára a tájékozódást. A címek általában tömörek és rövidke. Érdeességképpen csak megemlítenénk egy-egy cikknek a címét, így ezzel is bizonyíthatjuk előbbi állításunkat. Az erkölcsi mondanivalót hordozó cikkek közül ki lehet emelni például a hazaszeretetről való oktatást⁵, a „Jó tét és halála”⁶, az „Anyai szeretet”⁷, a „Szülék iránti szeretet szép példája”⁸ című olvasmányokat. Különösen érdekes, hogy a szerző(k) a cikkekben keverik a különböző szempontú tanításokat, ezzel is színesebbé téve az olvasmányokat. Ez jelenik meg az összes erkölcsi tárgyú tanításban, ahogy már az előbbieken említettük, így az író az élet lehetőleg gyermekközeli példáin keresztül

³ A korszak sajtójáról a legjelentősebb összefoglalás: *A magyar sajtó története I.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979.

⁴ Az idézetet közli: KRISTÓF György: *Az első magyar ifjúsági folyóirat.* = Magyar Paedagógia 1938. 221.

⁵ *A hazaszeretetről.* = Magyar Gyermekbarát 1844. jan. 1.

⁶ *A jó tét és halála.* = Magyar Gyermekbarát 1844. ápr. 23.

⁷ *Anyai szeretet.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 6.

⁸ *A szülék iránti szeretet szép példája.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 6.

tanít. Ezt láthatjuk például a „Barackok” című történetben⁹ is, ahol az alaptörténet igen egyszerű és hétköznapi. A középpontban három testvér van, akik kapnak egy-egy barackot, és az olvasmány azt vizsgálja, hogy melyikük használja fel a legjobban a saját barackját. A történet úgy kezdődik, mint egy reális mese, ám túlságosan tanítói jellege nem teszi a gyermek számára lehetővé, hogy mint a tényleges mesékben belehelyezkedjen a főhősök szerepébe, s ő maga is velük együtt gondolkodjon és döntsön. Ez a jellemvonás érvényes majdnem az összes olvasmányra is. Igaz, hogy mindenki számára érthető helyzetekből indul ki, de a nevelői szándékot túlságosan közvetlenül alkalmazza, néhol már-már tudományos fejtegetéseket alkalmaz a szerkesztő.

Fontos kiemelni azt, hogy az újságban szereplő történetek pszichológiai szempontból teljesen alkalmazkodnak a gyermek korához, hiszen ahogy megfigyelhetjük, a történetek nem tartalmaznak már csodás, illetve varázslatos elemeket, csak reális helyzeteket.

Történelmi tárgyú cikkeket is elég nagy számmal találhatunk, azonban ezek mennyiségileg meg sem közelítik az etikai tárgyú olvasmányok számát. Ide sorolható például az I. Andrásról és I. Béláról¹⁰, a nándorfehérvári győzelemről¹¹ szóló cikk. Érdekesen ötvözi a szerző az etikai nevelést a történelmi oktatással az igazságszeretetről szóló cikkében¹², amiben Nagy Sándor történelmi alakjából és tetteiből indul ki, s mutat be egy fontos értéket. Ezt a fontos jelenséget már Rousseau *Emil*jében is megfigyelhetjük. Rousseau is hangsúlyozza azt, hogy az erkölcsi nevelés akkor a leginkább célravezető, amikor életközeli helyzetekben zajlik és a másik módja pedig az, amikor a gyermek nagy történelmi személyiségek életútjairól, illetve tetteiről olvas. A melegről és a hidegről szóló tanításban¹³ keveredik a fizikai, kémiai illetve pszichológiai megközelítés.

A természettudományi tárgyú cikkek sorába sorolandók például az angolnáról¹⁴, a vámpírról¹⁵, a jácintról¹⁶, a vörösbegyőről¹⁷ szóló tanulmányok. Indokolt a tanulmány elnevezés, mert ezek az írások kimerítő részletességűek, s gyakran egész adathalmazzal szolgálnak az adott élőlényről.

Nyelvezetére az egyszerű nyelvhasználat a jellemző. A szerző a lehető legegyszerűbb szavakat és kifejezéseket használja, hogy így tegye minél érthetőbbé a többnyire erkölcsi mondanivalót tartalmazó cikkeit. Azonban később az egyszerű nyelvezet ellenére is túlságosan tudományossá válnak a cikkek. Tehát stílus tekintetében a szerző keveri a tudományos és a népszerű stílust, és a cikkek olvasása során megfigyelhető, hogy egyre inkább a tudományos stílus válik általánossá. Szilágyi a folyóirat indulásakor még törekedett arra, hogy minden száma színes és érdekes legyen, s e törekvés megvalósítása egyre inkább háttérbe szorult. Ha azonban a számokat nemcsak önmagukban, hanem például a féléves repertoárt vizsgáljuk, abban az esetben helyénvaló az a kijelentésünk, hogy a lap a cikkeknek színes változatosságát vonultatta fel.

Szilágyi cikkei a fiataloknak nehezkesebbek voltak, mert gyakran felnőtteknek szóló tudományos-szággal íródtak. Ugyanakkor észre kell venni azt az igyekezetet is, amire Szilágyi törekedett, ám nem tudott mindig tudatosan megvalósítani. Az induló lap első számai meglepően színesek és változatos témájúak voltak. De a számok szerkesztése nem volt egyenletes. Van olyan szám, amikor egyetlen egy történet jelenik meg az egész újságban, vagy egy-egy történet nem fejeződik be egy számon belül, hanem azt a szerző folytatásokban közli, esetleg egy sokkal későbbi szám-

⁹ *A barackok.* = Magyar Gyermekbarát 1844. márc. 26.

¹⁰ *I. András és I. Béla.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 6.

¹¹ *A nándorfehérvári győzelem 1440-ben.* = Magyar Gyermekbarát 1844. ápr. 2.

¹² *Igazságszeretetről.* = Magyar Gyermekbarát 1844. jan. 9.

¹³ *A melegség és a hidegség.* = Magyar Gyermekbarát 1844. márc. 19.

¹⁴ *Angolna.* = Magyar Gyermekbarát 1844. jan. 9.

¹⁵ *Vampyr.* = Magyar Gyermekbarát 1844. jan. 23.

¹⁶ *A jácint.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 27.

¹⁷ *A veresbég.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 27.

ban, mint önálló cikket adja közre. A szakirodalomban ismert az az álláspont, amely ezt az egyenetlen szerkesztői magatartást tartja a *Magyar Gyermeke* megszűnési okának.¹⁸

Ehhez vizsgáljuk meg röviden az 1844-es év 1. félévének számait. Ez tehát a legutolsó évknek az első féléve. A cikkek a következőképpen alakulnak: Az első négy, januári számban felváltva találhatunk természettudományi, erkölcsi és történelmi tárgyú cikkeket. Az ötödik szám (I. 30.) azonban csak egy cikket tartalmaz, „A perzsák története” címmel. Az ezt követő két szám (II. 6., 13.) megint sokféle témájú. A február 20-i szám egyetlen egy cikket tartalmaz, címe: „Nemes és polgár”. A következő négy szám (II. 27., III. 5., 12., 19.) megint többféle cikket tartalmaz, azonban itt a választék és a szóródás már nem olyan sokszínű. A március 26-i és az április 2-i cikkek kiemelkednek a többi közül, mert a 26-i öt cikke közül négy erkölcsi és egy történelmi tárgyú, a 2-i négy cikke közül egy történelmi és három erkölcsi tárgyú. A következő szám (IV. 9.) két történelmi és egy erkölcsi témakörű cikket tartalmaz, majd az április 16-i három erkölcsi, egy vallásos és egy természettudományi cikket közöl. Az ezeket követő nyolc utolsó számban megint nem olyan változatosak a cikkek, és ezekben a számokban egyenként már csak két-három cikk található. A nyolc szám összesen tíz erkölcsi, hét történelmi, négy természettudományi cikket tartalmaz, valamint egy mesét. Ezeken kívül majdnem mindegyik szám közölt rejtvényt, bölcs mondásokat vagy gondolatokat.

Tehát az állítás, hogy a lap előfizető-táborának csökkenése, majd később az újság megszűnése az idő múltával egyre inkább hanyatló szerkesztői munka következménye, nem teljesen megalapozott¹⁹. Az erkölcsi témájú olvasmányok általában közvetlen tanító jellegűek, mintegy tanulmányserűek, de ugyanakkor teljesen mindennapi példákon keresztül magyaráznak. Mint már említettük, ezek a cikkek nem pusztán erkölcsiek, hanem keverednek benne a filozófiai és vallási megközelítések is, ezért témájukat tekintve, nem választhatók el a cikkek teljes mértékben egymástól.

A folyóirat elemzésénél mindenképpen ki kell emelni Szilágyi Ferenc munkásságának hagyományteremtő jellegét. Lapja a kor szellemének megfelelően ismereteket terjesztett, nevelt és tanított. Úttörő volt a maga műfajában.

KERESZTY ORSOLYA

Gombos János, a kávéházi könyvkereskedő. „A könyvet nem veszik, hanem eladják”. Ez volt Magyarországon a kiadók „aranymondata” az 1945 előtti korszakban. Cikkek, tanulmányok egész sora foglalkozott az író kiszolgáltatott helyzetével: nálunk a könyvet megírni nem kifizetődő, kiadni és terjeszteni annál inkább. Elek Artúr felháborodva közli a tényt, hogy a kiadók az előfizetett könyv bolti árának 26%-át engedik át jutalékul az előfizetést megszerző ügynököknek, míg az író legfeljebb a 10%-át kapja meg.¹ És a rabat (a jutalék) a későbbiekben sem csökkent, inkább nőtt: meghaladta a 30%-ot is, bizonyos esetekben pedig akár 40% is lehetett. Nem is csodálhatjuk, hogy az írók némelyike megpróbálkozott a könyvterjesztői szakmával. Egyebek közt Nagy Lajos is könyvesboltot nyitott. József Attila viszont – egy visszaemlékezés szerint² – a könyvtügy-
női munkát próbálta ki.

¹⁸ Az álláspontot KRISTÓF György képviseli *Az első magyar ifjúsági folyóirat* című munkájában. = Magyar Paedagógia 1938. 222.

¹⁹ Az álláspontot KRISTÓF György képviseli *i. h.*

¹ ELEK Artúr: *A magyar író és kiadója*. = Nyugat 1913. I. 49.

² TERSÁNSZKY Józsi Jenő: *Nagy árnyakról bizalmasan*. In: *Tersánszky Józsi Jenő válogatott művei*. Bp. 1978. 1130–1135.

A könyvekkel házaló ügynök megszokott figura volt azokban az időkben. Passuth László így ír róluk az önéletrajzában:

„Minden hivatalnak, érdeklődőnek, környéknek megvolt a maga könyvesbácsija, aki legtöbbször hóna alatt, lihegve cipelte az újdonságokat... Egy tömzsi, quasimodós bácsi járt évtizedekig hivatalomba. Szerettem, amikor beavatott mosollyal oda-somfordált, nyáron is, aszott prémgalléros kabátjában, s féloldalt hajolva mondta D. bácsi, hogy kitűnő „jogi” könyveket hozott: ezek alatt ő persze krimiket értett, mi detektívregénynek ismertük.”³

József Attila is egy hasonló ügynököt állított példaként maga elé.

„Gombosnak hívták ezt az embert. Könyvekkel házalt kávéházakban, sőt mulatókban és hivatalokban is. Arra a kényelmességre alapította létfenntartását, ami nehezebben visz be olvasót könyvesboltba, mintha kezébe nyomják az olvasmányt olyan helyen, ahová üdülni, szórakozni jár.”⁴

Gombos valamikor a századforduló után kezdte meg pályáját. Kezdetben talán valamelyik nagyobb cég ügynöke volt – erre nincs adat – később azonban önállósította magát. Mondhatni bolt nélküli könyvesboltos volt. Szini Gyula írja egy levelében Tevan Andornak:

„... Gombos János (könyvkolportőr, lakik: VIII. ker. Víg utca 22. II/21.) általam kérde, hogy kaphatna-e könyvemből száz példányt kávéházakban, hivatalokban stb. való eladásra és mily feltételekkel? Az illető működését már hosszabb idő óta figyelemmel kísérem és úgy látom, hogy különösen kávéházakban ügyesen tudja elhelyezni a könyveket. Vannak könyvei a Légrády Testvérektől, Dick Manótól stb. Egyelőre száz példányt venne át fele árban, vagy nem sokkal többet és siker esetén többet. A Tevan könyvtár egyéb füzeteit is árusítaná...”⁵

Gombosnak, mint általában az ügynököknek, meghatározott területe volt, amelyet rendszeresen bejárt, és ahol jól ismerték – és ő is mindenkit ismert. Láthattuk, hogy Passuth is bácsizta a saját ügynökét, ugyanígy Gombost is általában csak mint „Gombos bácsi”-t emlegetik a források. Nyilván a vevőkörével kialakított bensőséges kapcsolat is fontos volt számára az üzlet szempontjából.⁶ A gyér források alapján úgy tűnik, hogy körzete az Andrássy út volt (ő maga, mint láttuk Szini leveléből, a VIII. kerületben lakott, a Rákóczi téri vásárcsarnok mögött). Legtöbbször a Japán kávéház kapcsán említik, amely az Andrássy út 45. alatt volt, de az Oktogon kávéházban is gyakran megfordult, amely éjjel-nappal nyitva tartott, még a takarítás idejére sem zárt be. Tovább haladva a Városliget felé, az Andrássy út és a Szív utca sarkán lévő Fészek kávéház egyik törzsvendége, Tabi László szerint odáig még „Gombos bácsi a fáradhatatlan könyvárus sem vetődött el.”⁷

Árukészletét nem táskában hordta magával. „Gombos zsonglőri ügyességgel kabátja jobb szárnyának csücskét marokra fogta, és a hónaljáig könyvgarmadát szorított karja alá. A bal kezében tartotta az ajánlásra szánt műveket, vagy ha a raktár-karja elfáradt, akkor a másikba rakta át a

³ PASSUTH László: *Rézkor*. Bp. 1969. 311.

⁴ TERSÁNSZKY: *i. m.*

⁵ Szini Gyula levele Tevan Andorhoz. In: *Tevan Andor levelesládájából*. Bp. 1988. 311.

⁶ E sorok írója személyesen ismert egy újságárust, aki egy gyárat járt végig mindennap áruival. Megfigyelhető volt, hogy mintegy családtagként szerepelt, akivel – a vásárláson túl – el lehet beszélgetni, s aki egyfajta üdítő színfolt volt a dolgozók számára a hivatali munka során.

⁷ TABI László: *Fiatalkorom története*. In: *Uő: Életem és egyéb ügyeim*. Bp. 1982. 55.

könyvgarmadát.” – írja Tersánszky. Tabi szerint e célból olyan különleges zakót csináltatott magának, amelynek egyik szárnya jóval hosszabb volt a másiknál, s ebben felfogva tárolta volna áruját. Lehet, hogy volt ilyen ruhadarabja, de nem valószínű, hogy bevált volna: egy „karváltás” után furcsán nézhetett volna ki az egyik oldalon hosszabb szárnyú zakó. A fennmaradt fotón sem látszik ez a különleges kabát.

Tersánszky szerint Gombos, „ez a buta alak” nem értett az irodalomhoz:

„ajánlta Dante remekművét, ha arra akadt vevője, és Cronin társadalmi férceit és Frank Heller detektívregényeit. Gorkijt, Herczeg Ferencet, Brecht Háromgarasos regényét és Aquinói Tamás oktatásait. Üzleti elvét nyíltan ajánló eszköznek használta föl, hogy hát: – Ebből sokat adok el kérem! Ezt el kell olvasnia önnek is.”

Üzlete jól mehetett. Egy alkalommal húszezer pengőt loptak el tőle, amelyet a takarékpénztárba vitt, vagy onnan hozott. Persze nem tudhatjuk, hogy mennyi idő alatt sikerült összegyűjtenie ezt az összeget.

Gombos 1937-ben színpadi szerepet is vállalt. Az alakítással nem lehetett nehézsége, mert egy kávéházi könyvárust kellett alakítania. Ez a Belvárosi Színházban előadott „Kezdeté nyolckor, vége tizenegykor” című darabban történt, ahol is „három epizódfigurát nem színészek alakítanak, hanem a három figura eredeti modelljei – a pesti éjszakai élet három jellegzetes alakja” – írja a *Színházi Élet*: egy főpincér, egy rikkancs, és „Gombos bácsi a népszerű éjszakai könyvárus, aki harminc-negyven regénnyel hóna alatt járja végig a pesti kávéházakat”. A cikkíró túloz: legfeljebb 15–20 átlagos méretű könyv férhetett el a hóna alatt...

„Nappal lévén, Gombos bácsi ilyenkor otthon van. Tökéletesen modern, gyönyörűen berendezett lakásuk van Gomboséknak, ami tekintve azt, hogy a családfő a kultúra terjesztéséből él, igazán nagy szó. – Harminc éve csinálom már a mesterségem – meséli a kedves, tömzsi⁸ Gombos bácsi. Először nappal ügynököltem könyvekkel, aztán kitaláltam, hogy az emberek éjszaka nyugodtabbak, hozzáférhetőbbek. Tapasztalatom, hogy az igazán jó könyvet rengetegen veszik, nem igaz, hogy a ponyva az üzlet. Főleg magyar irodalmat árulok, rajongok érte! Én magam is mindent elolvasok, a kávéház foyterjében, ha pihenek egy-egy negyedórát, gyorsan fellelőzöm a könyvem... – Mi tetszett a legjobban az idén? – „A század asszonya”⁹ – felel azonnal, de sajnos még mindig nem olvastam végig. Mindig megvették közben a példányt – mondja, és talán nem is annyira panaszkodik, mint dicsekszik. Színpadi szereplését nem veszi komolyan. – Dehát mit meg nem tesz az ember a művész uraknak, mikor azok a legjobb vevőim! – sóhajt s az ajtóból utánam szól: – Aztán ha majd kell valami könyv, csak tessék szólni, nálam van hitel!”¹⁰

Tehát őt választotta mintaképül József Attila, amikor elhatározta, hogy megpróbálkozik a könyvügynöki mesterséggel. Hiszen a költő „tudásával, tájékozottságával áldást jelentene a tőle vásárló közönségre! És aztán, ha a soraik közül mégis akadna, aki tőle magától, József Attilától akar írást? Hát akkor közvetlenül szolgálhatja ki, ismerheti meg olvasótáborát...” – emlékezik Tersánszky a költő érveire.

Volt aki támogatatta, volt aki ellenezte a tervet. Mint később kiderült, ez utóbbiaknak volt igazuk. Törzskávéházában, a Japánban ketten vásároltak tőle könyvet. Egyik a barátja volt, a másik

⁸ Érdekes módon Passuth D. bácsija is „tömzsi” volt...

⁹ FÖLDI Mihály: *A század asszonya* című regénye 1936. novemberében jelent meg az Athenaeum kiadásában. Ára 4.80 P volt.

¹⁰ Színházi Élet 1937. márc. 21–27. 13. sz. 39.

pedig Kraszner, a kávéház tulajdonosa. „Attila makacszkodott, és kudarcát idegen kávéházban akarta kiköszörölni. Onnan szépszerével kitessékelték. Más változat szerint enyhébb fajta botrány keretében kivezették. Ezzel végződött a nagy költő üzletemberi kiruccanása.”¹¹

BÁLINT GÁBOR

A borítólapok sorsa könyvtárainkban. „Kedves vonása a magyar könyvkötőnek a borítéklapok iránt való ellenszenve. Első, legfontosabb dolga, hogy letépje, összegyűrje, eldobja. Akár művészi kiállítású a boríték, akármilyen szép, az neki mindegy. »Hiszen csak boríték az kérem; nem érdemes azt – a könyvvel együtt bekötöni!«, meg hogy: »hiszen kérem, belül is megvan a cím nyomtatva!«”¹

Ezek a szavak kerek kilencven évvel ezelőtt hangzottak el, s tartalmuk többszörösen is fájdalmas. Egyrészt, mert a megjelenést követő évtizedekre is érvényes, másrészt pedig azért, mert a könyveken kívül a hetilapokat és folyóiratokat is sújtották. Tapasztalatunk szerint a könyvkötői gyakorlat ez utóbbiakban, a periodikumok borítékainak az eldobása terén okozott pótolhatatlan veszteségeket. Hiszen a hetilapok és folyóiratok borítékjai nemcsak egyszerűen megismélték a kiadvány címét, hanem azon kívül számtalan olyan információt is tartalmaztak, melyeket azok nem ismételtek meg belsejükben.

Az elmúlt években végzett bibliográfusi munka tapasztalataira hivatkozva állítjuk, hogy a könyvtárainkban őrzött periodikumok közel kilencven százalékának sikerült ilyen módon a hozzájuk szervesen hozzátartozó borítólapjait „leválasztani” és megsemmisíteni.

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ennek következtében könyvtáraink valójában véve csonka példányokat, évfolyamokat tudtak csak megőrizni, s így az olvasók csupán hiányos dokumentumokat vehetnek kézbe. Az alábbi, figyelemfelkeltő írásunkban a periodikumoknak erre az elveszett, megsemmisített részeire szeretnénk felhívni a figyelmet – azoknak épségben megmaradt szórványszámoknak a példája nyomán, amelyeket gyűjteményeink esetlegesen megőriztek; és természetesen a lapoknak azon úgynevezett másodlagos közleményei híradásai alapján, amelyek a borítólapok leírásaira, változásaira vonatkoznak.

Kutatói túlbuzgalom lenne e négy oldalas „papírfecnik” siratása? Egyfajta szakmai ártalom, amely felesleges indulattal hiányolja a lapok „teljességét”? – Nem hisszük. Mert igaz ugyan, hogy a borítólap hordozta címeiket a belső címlapok is megisméltik (nemcsak a könyveken hanem az időszaki kiadványokon is), s az sem vitás, hogy e borítólapok egyben védtek a kiadványok belső részét, tehát másodlagos feladatot is elláttak. Ám mindennél fontosabb, hogy olyan ismereteket, adatokat is közöltek, amelyek lényegesek voltak. Tartalomjegyzékeket közöltek, a szerkesztők neveit, a kiadás helyét, címét, a megjelenés időpontját, a füzetek számozását stb. E tekintetben átvették a napilapok fejléceinek a szerepét is, amelynek információi a lap belsejében legtöbbször nem ismétlődtek meg. Továbbá szerkesztői üzeneteket közvetítettek, sokszor hirdetéseket is (amelyek elemzése például nem éréktelen következtetésekre indít); néha még vasúti menetrendeket is, amelyek időnként pótolhatatlan fogódzókát kínálnak. Arról nem is szólva, hogy e borítólapok idővel rajzos formában is utaltak a lapok belső tartalmára, s így esztétikailag is értéket képviselnek. Ha úgy tetszik: az alkalmazott grafika olyan – elveszett – tartományát testesítik meg, amely nélkül csonka művészettörténetünk.

Néhány esetben viszont az irodalomtörténet pótolhatatlan szövegforrásaivá válnak e lapok. Gondoljunk a *Pesti Divatlap* 1844-es évfolyamára, amelynek borítóin Petőfi Sándor szerkesztői

¹¹ TERSÁNSZKY: i. m.

¹ SZEMERE Leóna: *Könyvekről és egyebekről*. = Pesti Napló 1910. jan. 30. 37.

üzenetei olvashatók, vagy a *Szépirodalmi Figyelő* (1860–1862), majd utóda a *Koszorú* (1863–1865) évfolyamaira, amelyek borítólapjai Arany János szövegeit őrzik. Mindkét lap e „járulékos” vonatkozásaira csak nemrég figyeltek fel irodalomtörténészeink, s az esetlegesen fennmaradt kötetlen lappéldányok borítóiból szedegették össze e becses üzeneteket (amelyeknek mellesleg időnként szélesebb, esztétikai vonatkozásai is vannak).²

Végül ne hagyjuk ki a kérdés két anekdotikus vonatkozását sem, amelyek arról tanúskodnak, hogy a lapok egykori olvasói milyen figyelmesen vették szemügyre a könyvkötők által azok érdeketlennek tartott részeit. Az egyik történet arról szól, hogy a Vajda János szerkesztette *Nővilág* – más lapokhoz hasonlóan – hirdetéseket is közölt hátsó borítólapjain. Ám egyszer, a szerkesztő távolléte alatt – tapasztalatlan helyettese valamely emberbarát „titkos betegségek” (azaz a vérhajj) elleni hirdetését nyomatta az említett helyre. A hatás döbbenetes volt: a prüd előfizetők kétharmada küldte vissza, illetve mondta le Vajda amúgy sem nagy üzletnek számító kiadványát.³

A másik példa századunk közepéről való. A haladó gondolkodásáról ismert Czákó Ambró a húszas évek közepén Kanadába emigrált, majd egy évtized múlva megindította *Tárogató* című havi folyóiratát – „a kanadai magyarok okulására és szórakoztatására” (alcím). A címlapon természetesen megjelent a Tengerentúlra szakadtak nosztalgiáit megelevenítő kuruc tárogatózó alakja (Finta Sándor rajza), amely azonban nem keltett osztatlan elismerést. A folyóirat egyik olvasója levelet írt a szerkesztőnek, azzal, hogy nem találja a rajzon a kuruc vitézhez szervesen hozzátartozó sarkantyúkat. A vita a lap nyilvánossága előtt zajlott, s Finta a művész öntudatával védte meg álláspontját, amely szerint a lényeg nem a részletekben van, hanem abban, hogy a rajz a jelenség lényegét fejezze ki a művészet „élő erejével”. S a címlaprajz ennek maradéktalanul eleget is tett.⁴

Dolgozatunkban – a már jelzett körülmények miatt – nem vállalkozhatunk a magyar borítólapok történeti fejlődésének teljességre törő rajzolására. A hézagosan fennmaradt emlékek áttekintéséből viszont egyértelmű, hogy a borítólapok már folyóiratirodalmunk kezdeteiben megjelentek: ám ekkor még külsejük, jellegük meglehetősen egyszerűnek mondható. A *Magyar Museum* (1788–1789), a *Felső-Magyarországi Minerva* (1825–1836) vagy akár az *Életképek* (1844–1848) borítólapjai csak a címek megjelenítésére vállalkoztak. Látványukat legfeljebb néhány nyomdai/grafikai díszítőelem gazdagította. A szerkesztői üzenetek, a levelezés, a vidéki hírek csak a reformkorban jelentek meg rajtuk. Így például az *Életképek* teljességre törő tartalmi áttekintését már csak a borítólapokkal együtt tudjuk elképzelni, hiszen közleményeinek egy része a borítólapon folytatódott, illetve fejeződött be.

A figurális díszek, ismereteink szerint, először a címlapokon jelentek meg, így például Kármán József *Uránia* (1794–1795) című folyóiratában, amely a Parnasszus, a múzsák és Pallasz Athéné jelképeivel: ligetes tájjal, fáklával, borostyánnal, bagollyal, fuvalával jelezte tartalmának költőitudoományos jellegét. A rajzok és a kisebb motívumok ezt követően a reformkor elején jelentek meg a hetilapok féléves köteteinek borítólapjain. Az elsők között a *Pesti Divatlap* 1844-es két évnegyedének utólag nyomtatott lapjain – a budapesti Dunapart, a Lánchíd, illetve Nemzeti Múzeum képével és a művészetek: a színház, a festészet, a zene- és a tánc indázó virágdíszbe foglalt szignettjeivel.

Az egyes számok borítólapjai rajzos díszítése csak a forradalom utáni évtizedek során jelenik meg, bár – mint jeleztük – ezekről túlnyomórészt csak másodlagos forrásokból van tudomásunk. Egy visszaemlékezésből például megtudjuk, hogy a *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) címképének a

² Petőfi szerkesztői üzeneteit FEKETE Sándor dolgozta fel, *Petőfi a segédszerkesztő* (1958) című kötetében. Arany János üzeneteivel KOVÁCS Sándor Iván foglalkozott: *Az Arany-folyóiratok és feltáráruk további lehetőségei*. = Irodalomismeret 1992. máj., 1. sz. 38–43.

³ *Lapszemle*. = Figyelő 1874. máj. 17. 237.

⁴ *Vita a Tárogató címlapjáról*. = Tárogató (Winnipeg, Toronto) 1941. dec. 6. sz. 7–8.

kialakításában kezdetben Lotz Károly, majd utóbb Greguss János is részt vett.⁵ Egy másik cikk arról tudósít, hogy az *Ország-Világ* (1879–1938) szerkesztősége arra törekedett, hogy a lapot művészileg igényes borítólappal lássa el. Törekvései gyakorlatias momentumokat is tartalmaztak. A kialakított borítókat kétféle színben nyomatta, hogy ilyen módon hívja fel a figyelmet a jutalomképeket is tartalmazó füzetekre.⁶

Külön öröm, ha a kutató kezébe olyan sorozat példányai kerülnek, amelyek megőrizték az eredeti borítólappajkait, s nemcsak egy vagy két füzet esetében, hanem teljes évfolyamokon keresztül, amelyek során a borítók időnként megváltoznak, követve a közízlés módosulásait. Ilyen ritka cím a *Képes Folyóirat* (1887–1910), a *Vasárnapi Ujság* füzetes kiadásának egy példánya, amely évtizedeket átívelve szemlélteti a fenti változásokat. Megindulásakor borítója még reneszánsz díszítő motívumokkal zsúfolt keretben jelent meg – megjelenítve egyben Hungária, illetve a tudomány és a művészet női alakjait: a hozzájuk tartozó rekvizitumokkal: földgömbbel, lanttal, ecsettel, palettával, írószerszámmal és színészi maszkkal. A kilencvenes években e rajzot (Dörre Tivadar alkotását) felváltják a fotók. Minden egyes szám élére más és más felvétel reprodukciója kerül. – Majd a századvég ismét vált; megjelenik a színes grafika, a füzetek élén ismét állandó rajz: vörös színű lepelbe öltöztött és könyvet tartó, ábrándos női alak jegyzi a lapot. Ezt követően már a szín dominál a borítókon: 1901-ben a festészet és irodalom nemtőinek preraffaelita szellemű grafikája. 1905-ben már egy biedermeier stílusba megjelenített hölggyel szembesülünk – csokorral és a *Képes Folyóirattal* a kezében. Négy évvel később viszont már az impresszionista technika kerül előtérbe: a borítón egy lámpafényben pihenő (és a folyóiratot olvasó) családot láthatunk – háttérben a parlament és a Dunapart villódzó fényeivel. A *Képes Folyóirat* borítólappajainak változásait a klasszikus díszítőmunkától a fotón át az egyszerűbb, de színes technikáig – akár mércének is tekinthetjük. Ezzel a fejlődésvonallal találkozunk a többi lapokon is, mint például az *Új Idők* (1895–1949), vagy a *Tolnai Világlapja* (1901–1944) évfolyamain. Az *Új Idők* igényes szerkesztősége például induláskor Zichy Mihályhoz fordult (Szentpétervárra) azzal a kéréssel, hogy megtervezze állandó borítólapját.⁷ A mester tapintatosan elhárította a megkeresést, ám a megoldás nem sokáig váratott magára. Az igényről Justh Zsigmond angol barátja Rupert Bunny is tudomást szerzett – s hosszabb magyarországi tartózkodása során önként elvállalta megrajzolását.⁸ Könnyed és tetszetős, a nemzetközi gyakorlathoz is igazodó munkája olyan sikert aratott, hogy a szerkesztőség a századfordulót követően továbbra is egy „idegent”, az angol Walter Crane-t kérte fel a hetilap új címlapjának az elkészítésére.⁹ Talán nem felesleges megemlítenünk, hogy utóbb az *Új Idők* is haladt a korrall, és rajzos címlapjain megjelentek a fotók. A *Tolnai Világlapja* kezdetben változó borítólappal jelent meg a piacon. Szerkesztője azonban már 1905-ben az állandó címkép – és annak a magyar jelleget hangsúlyozó megformálása – mellett döntött. A lapot 1905. december 3-tól Verő László szobrászművész Hungária alakja díszítette.¹⁰ A tízes években ismét váltott a mozgékony szellemű Tolnai Simon: ő is áttért a színes technikára. Sőt 1913–1914-ben a borítólapra – külön felragasztva – felvitte a művészettörténet neves alkotásait; oly módon azonban, hogy onnan le is lehetett venni és bekeretezni.¹¹ (Mielőtt azonban meghatódnánk e közművelődési gesztustól, vegyük figyelembe, hogy ezekért a képekért a kiadónak nem kellett honoráriumot fizetni!)

⁵ *Czímképünkről.* = Vasárnapi Ujság 1876. jan. 2. 1. sz. 11.

⁶ VIRÁGH Géza, B.: *A mi jubileumunk.* = Ország-Világ. Jubiláris almanach. 1905. 1–11.

⁷ *Szerkesztőségünk üzenetei.* = Új Idők 1897. ápr. 18. 380.

⁸ *Új köntösben.* = Új Idők 1898. ápr. 10. 15. sz. 333.

⁹ *Walter Crane.* = Ujság (Kolozsvár) 1915. ápr. 6. 8–9.

¹⁰ *Új címlapunk.* = Tolnai Világlapja 1905. dec. 3. 49. sz. 1919.

¹¹ *Színes képeink.* = Tolnai Világlapja 1913. dec. 7. 1–2.

XIV. ÉVFOLYAM

20. FÜZET.

KÉPES FOLYÓIRAT

Szerkeszti

NAGY MIKLÓS

*

BUDAPEST, FRANKLIN-TÁRSULAT

Ára 60 fillér.

TARTALOM.

SZÖVEG.

A trógerkés házassága	438	Cougourdan Márton, a „Boldogasszony” hajó kapitányának utazásai és kalandjai. <i>Ira Monton</i>	473
A psichotesti kastély	436	Jenő (Merinos). — Francziából fordította Sárogyi Bella	473
A konopisti kastély	437	A karabélyosok kornétása. Rajz a kurecz-világból	482
Két Chotek	438	<i>Ira Langorth Géza</i>	482
Álmok. <i>Choteky Ir. Choteky Mária</i>	439	A magyar nyomdászok örvözlő irata	485
Peking és vidéke. <i>Ira Choteky Jenő</i>	441	A magyar történeti emlékek a párisi világkiállításán. <i>Dr. Szendrői János</i>	488
Az európaiak Kínájában. <i>Ira Choteky Jenő</i>	445	Magyar vadászati kiállítás Párisban	491
Képek Kínából	452	Irodalom és művészet	495
Forradalmi ligék Kínájában. <i>Hekthorn új művéből</i>	455	Sakkjáték	496
Nagy Ferencz, az új kereskedelemügyi államtitkár	456		
Benedek Ferencz	459		
Egyvölgy	460		
Vásárolt szívek. <i>Hecsey Ir. Mária</i>	461		

RAJZOK.

A budapesti könyv- és könyvnyomtatásipárk egyetemes kiállításához intézeti örvözlő irata a Gutenberg-fülső alkalmából. <i>K. Hirsch</i>	434	Nagy Ferencz, az új kereskedelemügyi államtitkár. <i>Koltz utáni fényképe után</i>	457
Choteky Zsófia grófné	434	Benedek Ferencz	459
Ferencz Ferdinánd főherceg	435	<i>Mária</i> <i>Dévid</i> „Vásárolt szívek” ezüst leírás	471
Reichstadt	436	ot <i>raja Gató</i> <i>Lajos</i>	471
A konopisti kastély	437	<i>Monton Jenő</i> „Cougourdan Márton”	482
A trógerkés neje szerdált leány korában barátai	439	hez öt kép	482
Képek Kínából	452	Magyar történeti emlékek a párisi világkiállításán	488
A kurecz-világ	482	A türosányi szoba a magyar piactéren az egyetemes kiállítás gyűjteményével. — XVI. századbeli dombró hűvös az esztendő kiállításából. — XVI. századbeli püspöki hercei kápolna	486
Vendégül látva Pekingben a követcsigák utazásában. — Hecsey Ir. Mária	461	A huszársága vonatkozó emléktárgyak. — Disznóvágás és fegyverek. — Disznóvágás a XVII. századbeli. — Elefántesetű nyereg a XV. századbeli. — Szecsek, kupa, bilikomok és ezüst tálcák az erdélyi teremben a XVI. és XVII. századbeli	487
A kínai nyomdászat. — A kínai császár, Kínai császár után. — <i>Ta-Hung-Cang</i> Kínai fénykép után	444	A görög-keleti egyházak kiállítás a párisi világkiállításán. — Az erdélyi szász egyház kiállítás	488
A nagy harang torony Pekingben. — Peking kapuja	445	Egyházi színek a XV—XVII. századbeli. — A magyar erdélyi kelyhek és szecsek a XVI. és XVII. századbeli	489
A kínai császár palota fényképe. — Peking térképe Budapest térképével összehasonlítva	446	Erdélyi zománcos ötvösövek. — Fegyvercsoporthoz a huszárságban. — XVI. századbeli disznóvágás a lovagteremben. — Páris és disznóvágás a XVI. és XVII. századbeli	490
Utazás Pekingbe a vasút kiépítése előtt. <i>Choteky Jenő</i>	447	Sakkjáték és esztendő a XV. századbeli	491
A világkiállítás alkalmából Pekingben. <i>Sikkesti II.</i>	448	Magyar vadászati kiállítás a párisi világkiállításán	491
A kínai obszervatórium	449	A szarvas és darvak csoportja. — Ágancsok	492
A kínai obszervatórium	450	Óriás medve, Hítköz kiállítás egy órák ellen. — Vadak viaskodása farkasokkal	493
Peking és Tien-csin vidékének térképe	451	Képtalányok	496
Masdomarins ágazat Dél-Kínában. — Baró Kottler	452		
Kiemelt ágazat a Kínában meggyilkolt német	453		
Tien-csin mulató-területe az európai városokban	454		
Tien-csin Kínai városok	455		

Közleményeink utánnyomása ellen tiltakozunk.

„A „Képes Folyóirat” előfizetői a „Politikai Újdonságok” című politikai és gazdasági heti lapot a „Világkrónika” című képes heti közlönyvel együtt félévre 4 korona kedvezményes áron, csupán a „Világkrónika” képes heti közlönyt pedig félévre 1 korona 60 fillérért rendelhetik meg.

Legolcsóbb újság a magyar nép számára a „Képes Néplap”, megjelen minden vasárnap egy íven, mulató és tanulságos tartalommal, s a hazai és külföldi politikát tárgyaló rendes rovattal. Előfizetési ára egész évre 4 korona 80 fillér, félévre 2 korona 40 fillér, negyedévre 1 korona 40 fillér. — Az előfizetések a „Képes Néplap” kiadó-hivatalához Budapest, Egyetem-utca 4. szám küldendők. — A gyűjtőknek egyszerre beküldött hat előfizető után ingyen példány jár.

XVIII. ÉVFOLYAM.

Főmunkatárs Mikszáth Kálmán.

24. FÜZET.

KÉPES FOLYÓIRAT

TARTALOM.

SZÖVEG.

Regénytár:

Keller Helén siket-néma-vak leány életrajza. Igaz történet. Az Amerikában megjelent angol eredetű kiadása. Dr. Bara György ...	753
Keller Helén újabb vizsgálja ...	756
Hegyek közül. Alakok és esetek. Irta Kollay Lajos ...	756
A bolygó. Költemény Josth Beldtől ...	759
Temetőben. Költemény Farkas Imrétől ...	759
Mese a gyémántról. Jaconum Mária Raczina költőnője. Spanyolból fordította Farkas Emil ...	759
Szövetkezeti világ Budapesten. Németh Józseftől ...	760
A nemzetközi szövetkezeti kongresszus ...	763
A nemzetközi szövetkezeti kongresszus kiállítása Budapesten ...	768
Baráth Ferencz ...	771
Az István főhercegnek nekrológja. Mikszáth Kálmántól ...	774
Jancsics Sándor ...	779

V. Murad szultán ...	779
A legelső magyar sztrájk ...	780
Madarász Viktor. Szemei Tamástól ...	782
Myra. Bertha Sándortól ...	784
Tátrai perspektívák. Irta Jeleni Ernő ...	790
Tátrafüredi képek ...	793
A Sárköt. Dr. Radó Jenőtől ...	798
Az országos tanszemmuzeum ...	800
Iparművészeti kiállítás Miskolcra ...	801
A veszprémi kiállítás ...	808
Kitömött mammut ...	808
Harostéri képek ...	810
Az Erzsébet-szanatórium egy éve. Szenczei Japostól ...	812
A Szent János-bogar mint iparcikk ...	813
Irodalom és művészet ...	815
Egyveleg ...	815
Sakkjáték ...	816

RAJZOK.

Rákóczi az ónodi országgyűlésen. Madarász Viktor festmény. (Művelődés) ...	755
Keller Helén Homeros szobra előtt ...	761
A magyar szövetkezeti ügy vezetőkai ...	764-767
Képek a nemzetközi szövetkezeti kiállításból (6 kép). Jolly Gyula festmény ...	764-767
A magyar gazdák vásárcsarnok-előtti szövetkezetek helyiségei a központi vásárcsarnokban (4 kép) ...	769-770
Baráth Ferencz ...	773
Az István főherceg-szálló épülete. Jolly Gyula festmény ...	773
Mikszáth Kálmán szerzője az István főherceg-szálló Mikszáth-szobájában. A 90-es évek eleje ...	776
Mirkovszky Géza falfestményei Mikszáth műveiből tett alakokkal az István főherceg-szálló Mikszáth-szobájában (2 kép). Jolly Gyula festmény ...	777
Jancsics Sándor. Világkép festmény után ...	779
V. Murad szultán ...	780
Madarász Viktor. Szemei festmény. 1893-ból ...	783
Madarász Viktor. Radó 1904. évi festménye ...	784
Madarász Viktor műveinek a Nemzeti Szalonban lévő kiállításából: Hunyadi László a ravatalon. — Zrínyi és Frangepán a fogadón ...	785

Zach Erzsébet ...	787
Myra ...	789
Képek Tátrafüredről: Beszél a «Salgalyi Dózsa-étterem» a helyszíni szülő házban. Fényes M. amatőr festője. — A szesz trónárka» gyermekével. — Isabella főhercegné hányatt az első-tátrafüredi templomba megy. — Károly király sinatör felvétele ...	793
A szesz trónárka és gyermekei Tátrafüreden (4 kép). Bergr Jenő amatőr festménye szerint ...	794-795
Gyermekmunkosság Tátrafüreden. Kőr István festménye ...	796
Hagyott kedvtelési zongora Tátrafüreden. Bergr Jenő amatőr festménye ...	797
Képek az országos tanszemmuzeumból (6 kép) ...	801-803
Képek a miskolci iparművészeti kiállításból (2 kép). Jeleni Ernő festménye után ...	805-806
A veszprémi kiállításból: A balatoni halászlé receptárának paviljonja. — A kiállítás tájkép. Jolly Gyula festménye ...	807
A rekonstruált mammutszobrát előlől nézve ...	808
A rekonstruált mammutszobrát előlől nézve. Kitömött mammut a szentpétervári akadémia Allattani múzeumában ...	809
Kurupathin táborának felépítése Liaojangban ...	810
Ojama japán táborának felépítése Liaojangban ...	811
Keptalanok ...	816

Közleményeink nyilvánosán ellen tiltakozunk.

A „Képes Folyóirat” nagy negyedrért lakban, félhavi füzetekben jelenik meg gazdag szépirodalmi és ismeretterjesztő tartalommal évenként több mint száznyolcvan íven, s több mint ezer képpel, és minden füzethez külön képmelléklettel.

A Képes Folyóirat füzetei előfizetés után is megrendelhetők és pedig:

egész évre (24 füzet) 14 korona 40 fillér | harmad évre (8 füzet) 4 korona 80 fillér
fél évre (12 füzet) 7 korona 20 fillér | negyed évre (6 füzet) 3 korona 60 fillér

A „Képes Folyóirat” előfizetői a „Politikai Újdonságok” című politikai és gazdasági heti lapot, melyhez mellékletül a „Világkronika” című képes heti közlöny jár, félre 4 korona kedvezményes áron, csupán a „Világkronika” képes heti közlönyt pedig félre 1 korona 60 fillért rendelhetik meg. A megrendelések a Franklin-Társulat kiadóhivatalához Budapest, IV., Egyetem-utca 4. sz. küldendők.

Szerkesztőség: IV., Kaplony-utca 9. * Kiadóhivatal: IV., Egyetem-utca 4.

A borítólap változásaival kapcsolatos az a körülmény is, hogy egyes lapok idővel beszámozták azokat, s ezt követően már nem lehetett őket eldobálni a kötetzeti munkák során. E változás következtében – amely azonban távolról sem tekinthető általánosnak – számos cím maradt ránk a maga teljességében. S e címek között érdemes megörökitenünk néhány kuriózumot. Az *Üstökös* című élclap (1858–1918) 1865-ben Jókai Mór humoros tárcaportréinak sorozatával tette izgalmassá közlésrendjét, amelyet Jankó János rajzai kísértek. 1880-tól az új szerkesztők felelevenítették ezt a hagyományt s a felnagyított portrékat 1882-től a címlapokra emelték ki. Így az 1883–1885-ös, majd az 1892-es és 1898-as évfolyamok címlapsorozata hangulatos galériában örökítette meg a kor szellemi elitjét – Linek Lajos, Jantyik Mátyás és Fischer Lipót rajzaiban. Utóbb az *Üstökös* borítólapjainak konkurenciája is akadt: Kiss József *A Hét* című hetilapja 1890–1924 között is átvette az *Üstökös* gyakorlatát; borítóit így akár a századforduló hírességeinek albumaként is felfoghatók.

A borítólap átváltozásainak tanulságos és élvezetes példáját kínálja a már korábban említett Czako Ambró lapja, a *Független Szemle* (1921–1923), amely az egyetlen szabadgondolkodó fórum volt a maga idejében, s érthető módon irritálta a keresztény kurzust.¹² A folyóirat első számait még a kalapács, a búzakéve és a toll díszítette, az emberi munka szelid jelképeiként. Ám a harmadik számon már új rajzot találunk, Leidenfrost Sándor munkáját, amely egy égbe tekintő sast ábrázol. A változás tudatos, mert – mint az a borítólap verzőjének magyarázatában olvasható, a szerkesztés továbbra is meghatározó értéknek tartja a munkát, ám az adott történelmi helyzetben fontosabbnak gondolta, hogy „a szabadságot és a függetlenséget jelképező” sas kerüljön a kiadvány élére. E törekvésnek és a melléje sorakozó közleményeknek meg is lett a következménye: sajtóperek, zaklatások, betiltással való fenyegetések. A válasz sem marad el. Az 1922. karácsonyi szám borítólapján S alakban kanyaruló tevé-karaván vonul, a háttérben pálma, az előtérben pedig egy, a karavánra vonító kutya. Nem kétséges „A kutya ugat – a karaván halad” mondást kívánja megjeleníteni.

A keleti eredetű mondás ekkor már benne élt közéleti gondolkodásunkban. Első ízben Pulszky Ferenc használta 1880-ban – s szintén a sajtó szerepével kapcsolatban. Nendtwich Károly akadémikus ugyanis ezt megelőzően tanulmányt írt a korabeli sajtó „liberális szellemisége” ellen. Ez nagy vitát kavart, Pulszky ennek során idézte az akadémia nyilvánossága előtt az eredeti arab példamondatot, amely ezt követően közismertté vált.¹³ A kép teljessége érdekében egy utalás erejéig megemlítjük a szenzációra és gyors haszonra törő üzleti vállalkozások meglehetősen primitív és a ríkító figyelemfelkeltésre törő címlap-rajzait, amelyek túlnyomórészt az elrettentésre és a szenvedélyek keltette sokk-hatásra építettek.¹⁴ A zuglapokhoz és a zugújságráshoz hasonlóan ez a téma is külön tanulmányt igényelne.¹⁵

Századunk folyóirataira térve megállapíthatjuk, hogy azok nem követték a hetilapok egy részének azt a gyakorlatát, hogy a borítólapokat is betagolják a folyamatos oldalszámozásba. Túlnyomó többségük továbbra is megtartotta borítóik önállóságát, így azok továbbra is áldozatai maradtak az évfolyamaikat bekötő „szakmunkának”. A folyóiratok borítólapjai általában leegyszerűsödtek. Egyre kevesebb rajznak adtak helyet, vagy ha alakos motívumot használtak, egyre többször alkalmaztak fényképeket. A kiadványok jelentős része így megelégedett a betűcímlap megoldásaival. Ez a jelenség látványosan követhető végig a *Nyugat* (1908–1941) évfolyamain. Az

¹² L. VEZÉR Erzsébet előszavát: *Független Szemle 1921–1923. Kékmadár. 1923. Repertórium.* Bp. 1979. 5–9. (A PIM Bibliográfiai Füzetek. B. sorozat. 10.)

¹³ Az *akadémia a sajtó ellen.* = Budapesti Hírlap 1888. dec. 18. 4.

¹⁴ Jelenlétüket szemléletesen érzékelteti egy ellenük írott dohogás: ECHO: *Képes lapjaink czimképei.* = Magyar Szemle 1895. aug. 18. 33. sz. 1–2.

¹⁵ LAKATOS Éva: *Alhírlapírók és zugsajtó Magyarországon.* = Magyar Könyvszemle 1998. 3. sz. 233–259.

induló számot egyedül Beck Ö. Fülöp emblémája díszítette; Mikes Kelemen írás fölé görnyedő alakját jelképpé emelve. Utóbb, 1910-ben, majd 1911 második félévében piros, illetve zöld színű betűk jelentek meg a címlapon – némi girlandos, klasszikus díszítőelemek kíséretében. 1911 első félévében Falus Elek mozgalmas szecessziós díszítései vették át a szerepet, ezek azonban tizenkét szám után újra átadták helyüket a viszonylag egyszerűbb és nyugodtabb összképnek. A szerkesztők puritán igénye 1913 elejétől tovább egyszerűsített. A borítóról még Beck Ö. Fülöp emblémája is eltűnt: zsúfolt betűcímlapok kínálták a folyóiratot, s a hirdetések helyenként még a cím elé is betolakodtak. 1916 második félévétől azután ismét visszatért az embléma s a szedés összképe is levegőssé vált. Kisebb változtatással (1920) így is maradt ez 1930-ig, amikor is kialakult a folyóirat végleges és klasszikus címlapja: piros betűkkel szedett címmel s ugyancsak piros emblémával.

Nem ígértünk teljességet, ezért csak utalásként említjük vezető irodalmi orgánumaink betűcímlappá egyszerűsödött borítólapjait: Németh László *Tanúját* (1932–1936), a népi írók orgánumát, a *Választ* (1934–1938) vagy az urbánusok *Szép Szó* c. lapját (1936–1939). Az utóbbi tipográfiai összképe – a cím alatti és számonként változó színes csíkkal és e szín néhány vonatkozását kiemelő szedésbeli alkalmazásával (Nemes Gyula – Káldor László munkája) példája lehet a tipográfiai munka egyszerű, ám leleményes és nemzetközileg is helyt álló gyakorlatának.

A kép teljessége érdekében utalunk Kassák Lajos folyóirataira is (*A Tett* /1915–1916/, *Ma* /1916–1925/, *Dokumentum* /1926–1927/, *Munka* /1929–1939/), amelyek az avantgárd törekvések képzőművészeti vonatkozásait jelenítették meg címlapjaikon. Különösen a *Munka* induló évfolyamai kiemelkedőek, amelyeken a konstruktivista motívumok határozzák meg az összképet.¹⁶

S hogy kuriózum se maradjon ki látószögünkéből, emlékeztetünk Supka Géza *Literatúra* című lapjának 1931–1938 közötti évfolyamaira, amelyekben a kiadó külön és – gyakorlatában ez a példa nélküli – folyamatosan számozta a folyóirat borítólapjait. Ezek ugyanakkor (a címlap kivételével) érdemi szövegeket is közöltek. Így az évfolyam lezárásakor külön kellett egymás mellé rakni az arabs számokkal jegyzett „folyóirat” lapokat – és a római számokkal jelölt borítólapokat. S ha netán valaki – a hagyományos gyakorlatot követve – eldobta a borítókat, úgy használhatatlanná tette a kötetét, mert a borítólap közleményeiről is szabályos tartalomjegyzék készült; s a folyóirat tanulmányai nem egyszer a borítólapon folytatódtak.

Hogy a kifejező és ugyanakkor vonzó, – s esztétikailag is megálló – borítólapokat milyen fontosnak tartották a kiadók, annak beszédes bizonyítéka, hogy kialakításuk, minőségük érdekében nem egyszer pályázatokat is kiírtak. Adataink közül a legkorábbiak a szaklapokra vonatkoznak. 1890-ben például az *Építő Ipar* (1887–1913) című műszaki hetilap kívánta tetszetősebbé tenni címlapját. Mint minden pályázat, ez is megfogalmazta elvárásait: hogy a terv fejezze ki a lap műszaki tartalmát, s hogy egyben megfelelő arányban adjon helyet a rajz mellett a szöveges felületnek is.¹⁷ Az évszámra tekintve – nem meglepő, hogy a győztes rajz – Santhó István munkája – hemzseg a reneszánsz díszítő elemektől (szalagok, ágacsok, virágok, cimer, angyalka) és a szakma rekvizitumaitól: körző, vonalzó, oszlopfő, vakolókanál stb.¹⁸ A maradi felfogás érthető, hiszen a kiírás szerint csak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjai pályázhattak.

Valamivel mozgékonyabb látványtervhez sikerült hozzájutnia a *Magyar Kerékpáros* (1893–1897) című havilapnak. Pályázatának nyertese K. Nagy Mihály pécsi festőművész – kerékpárt

¹⁶ Formai hibája leírásunknak, hogy a *Dokumentumot* kivéve – takarékosági megfontolásokból Kassák Lajos nem alkalmazott külön borítókat. A címlapokat beillesztette a folyamatos oldal-számozásba.

¹⁷ A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mű- és középítése szakosztályának kis pályázata. = Építő Ipar 1890. nov. 16. 46. sz. 1.

¹⁸ Építő Ipar 1891. jan. 14. 1. sz. 12–13.

tartó női alakot ábrázol, háttérben sportpályával. Ám rajta – mármint a női alakon is klasszikus a lepel, fején babérkoszorú.¹⁹

A *Szakácsművészet* (1922–1932) negyedszázaddal későbbi nyertese Révész Kornél, már korszerűbb eszközökkel dolgozik. Eleget tesz a pályázat kiíróinak, amikor a szakácsművészetet jelképező motívumokat tesz a középpontba (vadkacsa-fej, fácántoll stb.), s azokat viszonylag szerény, kicsit a szecesszió hatását tükröző elemekkel köríti.²⁰

Nem érdektelen pillantást vetnünk e pályázatok résztvevőire: a *Magyar Kerékpáros* pályázatára még csak 5 munka futott be, a *Szakácsművészet*re már 28-an indultak. A Lyka Károly szerkesztette *Művészet* (1902–1918) kiírására pedig már több, mint 120 volt a jelentkező. S ez érthető is. A művészi szakma pályázatán részt venni eleve rangot jelentett, s a díj összegével a kiadó a Singer és Wolfner cég nem takarékoskodott; arról nem is szólva, hogy a győztes „pompéji mélyvörös” borítéklapja országos elismérést biztosított.²¹ A pályázat tisztos színvonalát az is jelzi, hogy a befutott grafikából külön kiállítás nyílt a Műcsarnokban.²²

Képünk akkor válik teljessé, ha egy harmincas évekből származó pályázattal is szolgálunk. A Franklin Társulat kiadásában a művelt közeposztályt megcélzó modern magazin a *Tükör* (1933–1942) pályázatáról van szó: ez a kiírás 47 pályamunkát eredményezett. A nyertes, Gábor Pál címlapfelfogása érdekes. Felhasználta a korszerű tipográfia és a konstruktivista kezdeményezések tanulságait.²³ Két színű összképében (a szín számonként változott) a tetszetős s egyben szokatlan betűformák arányos felületet biztosítottak egy-egy fotó számára (természetesen e felvételek is számonként új és új látvánnyal szolgáltak). Nem kétséges a *Tükör* közkedveltségébe nemcsak változatos tartalma, hanem borítólapjainak látványa is belejátszott. Ez a borító már nem csupán a lap jellegének és közleményeinek a propagálója volt. Reklámmá avanzsált, amely – a harmincas években virágba boruló reklámgrafika termékeként – üzleti feladatot is vállalt, „fogyasztásra”/vásárlásra is csábított.

Csak közvetve kapcsolódik témánkhoz, ám mégsem hagyható ki az éves borítólapok, a fél- vagy egész évfolyamok bekötésére szolgáló „gyűjtők” illetve bekötési táblák kérdése. Az egyes számok borítólapjaival való rokonságuk nyilvánvaló. Ugyanúgy, mint azok valamiképpen jelképesen szólni kívánnak a folyóirat tartalmáról, jellegéről, s az összegyűjtött sorozatokat könyv alakban kívánták megőrizni. E nagyműltű nemzetközi gyakorlat magyar kezdeményezéseiről csak szórványosan állnak rendelkezésünkre adatok. Időrendben az *Urambátyám* (1886–1906) című politikai és társadalmi hetilap táblája, illetve a róla szóló híradás áll elsőként a rendelkezésünkre, praktikus, már-már dísztelen kivitelezésben.²⁴ De bekötési táblákat kínált előfizetőinek, megindulásától, 1895-től kezdve – az *Új Idők* is. Tetszetős – néhány növényi dísz és búzakalászt felhasználó külseje jelentősen megemelte a bekötött számok értékét s arra csábította rendszerető olvasóját, hogy tekintélyes sorozatokat alakítson ki kedvenc hetilapjából. A századforduló másik népszerű képes, szépirodalmi hetilapja az *Érdekes Ujság* (1913–1925) borítólapjának igényességét emelte, hogy annak megformálására is pályázatot írtak ki, s azt a jőnevű Faragó Géza nyerte el.²⁵ Hasonló módon biztatott évfolyamainak megőrzésére Megyery Ella, majd gr. Bethlen Margit szerkesztette *Ünnep* (1934–1940) című képes,

¹⁹ A „*Magyar Kerékpáros*” címrajzpályázata. = *Magyar Kerékpáros* 1895. ápr. 15. 8. sz. 91–92.

²⁰ PRÜNER Arnold: A „*Szakácsművészet*” címlappályázatának bírálata. = *Magyar Nyomdászat* 1922. febr., 2. füz. 26–27. és SZABÓ Róbert: *Eldöntött pályázatok*. = Uo. 3. füz. 41–42.

²¹ *Művészet*. = *Budapesti Hírlap* 1902. 42. sz. 10.

²² *Százhusz címkép*. = *Budapesti Hírlap* 1902. jan. 4. 4. sz. 8.

²³ *Címlap-pályázat*. = *Reklámélet* 1933. aug. 2. és „*A Tükör*” címlap-pályázat eredménye. = *Reklámélet* 1933. szept. 6.

²⁴ *Gyűjtő mappa az „Urambátyám” számaihoz*. = *Urambátyám* 1896. dec. 6. 49. sz. 586.

²⁵ *Az Érdekes Ujság bekötési táblája*. = *Pesti Tükör* 1913. szept. 24. 6.

szépirodalmi hetilap. Stilizált virágszirmokkal díszített kötetei látványos formában őrizték meg az úriszobák könyvespolcain a képes hetilap olvasmányait.²⁶

Zárópéldaként megemlítjük, hogy legelső évfolyamától kezdve a *Nyugat* is készített bekötőtáblákat előfizetői számára. Ezek egységes barna színt alkalmaztak, minden díszítés nélkül. Egyedül a kötetek gerincén látható a folyóirat aranyozott címe és Beck Ö. Fülöp Mikes-emblémája.

A borítótáblák így valóban hozzájárultak a folyóiratok évfolyamainak megőrzéséhez. De alkalmazásuk ugyanúgy együtt járt a füzetek – beszámozatlan – borítólapjainak az eldobásával, mint a bekötőtáblákkal nem szolgáló lapok, már említett könyvtári kötése. Állításunk legfrissebb visszaigazolását Stauder Mária előszavában olvashatjuk, ahol elmondja, hogy a *Vigilia* (1935–) repertóriumának összeállítása – minden igyekezete ellenére – hiányos, mert gyűjtőmunkája során egyetlen könyvtárban sem tudta kézbevenni a folyóirat borítólapos példányait. Munkájából hiányoznak így a borítókön lévő közlemények, a borítókön látható illusztrációk adatait is csak a lap tartalomjegyzéke alapján tudta felvenni.²⁷

Szemlénk távolról sem teljes. Példatárunk azonban ebben a hézagosságában is lehetővé teszi, hogy megfogalmazzuk: a periodikumok borítólapjai és táblái nemcsak a lapok pusztá rekvizitumai – megformálásuk folytán részei egyben képző- és iparművészetünk történetének; fejlődésük, alakulásuk szervesen kapcsolódik a nyomdaipar és a könyvkiadás vonulatához. Egyfajta donkihótei remény: hátha akadnak olvasóink között, akik még megtehetik, hogy mentsék, őrizzék vagy kiegészítsék a köz- és magángyűjteményekben az oly mostoha módon ráánkmaradt hetilapok és folyóiratok füzetait, évfolyamait. Művelődés- és sajtótörténetünk közérdekű tette volna.

LAKATOS ÉVA

²⁶ Az *Ünnep* bekötési táblái. = Az *Ünnep* 1936. júl. 10. 1225.

²⁷ STAUDER Mária: *Bevezető*. In: *Vigilia repertórium 1935–1984*. Bp. 1987. 384.

SZEMLE

A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14. Atti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Roma–Napoli 9–14 settembre 1996. I–III. I. A cura di: MONOK, István, SÁRKÖZY, Péter. II–III. Szerk.: JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Bp.–Szeged, 1998. Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt. 1891 l.

Az MTA kezdeményezésére 1977-ben létrejött Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság /Associazione Internazionale per gli Studi Ungheresi in Italia (CISUI)/ tagjai a világ 36 országából toborzódnak. Kutatásaikról az ötévenként tartott kongresszusokon adnak számot (1981: Budapest, 1986: Bécs, 1991: Szeged).

A magyarságtudománnyal foglalkozó kutatók, tudósok közül kiemelkedő munkát folytatnak az olaszok. Rendszeresen szerveznek tudományos üléseket; *Rivista di Studi Ungheresi* címmel kiadnak évkönyveket (1960: Ungheria e Italia tra il 1920 ed il 1960; 1991: Ungheria – isola o ponte?; 1992: Un Istituto scientifico a Roma: l'Accademia d'Ungheria 1895–1950; 1993: Scritti politici di Luigi Kossuth sull'Italia; 1996: Ungheria 1956 – La cultura si interroga; Dalla liberazione di Buda all'Ungheria di Trianon.). Ezért is rendezhette meg az utolsó 1996-os kongresszust a római La Sapienza egyetem a nápolyi Istituto Universitario Orientale-vel karöltve.

Az ünnepélyes megnyitás és plenáris ülés Rómában szeptember 9-én folyt le előkelő vendégek (az olasz és a magyar köztársasági elnökök, egyházi és világi méltóságok), valamint nagyszá-

mú érdeklődő jelenlétében. A következő két napon ugyanott hét szekcióban (1. olasz–magyar kapcsolatok a XI. században, 2. az egyházak és a társadalom, 3. könyvkultúra, 4. irodalom, nyelv, zene, 5. filozófia, teológia, 6. iskolák, a művelődés terjedése, 7. magánélet, tömegvallásosság (szokások, hagyományok) tartották az előadásokat. Szeptember 12-én az ülés színhelye a nápolyi egyetem volt. Tárnya az Anjouk és Mátyás korának olasz–magyar kapcsolatai.

Szeptember 13-án Rómában tartották meg a záróülést. Megválasztották a Társaság új elnökét Amedeo Di Francesco nápolyi professzor személyében, és döntöttek a legközelebbi kongresszus helyéről (Jyväskylä, Finnország) valamint tárgyáról: Letteratura e potere.

A kongresszuson elhangzott előadások három vastkos kötete olyan nagyszámú, változatos tárgyú tanulmányt tartalmaz, hogy a jelen keretek között ismertetésük, de még címszerű említésük is lehetetlen. A megnyitó első teljes ülésen elhangzott tíz és az utolsó napi záróülésen tartott négy előadáson túl 216 személy értekezett a kongresszus folyamán. A kiadványban csak a tartalommutató címtára 10 teljes oldalra terjed. Ezért a túlnyomólag roppant értékes, rengeteg új ismeretet nyújtó, fogyatékos tudásunkat kiegészítő, új összefüggéseket feltáró, eszméltető, nem csak gondolkodásra keltő, hanem érdekes, élvezetes olvasmány számba menő tanulmányok, dokumentumok stb. csupán a három kötetben olvasható tárgyi csoportosításának a címét idézzük.

Az I. kötet a plenáris ülések és az első szekció idegen nyelven mondott előadásait tartalmazza a következő témacímek alatt. Di Francesco, Amedeo bevezető előadását – „La lettera-

tura Ungherese e il cristianesimo (Ipotesi di lavoro e proposte di ricerca)” – követőleg: 1. „Le origini. La cristianizzazione del popolo ungherese.” (Az eredetek. A magyar nép keresztény hitre való térítése.) 2. „Paganesimo, cultura popolare e il cristianesimo”. (Pogányság, népműveltség és kereszténység.) 3. „Rapporti italo–ungheresi nel Medioevo”. (Olasz–magyar kapcsolatok a középkorban.) 4. „L’Umanesimo, Rinascimento, Barocco”. (A humanizmus, a reneszánsz és a barokk.) 5. „Rapporti italo–ungheresi nei secoli XVIII–XIX”. (Olasz–magyar kapcsolatok a XVIII–XIX. században.) 6. „La ricerca di Dio nella cultura nei secoli XIX–XX”. (Isten-keresés a XIX–XX. század kultúrájában.) 7. „Un capitolo della storia dei rapporti tra l’Italia e l’Ungheria (1945–1956)” (Itália és Magyarország közti kapcsolatok történetének egy fejezete /1945–1956./) 8. „Relazioni di chiusura.” (Záró előadások.)

Az idegen nyelvű I. kötet utolsó darabja a pápának a kongresszusnak öt Castelgandolfóban felkereső részvevőhöz intézett beszédét tartalmazza (473–477.: „Indirizzo di saluto di Papa Giovanni Paolo II° ai partecipanti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Castelgandolfo, 14 settembre 1996.”).

A II. és a III. kötet a magyar nyelvű előadásokat adja közre. A II. kötetben a „Régi magyar kultúra” valamint „Népi kultúra és a kereszténység”, illetve „Nyelvünk és a kereszténység”, a III. kötetben az „Irodalom és művelődés”, „Kereszténység és nemzettudat”, „Iskola és könyvtár” fejezetekben találjuk az előadók nevét és tanulmányaik címét.

VARGA IMRE

T. Erdélyi Ilona: Politikai restauráció és irodalmi újjászületés. Értékek és eszmények a reformkor hajnalán. Bp. 1998. Balassi K. 156 l.

A kötet az 1815-ös Bécsi Kongresszus és az 1830-as júliusi párizsi forradalom közötti időszak politikai és szellemi eseményeit veszi számba. Az egyes fejezetek azt a kettősséget világítják meg, amit a szerző a címben is kifejezésre

juttatott: egyrészt a Habsburg Birodalomban a hatalomnak és a feudalizmusnak a megszilárdítását, másrészt a magyar irodalom – ismételt – újjászületését, amely az 1790-es évek derekán elszenvedett súlyos csapások után ekkor vette kezdetét. („Ismételtnék” mondható, hiszen a történelem folyamán nem először kellett irodalmunknak újjászületnie.) A rendkívül gondolatgazdag tanulmány főleg e korszak azon mozzanatait emelte ki fejezeteiben, amelyekről a szerző úgy vélte, hogy leginkább tekinthetők a reformkori irodalmi fel lendülés előzményeinek. E jelenségeket mindig annak a történeti realitásnak a keretében vizsgálta, amely szerint Magyarország a Habsburg Birodalom részeként, sok szállal kapcsolódott Bécs szellemi élete mellett az észak-olasz régiók művelődési viszonyaihoz és más német nyelvterületek politikai és irodalmi mozgalmaihoz is. A komparatista módszer alkalmazása során jó eszköznek bizonyult néhány jellegzetes monarchia-beli folyóiratnak a felhasználása.

T. Erdélyi Ilona ezen fejezetei is bizonyítják, hogy a folyóiratok elemzése és összehasonlítása nem csak sajtótörténeti szempontból, hanem az irodalom- és esztétorténet számára is hasznos eredményekkel jár. Igaz, hogy a könyv első fejezetében (17.1.) említett és a Ratio Educationisba is felvett iskolai újságolvasás programja – néhány kivételtől eltekintve – végül is nem valósult meg, a 18. század végétől kezdve a Birodalom egyes országaiban így is kibontakozott a sajtó mindkét formája, a hírlap- és a folyóiratirodalom egyaránt. A 19. század eleji osztrák, olasz és magyar sajtó ki fejlődése és színvonalbeli kiteljesedése inkább a Metternich által Párizsban megismert napóleoni sajtópolitika megvalósításával lehetett összefüggésben: a kancellár Bécsbe történt viszszerátérése után ugyanis súlyt helyezett arra, hogy a kormányhoz közel álló, színvonalas lapok induljanak. A cenzúra helyett a lapoknak a hatalom szolgálatába való állítása került előtérbe. E körülmény még inkább alátámasztja a szerző azon feltevését, hogy az általa vizsgált három birodalmi lap: a bécsi *Erneuerte Vaterländische Blätter*, a milánói *Biblioteca Italiana* és a *Tudományos Gyűjtemény* megjelentetése fel-

sőbb körök támogatásával történt. Új eredményekhez vezetett az említett – és irodalomtörténetírásunk által még nem érintett – olasz folyóirat magyar vonatkozásainak feltárása is. Kimutatást nyert pl., hogy Almási Balogh Pál is olvasója volt az olasz folyóiratnak és az ott olvasott cikkeket később felhasználta a *Tudományos Gyűjtemény*ben, majd a *Tudománystár*ban.

Természetesen a milánói lapnál szorosabb volt az a kapcsolat, ami a *Tudományos Gyűjtemény*t az *Erneuerte Vaterländische Blätter*hez fűzte. A szerző behatóan foglalkozott a magyar folyóirat bécsi, sőt, franciaországi visszhangjával is. A *Tudományos Gyűjtemény* e visszhangját joggal tekintette annak a kultúráközvetítő program folytatásának, ami Schedius *Zeitschrift von und für Ungarn* c. lapjával vette kezdetét. (Érdekes lenne kimutatni, hogy ugyanaz a program mennyire volt valóban ugyanaz: a 18. század végi patrióta indítékú, és a magyar művelődés létét bizonyítani kívánó, a kultúrbarbárság vádjait cáfolni akaró törekvések mennyiben tértek el a 19. század eleji birodalmi patriotizmustól.)

T. Erdélyi Ilona könyvének további fejezeteiben behatóan foglalkozik a nacionalizmus és a patriotizmus kérdéseivel és a hazai polgári patriotizmus kialakulásával. E témák, amelyek az utóbbi évtizedekben inkább ideológikus magyarázatokra találtak, ezúttal a történeti-irodalomtörténeti tények alapján kerülnek tárgyalásra. Ezáltal e fejezetek is hozzájárulnak ahhoz, hogy eltávolodjunk mind az ideológiák, mind az aktualizálások torzító hatásaitól.

KÓKAY GYÖRGY

Tudománystár (1834–1844). Repertórium.

Összeállította: RÓZSA Mária. Bp. 1999. Országos Széchényi Könyvtár, 221 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új sorozat 9. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit.)

Több okból vettem örömmel kézbe reformkorunk egyik fontos folyóiratának repertóriumát. A közvetlen, a kutatásban tapasztalható hasznosságért kifejezhető hála szempontját ez-

úttal megelőzi annak tudomásul vétele, hogy nemzeti könyvtárunk tudományos tevékenysége nem szünetel, az RMNy-munkálatok mellett az újabb korszakok kutatói is bőségesen merítenek a könyvtár anyagából; így jelzik: a tudományos közvélemény továbbra is számíthat az OSzK régebben erőteljesebb, inkább látható részvételére a tudományos munkamegosztásban. Szerencsés gondolatnak bizonyult a *Tudománystár* repertóriumának kiadása, mivel a folyóirat kiadása jelezte: nem csekély erőfeszítések és viták, személyes kontroverziák és elodázódó önmeghatározások után végül az „akadémiai mozgalom” konkrét, kivitelezhető és gyors eredménnyel kecsegtető feladatra lelt. A *Tudománystár* megjelentetése már csak azért is időszzerű volt, mert megvalósult egy olyan periodikum, amely a magyar és a külföldi tudományosság kapcsolattartását szolgálta; méghozzá oly módon, hogy a külföldi írásbeliség leginkább tanulságokat hozható eredményeit magyar nyelven adta közre. Az már a jövő kutatásának feladata lesz, hogy kiderítse: Schedel-Toldy Ferenc külföldi utazása mennyiben járult hozzá a folyóirat arculatának formálódásához, illetőleg, az ő külföldi kapcsolatainak mennyi része volt abban, hogy a *Tudománystár* (melynek egyébként első szerkesztője volt) egyesítette egy „referáló” és egy kutatói beszélőket közlő orgánus sajátosságait. A *Tudománystár* abban a tíz esztendőben jelent meg, amelyben az egyes szaktudományok magyar terminológiáját igyekeztek megteremteni íróink–tudósaink, de a fennállás tíz esztendeje Goethe világirodalom-gondolatának magyar népszerűsödéséé is. Annak felismeréséé, hogy nem elég befelé figyelni, nem elég az irodalmi művek magyarázása, szemmel kell tartani: miként értelmezik másutt az irodalmi/tudományos alakulástörténetet, miféle újabb tudomány/irodalomelméleti megfontolások szerint végzik külföldön munkájukat a tudósok/kritikusok. Olyan nemzeti tudomány eszméje és eszménye lebegett az akadémikusok előtt, akik a *Tudománystár* létrehozásában jeleskedtek, amely az európai mozgalmakkal való együttgondolkodás, a világirodalmi fejleményekkel való lépéstartás

elfogadtatásában volt érdekelt. Ehhez a szándékhoz a magyar irodalom és tudomány akkori legjobbjait sikerült megnyerni, nemcsak Toldy Ferenc lett igen szorgalmas munkása, referense a lapnak, hanem (többek között) Almási Balogh Pál és Sámuel, Bajza József, Csató Pál, Dercsényi János, Dobrossy István, Fekete Soma, Garay János, Jerney János, Kállay Ferenc, Kazinczy Gábor, Kis János, Kiss Károly, Luczenbacher János, Szabó Dávid, Szalay László, Warga János, Zsivora György. Csupán a folyóiratban közreműködőként alkotnak közösséget, emlékeztük messze nem egyforma erősséggel él a magyar művelődéstörténetben, pedig olyan keveset emlegetett referensek-szerzők, mint például Fekete Soma, legalább egy szakdolgozatot megérdemelnének. Hiszen – szakmánál maradvra – a különböző írások, fordítások, többé-kevésbé eredeti értekezések (túlnyomó hányaduknak feltehetőleg föl lehetne lelni „forrás”-át!) nem pusztán informálták a magyar tudományosságot, hanem befolyásolni is igyekeztek, egy differenciáltabb és hatékonyabb világirodalom-ismerethez szolgáltatottak fontosnak bizonyulható adalékokat. A különféle nemzeti irodalmakról készült beszámolókból egy általánosabb trend is kiolvasható volt, és az írások többsége a romantika felé tájékozódó magyar irodalmat segítette. Kíváncsian méltányolandó, hogy az angol, a francia és a német művek, szerzők mellett „szláv” jelenségekről is szó esik. Ami azt (is) jelenti, hogy a közvetítő nyelvek igénybe vétele mellett például cseh és orosz periodikumból szintén merítenek szerzők. Kazinczy Gábor ide vonatkozatható tevékenységéről már több ízben megemlékezett a kutatás, azt is tudtuk, hogy Tasner Antal és Toldy Ferenc „közvetítő” nyelvet vett igénybe, azt azonban ma sem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni: ki rejtőzik a Perfföldy álnév mögött. A magam részéről megfelelő óvatossággal azokkal értek egyet, akik Kazinczy Gábort vélik fölfedezni. A Repertorium 600. számú tétele szerint Kazinczy Gábor közölt ismertetést „Bulgár és oláh literatura” címmel, „Purkinje” után, illetőleg orosz forrásból. Még ugyanabban az esztendőben Šafa-

řík *Slowanské starožitnosti* (Szláv régiségek) című művét cseh (Palacký!) és orosz forrás nyomán referálja Perfföldy. Kazinczy Gábor nevéhez a névmutatóban huszonegy tétel kapcsolódik, míg Perfföldyéhez ugyanott huszonhárom. Perfföldy szláv forrásokból dolgozik, aztán németből, Kazinczy Gábor a szláv források mellett német, valószínűleg, bár nem kétséget kizáróan angol (vö. 499. számú tétel: a „Lady Morgan után” nem feltétlenül zárja ki, hogy német vagy francia forrást használt), illetőleg francia munkákból merített. A bizonytalanság továbbra is megmarad, bár talán kérdőjelesen „egybeláthatjuk” Kazinczyt és Perfföldyt. Ugyanis a tárgykörök „mindkét szerző”-nél igen-igen változatosak, mindenekelőtt a szláv érdeklődés hozza őket egymás közelébe. Bajza József – mint ismeretes – a Széplaki Erneszt álnévet használta, s előbb a japán birodalomról referált, majd az 1833-as esztendő Franciaországaról, Peru legújabb zendüléséről, hosszabb szünet után (B. szignóval) a kortárs német történetírásról. Ez a példa is jelzi, hogy a referensek korántsem értekeztek minden esetben szakmájukba teljesen belevágó témáról, inkább feladatot vállaltak, fordítottak, adaptáltak; fontosabb volt, hogy viszonylag pontos beszámolót készítsenek. A forrás sem volt minden esetben változó szerkesztők”-nak mondható orgánium. A *Tudománytár* kitekintése így egyszerre volt szűkebb és tágabb egy szigorúbban vett „tudomány”-tárénál. Mintha a „tár” lett volna hangsúlyosabb tagja az összetett szónak, jöllehet a várható tudományos hasznót sem szabad lebecsülni. De talán kezdeti sikerének okaként is a friss, nem mereven szakmai jellegű tájékoztatást lehet megjelölni. Az élenkűlő politikai életre szintén tekintettel voltak az egymást váltó szerkesztők. A további kutatás feladata, hogy földerítse: miért a megjelölt anyagból fordítottak a referensek, hogyan bonnyolították le a kívánt anyag beszerzését, egy szóval az intézményesedés szerveződéséről még nem tudunk eleget.

A repertorium készítője, Rózsa Mária jó munkát végzett. Helyesen tette, hogy nem a méltatásra vállalkozott, rövid, eligazító előszo-

vában lényeges adatokkal egészítette ki a sajtótörténeti kutatást, mindenekelőtt az akadémiai kéziratár RAL-jelzet alatt őrzött dokumentumait ismertette. A cikkek sorrendje szerint haladó repertórium 182 lapon 901 tételt tartalmaz, ezt követi egy igencsak szükséges tárgymutató, amelynek „címszavain” ugyan lehetne vitatkozni, esetleg részletesebb szakági bontásra is sor kerülhetett volna, például a „történettudomány” meg az „utazások, útleírások, felfedezések” tárgykörben (ha már a szépirodalmat – egyébként üdvözölhetően – nemzeti irodalmakra bontotta), egészében véve így is igen jól használható. A tárgymutatót névmutató követi: ahol lehetett, kiegészítette a hiányos neveket. S bár maradt föloldatlan álnév, a repertóriumot kézbe véve gyarapodott a szerzőkre-fordítókra vonatkozó tudásunk. A kötetet, szintén helyeselhetően, németnyelvű összefoglaló zárja. A Repertóriumot a korszak kíváló szakértője, Kerényi Ferenc lektorálta.

Befejezésül csak ismételni tudom elismerésemet az Országos Széchényi Könyvtárnak, hogy súlyt vet arra: tudományos műhelyként is tartsák számon. Remélhetőleg ehhez a vállalkozáshoz hasonló más kiadványokra sem kell majd túlságosan sokat várnunk.

FRIED ISTVÁN

Magyarország, Veled az Isten! Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta HORNYÁK Mária. Argumentum Kiadó, 1999. 277 l.

Brunszvik Teréz, első óvodánk alapítója, a kisgyermeknevelés és a nőnevelés reformkori apostola hatvanegy kötetnyi kéziratot naplófeljegyzést hagyott az utókorra, amelyet ma a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár őriz. Idős korában az volt a szándéka, hogy naplóit kivonatolja, majd megsemmisíti. Csak a kivonatot kívánta közzé tenni, azonban erre már nem maradt ideje. A naplók csonkítatlan formában maradtak fenn, ám kiadásuk sokáig késett. 1938-

ban, Czeke Marianne gondozásában jelenhetett csak meg az első kötet, (az 1808–1814. évi feljegyzések) a „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai” sorozat részeként. Ezután, hatvan évig, nem történt lényeges előrelépés a felbecsülhetetlen történeti, művelődéstörténeti és pedagógiai forrásértékű Brunszvik-naplók kiadásának ügyében, egészen napjainkig. Nemrégiben azonban, a Magyar Millennium Emlékbizottság és a Brunszvik Teréz Alapítvány támogatásával napvilágot látott egy kötet, amely a hatalmas anyag egy kis, de igen fontos részét, Brunszvik Teréz 1848/49-ben született 140 oldalnyi naplójegyzetét tartalmazza. Mielőtt a napló értékeiről szólnánk meg kell emlíkeznünk arról a hatalmas erőfeszítésről és kemény küzdelemről, amely a kötet megjelenését megelőzte.

1994. nyarán jött létre Martonvásáron a „Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány”, amelynek elsődleges célja a naplókiadás ügyének előmozdítása volt. Az alapítvány fővédnöke, Göncz Árpádné, a Brunszvik család Párizsban élő leszármazottja De Gérando-Teleki Judit, Benda Kálmán akadémikus és még sokan érezték feladatuknak, hogy elősegítsék ezt a törekvést. Hornyák Mária történész pedig kezdettől fogva, fáradtságot nem ismerve, csendben végezte a munka érdemi részét. A javarészt német, de esetenként angol és francia nyelvű kéziratok feljegyzések kibetűzése is hatalmas feladat volt, és nem kisebb gondot jelentett a fordítás és a kötet megjelentetéséhez szükséges anyagi alapok megteremtése. Számos nehézség ellenére azonban a forradalom százötvenedik évfordulójára végre megszületett a könyv, amelynek előszavát Jókai Anna, a Brunszvik-kutatás szempontjából alapvető jelentőségű, terjedelmes bevezető tanulmányt Hornyák Mária írta.

Brunszvik Teréz a forradalom idején már 73 éves volt. Sokat betegeskedett, és az elmúlás gondolata is foglalkoztatta. Azonban, ahogy naplójában írja, „A mostani forradalmi mozgalom... öregségemben teljesen megfiatalít.” Kezdetről fogva élénk figyelemmel kísérte az eseményeket. 1848. március 15-ét örömmel és

lelkesedéssel fogadta, mint „az évszázados rabságból való megszabadulás napját”. Naplóját márciustól két hónapon át az újságok, főként az ausburgi *Allgemeine Zeitung* híreinek kivonatos leírása tölti ki. Májustól kezdve azonban a feljegyzések már nem, vagy alig tartalmaznak sajtóból vett híreket, hiszen „nem lehet hinni a fekete-sárgáknak, az újságok hamisak” – írja. A naplóban tehát májustól kezdve elsősorban azokat a híreket jegyzi fel, amelyeket ismerőseitől, barátaitól, családtagjaitól hall. Ezek valóságtartalma persze különböző, az általa leírt tények és adatok sokszor pontatlanok. Azonban ezek jól jellemzik a fővárosban uralkodó légkört és közhangulatot. Brunszvik Teréz a két év során számos jelentős esemény szemtanúja volt. 1848 októberében látta a toborzókörútra induló Kossuthot a Pozsony felé induló hajó fedélzetén, novemberben pedig részt vett a Nemzeti Múzeum előtt tartott zászlóavatáson. Elkecseregett hangon írt Windisgrätz pesti bevonulásáról 1849 januárjában, annál is inkább, mert közeli rokonai is ott voltak a császári csapatban. Szólt Pest bombázásáról, amelynek a Duna-sor gyönyörű házai is áldozatul estek, később írt a Buda bevételét követő győzelmi mámorról, Kossuth pesti fogadtatásáról és Damjanich városligeti „fogadóiról”. Olvashatunk az utolsó időkről, a kormány Szegedre távozásáról. 1849. július 19-én például ezt írta: „Borzalmas látni egy magyar szemnek és szívnek ezeket a fehér egyenruhásokat, akik pénzért, tudatlanul és konokul azért érkeztek ide, hogy egy nemzetet megöljenek; és az itteni lakótársak öröme fáj és elűz engem.” Már jóval a bukás után, november 20-án a Lánchíd hivatalos átadási ünnepségén, amelyen Haynau volt a díszvendég, Brunszvik Teréz is ott állt a néma tömegben.

Az említettekén kívül természetesen számos érdekes feljegyzést olvashatunk a naplóban például Széchenyiről, Kossuthról, Görgeyről, Vasvári Párról és a nagy idők más fontos szerepet játszó alakjairól, amelyek árnyalhatják a róluk kialakult képet.

Brunszvik Teréz naplójának stílusát a fesztelenség jellemzi. „Lapjain odavetett szavak,

nevek, hiányos mondatok, parttalanul áradó mondatkígyók váltogatják egymást.” A feljegyzések közé elmélkedések, levélfogalmazványok, önvallomások ékelődnek. Azonban ezek teszik a szöveget élővé, hitelessé, és ezekből ismerhetjük meg igazán az idős Brunszvik Teréz gondolatait.

Nagy akadályokat legyőzve, évekig tartó szívós munkával, régi adósságot törlesztett Hornyák Mária, akinek végül is köszönhetjük az 1848/49-es Brunszvik-napló megjelenését. Sokan mondhatják, hogy ez a kötet csak egy kis rész az egészből, nem sokat számít. Ez nem így van. Aki elolvassa ezt a naplót, és a bevezető tanulmányt, bizonyosan érzi és megérti majd Brunszvik Teréz üzenetét, amely a jövő nemzedékeknek, vagyis nekünk szól.

FEHÉR KATALIN

Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből. Kiadta, a bevezető tanulmányt írta HELLE Mária. Bp. 1998, Balassi Kiadó. 48 l., CVIII tábla.

A nagyszombati egyetemi nyomda 1773-as betűmintakönyvének megjelentetése után a Balassi Kiadó újabb nyomdatörténeti ritkaságot tett hozzáférhetővé Czéh Sándor mosonmagyaróvári nyomdász múlt századi mintakönyvének kiadásával. Czéh Sándor megbecsült nyomdász volt, de nem tartozik azok közé, akiket a szakma legkiemelkedőbb képviselői között tartunk számon. Moson vármegyének viszont ő volt az első nyomdásza 1836-tól (itt ugyanis Pozsony, Győr és Bécs közelsége sokáig főkezőleg hatott önálló nyomdaipar megteremtésére). A vármegyei támogatás, a mezőgazdasági akadémia könyvigényének kiszolgálása mellett Czéh vállalkozó kedvét igen sok ponyvasorozata, naptárkiadása, továbbá kölcsönkönyvtára, 1848-as újságalapítása is jól mutatja. Az újságkiadással hamar fel kellett hagynia, nem lévén hozzá elég tőkéje, majd a nyomdaipar szabaddá válásával fokozatosan a

naptárak és ponyvák kiadását is abbahagyta, hiszen jelentősebb kiadók, például Bucsánszky, Rózsa az üzleti lehetőségekkel jobban tudtak élni; ekkorra azonban Czéh már a dunántúli evangélikus egyház hivatalos kiadójává vált, s ez nyújtott számára biztos anyagi megélhetést. Városi tanácsosként, köztisztviselőként álló nyomdatulajdonosként vonult nyugálomba.

Kisebb városokban sokszor jobban vigyáznak az értékek megmaradására: Czéh Sándor nyomdájának két, igen terjedelmes betűminta-könyve már 1910-ben a helyi múzeumba került, s ott őriznek a nyomda felszereléséből hat-száz fadúcot, valamint az egykori kölcsön-könyvtár állományának tekintélyes részét is. A betűminta-könyv azóta már elpusztult; de az illusztrációkat és könyvdíszeket tartalmazó másik nagy mintakönyv megmaradt, és a család kései leszármazottja, Helle Mária jóvoltából (aki családi örökségként a szakmát is el-sajátította) most kiadásra került, alapos, levéltári kutatásokra támaszkodó kísérő tanulmánnyal, Czéh Sándor kiadványainak jegyzékével és a képek leírásával együtt.

Az illusztrációk mintakönyve nagyon gazdag anyagot tartalmaz: az eredeti számozás szerint 1-től 564-ig a vallásos könyvekhez készült illusztrációkat, majd kihagyással, gyarapodásra számítva, 601-től 1179-ig az összes többi. Valamennyi fametszet, túlnyomórészt illusztráció az egyes kiadványokhoz, kisebb részben (de ez is kétszáz fölötti számban) könyvdísz: vignetták és fejlécek. A vallásos könyvekhez készült illusztrációk (több evangéliumsorozat, szentképek, Mária-kegyképek, mise-sorozat, a keresztút állomásai, egyéb bibliai jelenetek, emblémák) leírása Szilárdfy Zoltán munkáját dicséri, akinek már két könyve is megjelent e témában (*A történelmi Magyarország kegyképeinek és szobrainak tipológiája és jelentése*, Bp. 1994 és *A magánáhitat szentképei*, Szeged 1995.). Igen érdekes, hogy Czéh Sándor mintakönyvében milyen nagy számban találhatók magyarországi, de még ausztriai Mária-kegyhelyekről készült illusztrációk is. A nem vallásos tematikájú képanyag természet-szerűleg igen vegyes: a szokott naptárképeken,

Aesopus-mesék illusztrációin kívül különlegese-k az álmokat ábrázoló, számokat is megadó lutricédulák, a korabeli lottózás kellékei, s ér-dekesek a különböző népies kiadványokhoz, mesékhez, dalokhoz készült népies címlapil-lusztrációk. Emellett már, főleg német dalok-hoz, Bécsben készült humoros karakterfigu-rákkal is találkozhatunk. Mivel a mintakönyv metszeteit legalább fél évszázadon keresztül használták (és, tegyük hozzá, egy lassan gazdagodó nyomdatulajdonos), jellemző a képekre a stíluskeveredés, a régi, 18. századi metszetek továbbélése és az új, modernebb, romantikus, népies, vagy városi humort tükröző, zsánersze-rű ábrázolásmód megjelenése is. A leghagyománysabbnak még a mintakönyv végén talál-ható könyvdíszek mondhatók: igen nagy ré-szüket már a 18. század második felében mű-ködő hazai nyomdaink is használták, miként arra a bevezető tanulmány, konkrét adatokkal, utal is. (Az azonban nem valószínű, hogy a legrégibbnek említett könyvdísz valóban 1706-os: stílusa annyira rokokó, hogy az évszám inkább 1766 lehet.)

A képanyagnak és leírásának fontos kiegészítője a nyomtatványjegyzék, Czéh Sándor kiadványainak és nyomtatványainak (a kettő nem mindig esik egybe) 306 tételre terjedő listája. Helle Mária ezt hét nagy könyvtár anyagából, több bibliográfiából, korabeli könyv-jegyzékből ill. Czéh Sándor egy 1848-as kéz-írással jegyzékéből állította össze nagy fárad-sággal. (A 19. századi, század közepi, már el-avultnak mondható bibliográfiáink miatt a kutatás nehézségét ezen a téren mindenképpen ki kell emelnünk.) A könyvjegyzéknél már némi hiányérzetünk van: igényes kiadvány-jegyzék nem nélkülözheti a könyvek terjedel-mének leírását – ez nyomdatörténeti szem-pontból sem elhanyagolható. A kutatás álla-potát pedig, ameddig az adott körülmények, lehetőségek között el lehetett jutni, tanácsos egyértelműbben rögzíteni, vagyis itt azt, hogy milyen könyveket sikerült valóban kézbe ven-ni. Czéh Sándor kiadványainak és illusztrációs mintakönyvének összevetésénél ez alapvető kér-dés. Eddig a több mint ezerszáz metszet közül

csak 58-at sikerült kiadványhoz kötni. Helle Mária hangsúlyozza, hogy az egykori nyomtatványok jelentős részét ma már nem ismerjük: ezt a számozott ponyvasorozatok hiányzó számai is jól mutatják. A mintakönyvet kézbe vevő olvasó azonban eltöprenghet azon, hogy ha van a kiadványok között *Verehrung der Hand der heiligen Mutter Anna, Drei Celler-Lieder, Az élő lelki rózsafüzér, Gonzagai Szent Alajos, könyörögj érettünk!* stb. – és van Szent Anna kezéről, Mariazellről, Szűz Máriáról, Gonzaga Szent Alajosról metszet, akkor miért nincs kapcsolat köztük? Nem vették kézbe a kérdéses könyvet, vagy valóban nélkülöz a kötet minden ilyen, tartalmához szorosan kapcsolható illusztrációt? Úgy tűnik számomra, hogy főleg a vallásos nyomtatványoknál nem került sor az illusztrációk előfordulásának rögzítésére, noha – kisszámú esetben – ez a képmeghatározást is pontosabbá tehetné volna. Például a különböző „bibliai jelenetek, ótestamentumi jelenetek” leírása között jól kivehető az evangélikus katekizmus öt részéhez, a tízparancsolathoz ill. a további részekhez kapcsolódó metszetanyag (195–217. és 513–527. sz. kép), sőt még – igaz, nagyon elrajzolt formában – Luther arcképe is (194. sz.). (Ez a metszet pontosan azonos egy 1830-as rózsahegy kiadású szlovák nyelvű Luther-káté feliratozott arcképével, ami a metszet megvásárlására vagy utánmetészésére utalhat, hasonlóan a tanulmányban említett pozsonyi és más nyomdákkal azonos könyvdíszekhez.)

Czéh Sándor illusztrációinak mintakönyve mint forrásanyag ritkaság, amely egyaránt számot tarthat a nyomdászat, könyvművészet és néprajz kutatóinak érdeklődésére. Kiadása – amely a gyomai Kner Nyomdának is köszönhetően igen magas színvonalon, esztétikus formában történt – ösztönzést adhat a könyvillusztrálás hazai történetének, ennek az elhanyagolt tudományterületnek, ill. azon belül az egyes illusztrált kiadvány-műfajoknak további elmélyült kutatásához.

PAVERCSIK ILONA

Reizner János élete és munkássága. Szerk. GYURIS György és TANDI Lajos. Szeged, 1999. 180 l., 17 képtábla. (A Somogyi Könyvtár kiadványai, 37.)

Reizner János (1847–1904) szobrának 1997. évi szegedi felavatásakor már sejteni lehetett, hogy a Múzeum és Könyvtár komolyan veszi alapítója, *Szeged története* szerzője emlékének ápolását, az alakjának történeti bemutatása sem várat sokat magára. Az alapító és családjának életrajzát – szerényen csak a belső címlapon tanulmány szerzőként megemlített – Fári Irén dolgozta fel hosszú évek kutatómunkájával, amint arról számtalan cikke mellett a Móra Ferenc Múzeum Évkönyveinek 1989–1990. évi első kötetében is olvashattunk.

A kötettel nem egy terjedős biográfiát vesz kézbe az olvasó, noha a téma nagyobb terjedelmet is elviselt volna, hanem inkább egy lényegre törő történeti tanulmányt vesz kézbe. Az életrajzot egy 647 tételes annotált bibliográfia követi, Fejérmé Pintér Veronika összeállításában. Haláláig az írások szerzője is jórészt ő maga, noha pl. a Mikszáthot is megszólalásra készítő „Reizner-ügy idején”, s különösen az utolsó éveiben, már nagyobb számban találhatók vele, ill. munkásságával foglalkozó írások. 1943 és 1963 között mindössze egyszer említik – Pintér László halálának 50. évfordulóján a *Délmagyarország* hasábjain –, majd 1963-tól fedezik fel, s már szinte éves rendszerességgel utalnak eredményeire. Újraközlnek néhány munkáját, pl. „Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében”, vagy „Makó története” címűeket, ill. az 1991-ben elkészült új *Szeged története* 3. kötete végérvényesen és megkerülhetetlenül elhelyezte alakját a város történelmi tablóján.

Az első alapvető történeti monográfiák és forráspublikációk korszakának jellegzetes alakja a bajor származású, de a 18. századtól már hazánkban élő család sarja, Reizner János. Bognár, fogadós apjának fia már a pesti Egyetemen jogot tanul, s 1875 és 1882 között két cikluson át a város főjegyzője. Pesten nem minden érdeklődés nélkül hallgathatta kora

neves tudósai – köztük Rómer Flóris, Horváth Árpád, Kerékgyártó Árpád – előadásait, mivel a városi közéletbe bekapcsolódva minden energiájával a városi közművelődési egyletek – egyébként sikertelen – életre hívását, illetve a közgyűjtemények megszervezését választotta élete meghatározó céljának és feladatának. Később, kora megannyi történészéhez és régészéhez hasonlóan munka közben, a terepen sajátította el autodidakta módon a szakmai fogásokat, amelyek minden hibájuk ellenére hosszú évtizedekig, olykor mindmáig használatos kézikönyvek és forráskiadványok megszületéséhez vezettek.

Már 22 évesen, 1869-ben élete első publikációjában helyi történelmi társulat megalakítására buzdított, a Szabadelvű Kör Történelmi és Régészeti Szakosztályaként működve múzeumi gyűjtéssel is foglalkozott. A történelmi tudományokkal végérvényesen 1882-ben jegyezte el magát, amikor a frissen adományozott Somogyi-könyvtár könyvtárnokává nevezik ki. A kötet jól összegzi azt az 1882 utáni folyamatot, amelynek keretében kiformalódott egy vidéki nagyváros közgyűjteményi hálózata, miként épült be a város mindennapi életébe egy jelentős könyvgyűjtemény, illetve mekkora erőfeszítések árán sikerült a társadalom- és természettudományos gyűjtemények alapjait megvetni, gyarapítási és fejlesztési elveit, finanszírozási gyakorlatát kialakítani. Mindeközben a tanulmány életszerűen ismerteti meg az olvasót a városban folyó szakmai és politikai természetű vitákkal, a helyi szakmai és emberi problémákkal, amelyek végül is nem állták útját a Könyvtár és Múzeum fejlődésének, de igencsak hozzájárultak Reizner korai halálához. Ugyan megghiúsult akadémikussá választása, de megélte 1899-ben a múzeumi kiállítások – képtár, érmészeti, régészeti és történelmi anyag – megnyitását, illetve fő műve a *Szeged története* megjelenését. A mai szakemberek Reizner könyvtári és muzeológusi működésének – teljes joggal – pozitívumait, előretekintő vonásait hangsúlyozzák, aminek eredményeit mindmáig élvezzi a város és közönsége. Mint utóda, Móra Ferenc méltatta: „vér-

beli tudós, erőskezű szervező, akinek vezetése alatt készült az első nagy katalógus, s aki eddigi szerény bérlakásból a kultúrpalotába telepítette át a könyvtárt. Nevéhez fűződik a múzeum megalapítása is, amelynek legrégibb osztályait, a régiség- és éremtárt, továbbá a szépművészeti gyűjteményt ő állította fel.” (78. o.)

Fári Irén dicséretes módon igyekszik a helyi szegedi fejlődést elhelyezni a korszak hazai történetében, illetve az európai múzeumlapítási törekvések sorában. Érzésünk szerint, a helyi szegedi társadalom elmélyültebb, részletesebb rajza, párhuzamba állítva más vidéki városokban folyó tudomány- és intézményszervező munkával még inkább érthetővé és a mai olvasó számára értelmezhetőbbé tette volna Reizner így is izgalmas alakját és életművét. A jelen könyv erényei feljogosítanak bennünket arra a reményre, hogy a szerző tollából további műveket vehetünk majd kézhez a kor magyar tudományszervezéséről.

Hazai viszonylatban kétségtelenül elismerésre méltó, hogy a kötethez személy- és tárgymutatót csatoltak, igaz, meglepő módon az csak a Bibliográfia tételeit dolgozza fel. A kötet igényes tartalmával és borítójával némiképpen ellentétben áll a belső címlap szerencsétlen tipográfiája, s a számítógépes szerkesztés és konvertálás megannyi – olykor még szórakoztató is, pl. rögtön az ajánlásban Szabadelvű Kör helyett Szabadelvű Kört említő – kisebb-nagyobb, sokszor bántó grammatikai hibája; remélhetőleg a későbbi szerkesztők okulnak belőle.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. Diretto da Marco MENATO, Ennio SANDAL, Giuseppina ZAPPELLA. Volume I. A–F. Milano, 1997. Editrice Bibliografica. LXXIII, 463 l.

A könyvnyomtatás legkorábbi korszakában Itália a legjelentősebb országok közé tartozott. A 15. században szerepe vezető

volt, de a 16.-ban is – német nyelvtérület mögött – az előkelő második helyet foglalta el a világon. Így a régi nyomtatványokkal foglalkozóknak rendkívül fontos, hogy minél jobb áttekintéssel rendelkezzenek az akkori itáliai nyomdászok és kiadók fölött. Természetesen már eddig is jelentős irodalma volt azoknak a személyeknek, akik az „olasz csizma” területén a 16. században könyveket adtak közre. E munkák közül a legutóbbi, 1989-ben megjelent összefoglalás Fernanda Ascarelli és Marco Menato munkája volt: *La tipografia del '500 in Italia*.

Most ennél is nagyobb szabású, részletesebb lexikon készül a 16. századi itáliai nyomdászokról és kiadókról. Az említett Ascarelli–Menato munka a mai Olaszország tartományainak betűrendjében, azon belül városonként, majd ott tevékenységük időrendjében sorolja fel és ismerteti az egyes személyekre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat, egyetlen kötetben. A most ismertetésre kerülő nagyszabású vállalkozás nem a korábbi, földrajzi szempont, hanem a személyek (ill. vállalkozások) betűrendjében tárja fel a minden korábbi hasonló kiadványokban közreadottaknál lényegesebben gazdagabb ismeretanyagát.

Ez a hatalmas munka csak úgy vált megvalósíthatóvá, hogy ehhez nem kevesebb, mint 84 munkatárs segítségét vették igénybe. Az egyes személyekről szóló cikket ezek készítették. E személyek az ország legkülönbözőbb városai-ban tevékenykednek, kivétel e téma nagy angol szakértője, a Londonban élő Dennis E. Rhodes. Az e kérdéskörrel foglalkozó korábbi kiadványok – szinte kizárólag – nyomtatott forrásokra támaszkodtak. Most ez jelentős levéltári adatokkal bővült, ami rendkívül fontos, hiszen az itáliai levéltárak gazdagsága a 16. századból is legendásan és számunkra irigylésre méltóan gazdag.

Mind a három szerkesztő neves szakember. Menato neve már szóba került fentebb, hiszen ő volt a társszerzője az említett legutóbbi összefoglalónak. Sandal a Pó völgye több városában is tevékenykedve (Milano, Bergamo, Brescia,

Verona) széles körű ismeretekkel rendelkezik e témakörben, amelyet könyvei bizonyítanak. Zappella kimagaslóan jelentős publikációiban tárja fel e korszak rendkívül gazdag, itáliai könyvdíszítését, ezen belül is a nyomdászjelvényeket.

Ilyen széleskörű összefogásnak és szakszerű szerkesztésnek meg is lett az eredménye. A nagyléptékű munka első kötete az A–F betűcsoportot öleli fel. Belekerültek ide mindazok a személyek, akik tehát a 16. században Itáliában könyvek nyomtatásával és kiadásával foglalkoztak. Amennyiben tevékenységük a korábbi, ill. a későbbi századra is kiterjedt, úgy a lexikon a 16. századon kívül végzett tevékenységükről is tudósít.

Természetesen valamennyi cikk azonos szempontok szerint épül fel. A névformát a szakirodalom által leginkább elfogadott alakban közlik. Ezt az illető tevékenységének helye és annak időköre követi tipográfiaiailag jól kiemelt formában. Valamennyi cikk, amennyiben ezekhez adatok rendelkezésre álltak, mondanivalóját öt, egymástól új bekezdésben elkülönülő pontban foglalja össze.

1. Általános jellegű adatok. Névváltozatok, életrajzi adatok, más nyomdával való kapcsolatai, az üzlet és (vagy) műhely elnevezése és helye. Az ezekre vonatkozó konkrét levéltári források itt közvetlenül az adatokat követően olvashatók.

2. A kiadványok jellemzése. Ezek száma, ha ez alacsony, akkor azok egyenkénti felsorolásával, vagy akár a lelőhely közlésével. A jellegzetes műfajok megadása, filológiai és tartalmi fontosságuk (pl. első kiadás) kiemelésével. A szakirodalomban eddig bibliográfiaiilag ismeretlen kiadások közlése.

3. A nyomdai felszerelés ismertetése. Ide tartoznak a nyomdászjelvények, a nyomdai betűk, az illusztrációk, a kiadványok formátumának leírása, valamint minden más, ezekre vonatkozó jellegzetesség.

4. Problémák. Ebben a szakaszban olvashatók a vitatott kérdések, amelyeknek nem jutott hely az előző pontokban: pl. más nyomdással történő azonosítás.

5. Források és bibliográfia. Előbb az írott adatok levéltáron belüli, csomóra pontos lelőhelye, majd a nyomtatott szakirodalom felsorolása található itt. Ez utóbbiak rövidítésjegyzéke nem kevesebb, mint 63 teljes lapot foglal el a kötet elején. Az így idézett kiadványok száma jóval meghaladja az ezret!

A fentiekből világosan kiderül, hogy a nemzetközi nyomdászattörténet máris valóban rendkívül jelentős és fontos művel gyarapodott e hatalmas vállalkozás első kötetének közreadásával. Nagy érdeklődéssel várjuk a továbbiakat.

BORSA GEDEON

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 8,9 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Madas Edit</i> : Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban	277
<i>Szelestei N. László</i> : Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban	287
<i>Kókay György</i> : A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében – Klimó György emlékezete	304
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján	314
<i>Molnár Julianna–Varju Zsuzsanna</i> : Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus-kori polgárság magánéletében	329

KÖZLEMÉNYEK

<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György és Pyber Benedek levélváltása	343
<i>Kereszty Orsolya</i> : Első gyermeklapunk történetéhez	346
<i>Bálint Gábor</i> : Gombos János, a kávéházi könyvkiadótör	349
<i>Lakatos Éva</i> : A borítólapok sorsa könyvtárainkban	352

SZEMLE

A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14. Bp.–Szeged, 1998. (<i>Varga Imre</i>)	363
T. Erdélyi Ilona: Politikai restauráció és irodalmi újjászületés. Értékek és eszmények a reformkor hajnalán. Bp. 1998. (<i>Kókay György</i>)	364
Tudománytár (1834–1844). Repertórium. Összeáll. Rózsa Mária. Bp. 1999. (<i>Fried István</i>)	365
Magyarország, Veledd az Isten! Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Sajtó alá rend., bev. Hornyák Mária. Bp. 1999. (<i>Fehér Katalin</i>)	367
Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből. Kiad., bev. Helle Mária. Bp. 1998. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	368
Reizner János élete és munkássága. Szerk. Gyuris György és Tandi Lajos. Szeged, 1999. (<i>Veszprémy László</i>)	370
Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. Vol. I. Milano, 1997. (<i>Borsa Gedeon</i>)	371

SOMMAIRE

<i>Madas Edit</i> : Des auteurs classiques mentionnés et cités dans la littérature de sermon de Hongrie au moyen âge	277
<i>Szelestei N., László</i> : Le recueil de poésies autographe de Ferenc Faludi à Nagyszombat	287
<i>Kókay, György</i> : Les bibliothèques de Hongrie et la civilisation dans la deuxième moitié du XVIII ^e siècle. – La mémoire de György Klimó	304
<i>Fehér, Katalin</i> : Nos manuels scolaires de langue hongroise et la presse au tournant du XVIII ^e et du XIX ^e siècles	314
<i>Molnár, Julianna–Varju, Zsuzsanna</i> : Le rôle de la lecture et du livre dans la vie privée de la bourgeoisie à l'époque du dualisme	329

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Enyedi, Sándor</i> : La correspondance de György Aranka et de Benedek Pyber	343
<i>Kereszty, Orsolya</i> : A l'histoire de notre premier journal pour enfants	346
<i>Bálint, Gábor</i> : János Gombos, un colporteur de livre au café	349
<i>Lakatos, Éva</i> : Le sort des couvre-livres dans nos bibliothèques	352

REVUE

La civilisation hongroise et le christianisme. La civiltà ungherese e il cristianesimo. Les communications du IV ^e Congrès International de Hungarologie. Rome–Naples. 9–14. Septembre. 1996. Bp.–Szeged, 1998. (<i>Varga, Imre</i>)	363
T. Erdélyi, Ilona: Restauration politique et renaissance littéraire. Valeurs et idéaux à l'aube de l'ère des réformes. Bp. 1998. (<i>Kókay, György</i>)	364
Tudománytár. (Recueil des sciences.) (1834–1844.) Répertoire. Réd. par Mária Rózsa. Bp. 1999. (<i>Fried, István</i>)	365
La Hongrie, Dieu est avec Toi! Les notes de journal de Teréz Brunszvik 1848–1849. Réd. et intr. par Mária Hornyák. Bp. 1999. (<i>Fehér, Katalin</i>)	367
Le livre d'échantillons des illustrations de l'imprimeur-éditeur de Magyaróvár Sándor Czéh aux années de 1836 à 1875. Éd., intr. par Mária Helle. Bp. 1998. (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	368
La vie et l'activité de János Reizner. Réd. par György Gyuris et Lajos Tandi. Szeged, 1999. (<i>Veszprémy, László</i>)	370
Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. Vol. I. Milano, 1997. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	371